

**T.C.
ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
KELÂM BİLİM DALI**

**KABİR HAYATI
VE
ARNAVUTLUK'TA ÂHİRET ANLAYIŞI**

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

FLORİDA KULLA

BURSA 2008

**T.C.
ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
KELÂM BİLİM DALI**

**KABİR HAYATI
VE
ARNAVUTLUK'TA ÂHİRET ANLAYIŞI
(YÜKSEK LİSANS TEZİ)**

FLORİDA KULLA

**DANIŞMAN
Doç. Dr. Çağfer KARADAŞ**

BURSA 2008

TEZ ONAY SAYFASI

T.C.

ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

İlahiyat Fakültesi Bölümü'nde 700623005 numaralı Florida KULLA'nın hazırladığı "Kabir hayatı ve Arnavutluk'ta Âhret Anlayışı" konulu Yüksek Lisans Tezi ile ilgili tez savunma sınavı, .../.../20.. günü.....-..... saatleri arasında yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin/çalışmasının(başarılı/başarısız) olduğuna (oy birliği/oy çokluğu) ile karar verilmiştir.

Sınav Komisyonu Başkanı
Akademik Unvanı, Adı Soyadı
Üniversitesi

Üye (Tez Danışmanı)
Akademik Unvanı, Adı Soyadı
Üniversitesi

Üye
Akademik Unvanı, Adı Soyadı
Üniversitesi

Ana Bilim Dalı Başkanı
Akademik Unvanı, Adı Soyadı

.../.../20..
Enstitü Müdürü
Akademik Unvanı, Adı Soyadı

ÖZET

Yazar	: Florida Kulla
Üniversite	: Uludağ Üniversitesi
Enstitü	: Sosyal Bilimler Enstitüsü
Bölümü	: Temel İslam Bilimleri Bölümü
Tezin Niteliği	: Yüksek Lisans Tezi
Sayfa Sayısı	: X + 142
Mezuniyet Tarihi	://2008....
Tez Danışmanı	: Doç. Dr. Cağfer Karadağ

KABİR HAYATI VE ARNAVUTLUK'TA ÂHİRET ANLAYIŞI

Bedenin ölmesinden sonra hayatın bir şekilde devam ettiği inancına insanlık tarihinin başlangıcından itibaren rastlanır ve bu inanç tüm asırlar ve tüm kültürler boyunca devam edegelir. Bu çalışmada âhirete iman kapsamında kabir hayatının varlığı incelenmiştir. Bir taraftan İslâm'da kabir hayatı inancı ortaya konulurken diğer taraftan da ölüm öncesi ve sonrasıyla ilgili birtakım yanlış inanç ve uygulamalara işaret edilmiştir. Çalışmamızda öncelikle âhîret, kabir ve berzah kavramları açıklanmış, İslâm öncesi din ve kültürlerdeki kabir hayatına dair bilgiler verilmiştir. Bu şekilde konunun tarihî ve kavramsal temeli ortaya konulmuştur.

Ayrıca kabirle ilgili genel özelliklerin işaret edildiği veya zikredildiği naslar incelenmiş, bu konudaki yaygın inanışların oluşmasında etkili olan görüşlere de yer verilmiştir. Bununla birlikte kabir suali, kabir azabı ve nimeti ile ilgili âyet ve hadisler araştırılmış, kabir hayatının keyfiyeti konusunda âlimlerin farklı görüşlerine de yer verilerek, kabirde insanın karşılaştığı iyi veya kötü durumların insanın dünyada yaptıklarının bir yansıması olduğu sonucuna varılmıştır.

Bu çalışmada mülakat metoduyla “Arnavutluk'ta Âhîret Anlayışı” konusu üzerine uygulanan bir araştırmaya da yer verilmiştir. Tablo şeklinde hazırladığımız cevap dağılımlarının ardından değerlendirmeler ve konuyla ilgili öneriler de kaydedilmiştir.

Anahtar Sözcükler

Âhîret inancı, Berzah, Ölüm, Kabir suali, Kabir azabı, Ruh, Beden,
Âhîret, Arnavutluk

ABSTRACT

Author : Florida KULLA
University : University of Uludağ
Main Department : Basic İslâmic Sciences
Department : Kelam
Quality of Thesis : Master's Thesis
Page's Number : X + 142
Date of Graduâtion :/ /2008....
Advisor : Çağfer KARADAŞ, Ph. D., Assistant Professor of Sociology of Religion

LIFE IN THE GRAVE AND THE UNDERSTANDING OF AFTERLIFE IN ALBANIA

The belief that the life continues after the death of the body is seen since the beginning of human history and this belief continues through all ages and cultures. Systematizing this belief and the attempt to give it a mythological basis has been one of the most important functions of religion. The existence of the life in the grave in afterlife within the context of faith is examined in this study. Both the belief of the life in the grave in islam is put forward and also some wrong beliefs and practices related to the pre and post phases of death. The concepts of afterlife, grave and ravine are explained in our study and some information about the life in the grave in religions and cultures before islam is given. The historical and conceptual bases of this subject have been put forward.

Moreover, the dogmas pointing or stating general features of grave have been examined and the ideas that are influential in creating these general beliefs are given. Also the verses of the Quran and the hadiths on endless questionings of afterlife, the agonies and the blessings of grave have been searched and after giving the different ideas of intellectuals on the state of the life in the grave, it is concluded that the good or the bad state a person experiences in the grave is a reflection of the person's acts in his life.

An interview-research on "The Understanding of Afterlife in Albania" is given in this study. The distribution of the answers in a chart and then the evaluations and proposals on the subject are also recorded.

Key Words:

The Belief of Hereafter, Isthmus, Death, Grave İnterrogation, Grave Torment, Spirit, Body, Albania

ÖNSÖZ

İslâm'ın getirdiği hükümlerin başında itikadî hükümler gelir. Allah'ın varlığına ve birliğine, O'nun bütün kemâl sıfatlarına sahip olduğuna ve eksik sıfatlardan münezzehe olduğuna, meleklerine, kitaplarına, peygamberlerine, Âhiret gününe ve kadere inanmak Müslümanın İmanını teşkil eder. Kabir hayatı konusu Kur'ân'da açık bir şekilde ifade edilmiş değildir. Ancak Kur'ân'da işaretten yer alan kabir hayatı Hz. Peygamber'in hadislerinde açık ifadelerle ortaya konulmuştur.

Kabir ve kabir hayatı ile ilgili hususlar, çok farklı özellikler arz eden bir konu olarak karşımıza çıkmaktadır. Normal bilimsel araştırmaların aksine ne somut olay ve durumları içermekte, ne de sadece zihinsel çaba ve akıl yoluyla içinden çıkılabilecek bir konu özelliği taşımaktadır. Kabir hayatının, farklı ve kendine mahsus şart ve özellikleri bulunmaktadır. Süre bakımından insanın ölümünden başlayarak yeniden diriltileceği güne kadarki zamanı ifade eder.

Bu konu, İslâmî literatür içerisinde “semiyyât” olarak isimlendirilen, sadece Kur'ân-ı Kerîm'e ve Hz. Peygamber'den işitmeye dayalı, vahiy yoluyla bilgi edinebileceğimiz bir konu özelliğini göstermektedir. İlâhî dinlerin ve onların insanlığa sundukları vahiy bilgisinin en önemli özelliklerinden bir tanesi, insanların maddi ve manevi ihtiyaçlarına cevap vermek; onlara bilmediklerini, bilemeyeceklerini öğretmektir. Bunun yanı sıra bir diğer özelliği de hem kendi hak ve üstünlüğünü ifade etmek, bunun yanında da insanın kendini tanımasına yardımcı olmak, bu şekilde onları iki dünya mutluluğuna ulaştırmaktır.

Çalışmamız bir giriş ve üç bölümden oluşmaktadır. Giriş'te konunun kavramsal çerçevesini ve diğer dinlerdeki âhiret anlayışını ele aldık. Birinci bölümde ölüm öncesi ve sonrası, ikinci bölümde ise kabir halleri yani ruh-beden irtibatına değindik. Çalışmamızın üçüncü ve son bölümünde Arnavutluk halkının âhiret anlayışını da ele alarak söz konusu ülkenin bu konudaki bilgi seviyesini ve eksikliğini, bunu telafi etmek için de nelerin yapılması gerektiği hakkında fikir edinmeye çalıştık.

Bu çalışma esnasında bize yardımcı olan ve Kelâm ilmini sevdiren Sayın Doç. Dr. Çağfer Karadaş'a teşekkürü bir borç bilirim. Yine yardım ve desteklerini esirgemeyen hocalarım Prof. Dr. Hayati Hökelekli, Prof. Dr. Hamdi Döndüren, Doç. Dr. Sâlih Karacabey, Doç. Dr. Âdem Apak ve Arş. Gör. Celâl Çayır'a teşekkürlerimi arz ediyorum.

Florida KULLA

BURSA 2008

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI.....	ii
ÖZET	iii
ABSTRACT.....	iv
ÖNSÖZ.....	v
İÇİNDEKİLER	vi
KISALTMALAR	ix

GİRİŞ

KAVRAMSAL ÇERÇEVE VE İSLÂM'DA KABİR HAYATI

I. KAVRAMSAL ÇERÇEVE	1
A. Kabir Hayatı	1
B. Kıyamet	3
C. Âhiret.....	7
III. KABİR HAYATININ İSLÂM İNANCI İÇİNDEKİ YERİ	13

BİRİNCİ BÖLÜM

ÖLÜM ÖNCESİ VE SONRASI

I. ÖLÜM ÖNCESİ	15
A. Ölüme Hazırlanmak/ Ölümü Hatırlamak	15
B. Ecel.....	17
C. Ölümü Temenni Etmek ve Ötenazi	19
D. İslâm'a Göre Sekerâtu'l Mevt Durumunda Kişiyeye Yapılması Gereken Muamele	21
E. Ölüm Meleğinin Görünmesi ve Görülen Haller	26
F. Ruhun Bedenden Ayrılması ve Melekler.....	27
II. ÖLÜM SONRASI	30
A. Ölümün Hakîkati.....	30
1. Techiz.....	34

2. Tekfin.....	36
C. Cenaze Namazı.....	37
D. Ölünün Taşınması ve Defni	41
E. Ölü Arkasında Ağlamak ve Telkin.....	43
F. Ta'ziye	45
G. Kabir Ziyareti ve Dua.....	46
H. Tevessül.....	48

İKİNCİ BÖLÜM

KABİR HALLERİ

I. RUH- BEDEN İRTİBATI.....	51
A. Ruhun Mahiyeti.....	51
B. Ruh-Beden İrtibatı.....	59
E. Ölüm Sonrası Kıyamete Kadar Ruhların Kalacağı Yer.....	63
D. Kabirde Ruhun Bedene İade Olunması Meselesi.....	69
E. Berzah Aralığında Ruhların Birbirleriyle İlişkileri	71
1. Ölülerin Ruhlarının Birbirleriyle İlişkileri.....	71
2. Hayattakilerin Berzaktakilerle İlişkileri.....	73
II. KABİR SUÂLİ	74
A. Kabir Suâlinin Olacağını Haber Veren Deliller	75
B. Kabir Suâlinin Mahiyeti	77
C. Münker-Nekir ve Sorulacak Sorular	79
D. Kabir Suâlinden Muaf Olanlar	80
III. KABİR AZABI	82
A. İslâm Geleneğinde Kabir Azabıyla İlgili Görüşler	82
B. Kabir Azabına İşaret Eden Naslar	84
1. Âyetlerde Kabir Azabı ve Âyetlerin Değerlendirilmesi	84
2. Hadislerde Kabir Azabı ve Hadislerin Değerlendirilmesi	88
C. Kabir Azabının Mahiyeti.....	90
D. Kabir Azabının Şekilleri ve Devamlılığı Meselesi	92
E. Kabir Azabının Sebepleri ve Kurtuluş Yolları	96

IV. KABİR NİMETİ	98
A. Kabir Nimetine İşaret Eden Naslar	98
B. Kabir Nimetinin Çeşitleri	99

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ARNAVUTLUK'TA ÂHİRET ANLAYIŞI

I- ARNAVUTLUK'TA İSLÂM	102
II- BUGÜNKÜ SOSYAL VE DİNİ DURUM	104
B- Yöntem.....	105
1. Araştırma Modeli	105
2. Evren ve Örneklem	105
3. Verilerin Toplanması	107
4. Uygulama	107
5. Verilerin Analizi ve Değerlendirilmesi.....	107
C- YETİŞKİN GRUBU	108
1. Ankete Katılan Yetişkinlerle İlgili Bilgiler.....	108
2. Araştırma Bulguları ve Değerlendirilmesi (I. Grup).....	110
D- ÖĞRENCİ GRUBU.....	118
1. Mülakata Katılan Öğrencilerle İlgili Bilgiler.....	118
2. Araştırma Bulguları ve Değerlendirilmesi (II. Grup)	120
SONUÇ.....	131
BİBLİYOGRAFYA	133

KISALTMALAR

a.g.e.	: adı geçen eser
a.g.m.	: adı geçen makale
a.g.md.	: adı geçen madde
a.g.tez.	: adı geçen tez
Ank.	: Ankara
AÜİFD	: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
b.	:ibn
Bkz.	: Bakınız
c.	: cilt
Çev.	: Çeviren
DİA :	: Diyanet İslâm Ansiklopedisi
D.İ.B.	: Diyanet İşleri Başkanlığı
DEÜİFD	: Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
DÜİFD	: Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
EAÜİFD	: Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Edt.	: Editör
EÜİFD	: Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
FÜİFD	: Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
H.	: Hicri
Haz.	: Hazırlayan
Hz.	: Hazreti
İFAV	: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı
İSAM	: İslâm Araştırmaları Merkezi
İst.	: İstanbul
md.	: madde
MÜİFD	: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
Neş.	: Neşriyat
Nşr.	: Neşreden
r.a.	: Radıyallahu anh
Sad.	: Sadeleştiren
SAÜİFD	: Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
s.a.v.	: Sallallahu aleyhi ve selem

S.B.E. : Sosyal Bilimler Enstitüsü
s. : sayfa
sy. : Sayı
T.D.V. : Türkiye Diyanet Vakfı
Thk. : Tahkik
Tsz. : Tarihsiz
UÜİFD : Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
v. : vefatı
vs. : vesaire
Yay. : Yayınları

GİRİŞ

KAVRAMSAL ÇERÇEVE VE İSLÂM'DA KABİR HAYATI

I. KAVRAMSAL ÇERÇEVE

A. Kabir Hayatı

İnsan hayatını üç bölüme ayırmak mümkündür. Birincisi dünya hayatıdır. İkincisi ölümle başlayıp İsrâfil'in Sûr'a üflemesi ile sona eren dönemdir ki buna “kabir hayatı” veya “kabir halleri” (ahvâl-ı kubûr)adı verilir. Üçüncüsü de kıyametle başlayıp cennet-cehennem ve oradaki halleri içeren ve sonu olmayan hayattır.¹ Dünya ile âhiretteki ebedî hayatı ayırması sebebiyle kabir hayatına berzah denmiştir. Berzah kelimesi sözlükte, iki şey arasındaki engel, mânia, hâil ve ayırıcı sınır manalarına gelir.² Ölümünden sonra beden genellikle çürüyüp ortadan kalktığı için insanın göç ettiği berzah âlemine “âlem-i ervâh” veya “dâru'l ervâh” da denir.³ Berzah'ın “iki şey arasındaki engel ve mânia” anlamına gelmesinden hareketle, ölüm anında başlayıp kıyamete kadar süren, yani ölüm ile kıyamet günü cesetle birlikte yeniden dirilme arasında geçen döneme ve bu dönemde yaşanan hallere berzah denilmiştir.⁴ Kelâm ilminde berzah terimi genellikle bu kavramı dinî manada almış ve ölen herkes berzaha girer ki, berzah, dünya hayatı ile âhiretteki cismanî haşirden sonraki ebedî hayatı birbirinden ayırması sebebiyle bu adı almıştır. Ayrıca bu âlemin, oradakilerin geri dönmelerine, tekrar dünyaya gelmelerine engel olduğu için bu isimle adlandırıldığı da ileri sürülmüştür.⁵ Bunun Kur'ânî kaynağı şu âyetlerdir: “Nihayet onlardan birine ölüm gelip çattığı zaman, “Rabbim” der, “Beni geri döndür; ayrıldığım yerde yararlı işler yapabileceğim umudundaydım. ”Hayır, onun konuşması boş sözden başka bir şey değil. Ve arkalarında

¹ Uludağ, Süleyman, *İslâm'da İnanç Konuları ve İtikadi Mezhepler*, 5. Baskı, Marifet Yay., İst. 2002, s. 231

² Kılavuz, A. Saim, *Anahatlarıyla İslâm Akâidi ve Kelâm'a Giriş*, 10. Baskı, Ensar Neş., İst. 2004, s. 332; Toprak, Süleyman, “Berzah”, *İslâm'da İnanç, İbâdet ve Günlük Yaşayış Ansiklopedisi*, Çağ Yay., İst. 1994, I, 241

³ Karaman, Fikret, “Berzah”, *Dini Kavramlar Sözlüğü*, s. 67; Dilaveroğlu, Mehmet Esat, *Dürretü'l Fâhire Fi Beyâm Ahkâmî'l Cenazeti'l ve Seferi'l Ahire*, Nurettin Uycan Matbaası, Aydın 1964, s. 19

⁴ Gökçe, Cüneyt, “Berzah”, *DİA*, T.D.V. Yay., İst. 1992, V, 525

⁵ Toprak, a.g.md., s. 242; Dilaveroğlu, a.g.e., s. 20

diriltilecekleri güne kadar bir berzah vardır.”⁶ Diğer iki âyette, Kur’ân, berzah kelimesini iki deniz arasındaki, yani tatlı okyanusla tuz deryası arasındaki bir kıstağa işaret etmek için kullanır.⁷ Bazı müfessirler bu iki denizin ruhlar âlemi ile cisimler âlemi için sembol olduğunu söylerler. Aralarında mevcut olan berzah da, hayal ve gölge âlemi olmuş olur. Berzah, coğrafya ıstılahında iki deniz arasında bulunan karaya denir. Berzah, burada ya bu anlamı ifade etmektedir, ya da kudretten herhangi bir sınır manasınadır. Aralarında bir deniz olduğundan dolayı denizler birbirine geçemezler.⁸ Burada günümüz deniz araştırmalarının ortaya koyduğu bilimsel bir gerçeğe işaret bulunduğu söylenebilir. Şöyle ki, tespitlere göre büyük denizlerin birleşim noktalarında oluşan doğal bir engel bunların terkihi özelliklerinin karışıp bozulmasını önlemekte, bu da kendilerine özgü bitki örtülerinin ve hayvan türlerinin korunmasını sağlamaktadır.⁹ Bu iki âlem denizdir; çünkü bunlar tıpkı okyanus gibi, hakkında çok az şey bildiğimiz, alabildiğine çok çeşitli canlı varlıklarla doludur. Kaldı ki, okyanuslar sudur ve “Biz canlı her şeyi sudan yarattık.”¹⁰ Eğer iki denizle ruh ve bedenîn îmâ edildiğini kabul edecek olursak, berzahı iki denizi ayıran hayali ara âlem olarak anlayabiliriz. Ama bizzat berzah tatlı ile tuzlu arasında olacak kavuşma ve karışmayı azaltmaktadır. İslâm felsefesi ve kozmolojisinde, berzah sözcüğü herhangi bir ara dünya ya da gerçekliğe delâlet eder hale gelmiştir. Berzahta nefse görünen her şey, ona, ne sâfî ruhânî, ne de salt cismanî olan, uygun bir sûret içinde görünür.¹¹

Tasavvuf düşüncesinde genellikle, akıl ve duyularla bilinebilen maddî âlem, bu yollarla bilinemeyen manevî âlem ve ikisi arasında köprü vazifesi gören berzah âlemi olmak üzere üç âlemin varlığı kabul edilir. İshrakî felsefede ise berzah, “sırf karanlık”

⁶ Mü’minun, 23/99-100

⁷ Bkz. Furkan, 25/53; Rahman, 55/19-20

⁸ Yazır, M. Hamdi, *Hak Dini Kur’ân Dili*, Sad. Heyet, Azim Dağıtım, İst. Tsz., VII, 372; er-Râzî, Fahrüddîn, *Mefâtihu’l Gayb*, Çev. S. Yıldırım- L. Cebeci- S. Kılıç- S.Doğru, Edt. Ahmet Hikmet Ünalmiş, Huzur Yay., Ank. 1993, XXI, 92-93

⁹ Ateş, Süleyman, *Yüce Kur’ân’ın Çağdaş Tefsiri*, Yeni Ufuklar Neş., İst. 1990, IX, 189-190

¹⁰ Enbiya, 21/30

¹¹ Chittick, William- Murata, Sachiko, *İslâm’ın Vizyonu*, Çev. Turan Koç, İst. 2000, s. 321-322

olduğu düşünölen cisimleri ve bedenleri ifade eder. Melekût âlemi de denilen nur ve ruh âleminin altındaki maddi ve karanlık âlem berzahdır.¹²

B. Kıyamet

Kıyamet kelimesi “kalkmak, dikilip ayakta durmak” manasındaki *kıyâm* kökünden isim veya masdar olup “dirilip mezarından kalkma, Allah’ın huzurunda durma” yahut “bu olayın başlangıcını teşkil eden kozmik değışikliğin vuku bulması” anlamına gelir.¹³

Allah’ın bu dünya için belirlediği sürenin sonunda kâinat ve dünya düzeninin bozulma anına ise Kur’ân’da “es-sa’a”, bundan sonra insanların hesap vermek için kalkacakları ana da “yevmü’l-kıyâme” denir. Fakat Türkçe’de yaygın bir yanlış olarak ‘kıyamet’ Kur’ân’daki ‘es-sa’a’ yerine kullanılmaktadır. “Eşratu’s sa’a” da kıyametin gerçekleşme şartları anlamına gelir.¹⁴ ‘Kıyamet’ sözcüğü bir akâid terimi olarak “hem Allah’ın dünya için belirlemiş olduğu sürenin sonunda kâinat ve dünya düzeninin bozulması, her şeyin altüst edilerek yok olması ve dünya hayatının sona ermesi (es-sa’a), hem de insanların hesap vermek için yeniden dirilerek kalkmaları (yevmü’l kıyâme/kıyamet günü) demektir. es-Sa’a kelimesi böylece hem kıyamet hem de daha genel anlamda ‘zaman’ manasına gelmektedir. Kur’ân-ı Kerîm’de 40 yerde kıyamet anlamında kullanılmıştır.¹⁵ Kur’ân’ın kıyamet ve âhiretten haber vermesi büyük bir önem taşır. Çünkü kıyamet günü ve âhiret aklın tek başına işin içinden çıkılabileceği meselelerden değildir. Görünüşe göre, insanlar yaşar ve ölürler, neticede toprağa karışırlar. Dünya ise, ilmimizin ulaşmadığı zamanlardan beri vardır ve var olmaya devam edecek görünmektedir.¹⁶ es-Sa’a’nın dışında Kur’ân-ı Kerîm’de kıyamet günü, el-Vâkı’a (kesin olarak meydana gelecek olan), el-Tâmmetü’l- Kübrâ (en büyük felaket ve bela), el-Hakka (gerçek olan), el-Ğâşiye (şiddetiyle birden bire halkı saran), el-Kâri’a (kapıyı çalacak gerçek), es-Sâhha (kulakları sağır edecek derecede şiddetli ses, gürültü)

¹² Gökçe, a.g.md., s. 525

¹³ Isfahanî, Hüseyin b. Muhammed er-Râğıb, *Müfredât- Kur’ân Kavramları Sözlüğü*, Çev. Yusuf Türker, Pınar Yay., İst. 2007, s. 1242-1243

¹⁴ Özsoy, Ömer- Güler, İlhami, *Konularına Göre Kur’ân*, 9. Baskı, Fecr Yay., Ank. 2005, s. 246

¹⁵ Demirci, Muhsin, *Kur’ân’ın Temel Konuları*, 2. Baskı, İFAV Yay., İst. 2003, s. 314-315

¹⁶ Eren, Şadi, *Kur’ân’ın Gaybî Haberleri*, Işık Yay., İzmir 1995, s. 217

gibi isimlerle de anılmıştır.¹⁷ Kur'ân'da kıyamet kelimesine çok yakın bir muhtevada kullanılan âhiret –beş yerdeki- farklı kullanılışı hariç- 110 yerde geçmekte, yirmi altı âyette “el-yevmü'l âhir” terkihiyle yer almaktadır.¹⁸ İslâm inancının üç temel esasından birini oluşturan kıyamet veya âhiret konusu sayısı yüzleri aşan, çok değişik ve etkileyici üsluplar taşıyan âyetlerde ve müstakil sûrelerde ele alınmıştır. Burada, toplum hayatında büyük önem taşıyan mesuliyet duygusunun telkin edilmesinin bir hedef teşkil ettiği şüphesizdir.¹⁹

Küçük bir âlem hükmünde olan insan, ölüme mahkûm olduğu gibi, büyük bir insan hükmünde olan âlem de ölüme mahkûmdur. Evveli olan her şeyin, elbette bir sonu da olacaktır. Bu âlem ezeli olmadığı gibi, ebedî de değildir.²⁰ Kur'ân, kıyametin ne zaman vuku bulacağını Allah'ın mutlak bilgisi içerisinde zikretmektedir. Yani Kur'ân'a göre kıyametin kopma anı gaybî bir ilimdir. Bu yüzden o, ne Hz. Peygamber, ne vahiy meleği Cebrâil, ne de kıyamet olayını fiilen gerçekleştirmekle görevli olan İsrâfil tarafından bilinebilir. Cibril hadisi de buna delâlet eder.²¹ Bu husus açık ve net bir şekilde belirtilmiştir. “Kıyametin ne zaman kopacağını sana sorarlar. De ki: Onun ilmi ancak Rabbimin katındadır. Onun vaktini kendisinden başkası açıklayamaz.”²²

Kıyametin kopması aklın imkânsız göreceği bir şey değildir. Çünkü evrenin yaratıcısı ve yöneticisi olan Allah'ın onu idare eden düzeni geri çekmesi, dolayısıyla bütün tabiatı düzenleyen kânunların (âdetullah) alt üst olması akıl açısından mümkündür.²³

Kur'ân-ı Kerîm'de kıyametin tasviriyle ilgili âyetlerden anlaşıldığına göre,²⁴ bu olay kâinatta mevcut kozmik düzenin bozulmasıyla başlayacaktır. Fakat bunun ne zaman olacağı kimseye bildirilmemiş, sadece ‘belki de yakın olduğu’ ifade edilmiş²⁵ ve

¹⁷ Demirci, a.g.e, s. 315; Kılavuz, a.g.e, s. 337

¹⁸ Abdülbâkî, Muhammed Fuad, “Ahir”, *el-Mu'cemu'l Mu'fehres*, Dâr el-Mârifet, Beyrut 2005, s. 11

¹⁹ Topaloğlu, Bekir, “Kıyamet”, DİA., T.D.V. Yay., Ank. 2002, XXV, 517

²⁰ Eren, a.g.e., s. 217

²¹ Topaloğlu, a.g.md, s. 546; Demirci, a.g.e, s. 315

²² A'raf, 7/ 187

²³ Kılavuz, a.g.e, s. 336-337

²⁴ Bkz. A'raf, 7/ 187; Hac, 22/ 1-2; Müzemmil, 73/ 17; Mearic, 70/ 8-10; Kıyâme, 75/ 6-12; İnfitar, 82/ 1-5

²⁵ Ahzab, 33/ 63; Şura, 42/ 17

alametlerinin belirlediği haber verilmiştir.²⁶ Hz. Peygamber de orta parmağıyla şehâdet parmağını göstererek kendi dönemi ile kıyametin kopmasının iki parmağı gibi birbirine yakın olduğunu söylemiştir.²⁷

Müslüman için asıl önemli olan kıyametin ne zaman kopacağını bilmek değil, onun kopmasıyla başlayacak olan ebedî hayata gerektiği şekilde hazırlanabilmektir. Yüce Allah hikmetine dayalı olarak kıyametin kopma zamanını insanlara bildirmemekle birlikte, mü'minlerin ölüme ve kıyamete daha çok hazırlanmalarını sağlamak için, kıyametin yaklaştığını gösteren bir takım belirti ve olayları Hz. Peygamber aracılığıyla bize haber vermiştir.²⁸ Bu âyet-i kerîmede kıyamet alâmetleri ile ilgili olarak şöyle buyurulmuştur:

“Gökyüzü yarıldığı zaman, yıldızlar döküldüğü zaman, denizler birbirine katıldığı zaman, kabirlerin içindekiler dışarı çıkarıldığı zaman, insanoğlu (yapıp) gönderdiklerini ve (yapamayıp) geride bıraktıklarını bir bir anlar.”²⁹

Başka bir ifadeyle nasıl ki tespihin sicimi koptuğu zaman tespih taneleri nizamsız bir sûrette dağılıp giderse, gökleriyle, yeriyle, yıldızlarıyla birlikte bir bütün teşkil eden bu kâinatın bir nizam içinde bulunmasını temin eden tespihin sicimi mesabesinde olan “kevnî cazibe” Allah tarafından kaldırılınca bütün kâinat tespih taneleri gibi darmadağın olacaktır.³⁰

Bu alâmetler büyük ve küçük olmak üzere ikiye ayrılır. Küçük alâmetler zuhur edip sona ermiş olan uzak alâmetler ve zuhur edip bitmemiş olan, bilakis artarak devam edecek olan uzak alâmetler şeklinde ayrılır.³¹ Küçük alâmetlerden bazıları Hz. Peygamber'in gönderilmesi ve peygamberliğin onunla bitmesi,³² ilmin kalkıp

²⁶ Muhammed, 47/ 18

²⁷ Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail, *Sahîhu'l Buhâri*, Beyrut, Dâru'l Erkâm, Beyrut, Tsz., Rikak, 39; Müslim, Ebû'l Hüseyin Müslim b. el-Haccac, *Sahîhu'l Müslim*, Nşr. M. Fuad Abdülbâkî, Beyrut 1955, Fiten, 133-135

²⁸ Kılavuz, a.g.e, s. 338

²⁹ İnfitar, 82/ 1-5; Buna benzer âyetler için bkz. Tekvir, 81/1-14; Vâkıa, 56/1-6; Hacc, 22/ 1-2; Abese, 80/ 33-37

³⁰ Atay, Hüseyin, *Kur'ân'da İman Esasları*, Atay Yay., Ank. 1998, s. 124

³¹ Osman, Muhammed b., *Kıyamet Alâmetleri*, Çev. Ebû Muaz Seyfullah Erdoğmuş, Polen Yay., İst. 2006, s. 13-56

³² Buhârî, Tefsîru Sûre, 79, Talak, 25, Rikak, 39; Müslim, Fiten, 132

bilgisizliğin artması,³³ adam öldürme olaylarının artması³⁴ ve ehliyetsiz insanların söz sahibi olması.³⁵ Hz. Peygamber bir hadislerinde, “Kıyametten önce on alâmet görmediğiniz sürece dünyanın sonu gelmez”³⁶ demiştir. Bu alâmetleri şu şekilde sıralamıştır: Duman (Duhan); mü’minleri nezleye tutulmuş gibi bir duruma getiren ve kâfirleri sarhoş eden bir dumanın çıkışı ve bütün yeryüzünü kaplaması; Deccal adında bir şahsın çıkması, tanrılık iddiasında bulunması ile istidrac adı verilen bazı olağanüstü şeyler göstermesidir. Hz. İsa tarafından öldürülmesi ile³⁷ ortalığa dehşet saçacak bir yaratık olan Dabbetu’l Arz’ın zuhûru,³⁸ bozguncu bir kavim olan Ye’cüc ve Me’cüc’ün çıkması³⁹ Hz. İsa’nın gökten inmesi ve her tarafı aydınlatması.⁴⁰

İsrâfil’in Sûr’a ilk üflemesi (Nefha-i Ūlâ) ile âlemin nizamı bozulacak, yeryüzünde hiç canlı kalmayacaktır. Âlimlerin çoğuna göre melekler hatta ölüm meleği dâhil bütün canlılar ölecektir.⁴¹ “Her şey helâk olacaktır, ancak O’nun zâtı bâkî kalacaktır. Hüküm O’nundur ve O’na döndürüleceksiniz.”⁴² “Sonra tekrar Sûr’a üflenir, birden onlar kalkarlar, bakarlar (bekleşirler).”⁴³ Bu kalkma ve bekleşme, âhîret hayatının başlangıç noktasıdır.

Kıyamet kopup âhîret hayatı geldiğinde bunları inkâr eden tek bir kişi bile kalmayacak. Fakat gözleriyle gördüklerinde inanmaları, onlara bir fayda temin etmeyecektir. Çünkü onlardan istenen “gayba iman” idi.⁴⁴ Kıyamet koptuğunda “O gün

³³ Buhârî, Hudûd, 20; *Tirmizî*, Ebû İsa Muhammed b. İsa b. Sevre, *es-Sünen*, Matbaatu İtimad, 1976, Fiten, 34; İbn Mâce, Ebû Abdullah Muhammed b. Yezid el-Kavzîni, *es-Sünen*, Nşr. M. Fuad Abdülbâkî, Dâru İhyâi’t-Türâsi’l Arabî, 1975, Fiten, 25

³⁴ Buhârî, Fiten, 25

³⁵ Buhârî, İman, 37; Müslim, İman, 1; Ebû Dâvud, Süleyman b. Eş’as es-Sicistanî, *es-Sünen*, Mısır 1950, Sünnet, 15; *Tirmizî*, İman, 4

³⁶ Müslim, Fiten, 39; Ebû Dâvud, Melahim, 11; İbn Mâce, Fiten, 28

³⁷ Buhârî, Fiten, 26; Müslim, Fiten, 101; Ebû Dâvud, Melahim, 14

³⁸ Bkz. Neml, 27/ 82; İbn Mâce, Fiten; Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdullah, Ahmed b. Muhammed b. Hanbel b. Halil eş-Şeybânî, *Müsned*, İst. 1992, II, 164, 201

³⁹ Bkz. Kehf, 18/ 94; Enbiya, 21/96-97

⁴⁰ Müslim, Fiten, 42; Geniş bilgi için bkz. Osman, a.g.e., s. 59-95; Kılavuz, a.g.e., s. 340-344

⁴¹ Taberî, Ebû Cafer Muhammed b. Cerir, *Taberî Tefsiri*, Thk. Muhammed Ali es-Sâbûnî- Sâlih Ahmed Rıza, Çev. Mehmet Keskin, IV, 1708-1709; İbn Teymiyye, Takiyuddîn Ebi’l-Abbas Ahmed b. Teymiyye, *Ehl-i Sünnet Akâidi*, Çev. Muhammed Fatih el-Murabit, Tevhid Yay., İst. 1998, s. 472

⁴² Kassas, 28/88

⁴³ Zümer, 39/68

⁴⁴ Eren, a.g.e., s. 218

arz, başka arza, semâvât başka semâvâta çevrilir”⁴⁵ âyetinin hakîkati tecelli edecek. er-Râzî’ye göre bu dönüşüme iki yönden bakılabilir. Birincisi elementlerin bâki kalıp, sıfatlarının başka sıfatlara çevrilmesi yönüdür. İkincisi ise ilk maddenin yok olup, başka maddenin yaratılması. Birinci bakışla ilgili olarak İbn-i Abbâs şöyle der: Arz, bu arzdır. Ancak sıfatları değişmiştir. Yeryüzünden dağlar uçar, denizler kaynar ve yeryüzü düzlenir. Öyle ki, ne bir iniş, ne de bir yokuş görülmez hale gelir. Semâda ise, yıldızlar saçılır, gökler yarılr, güneş dürülür, ay hasfedilir; sema, bab bab açılır.⁴⁶

C. Âhîret

Âhîret kelimesi, “evvel” sözcüğünün, bazen de “vâhid” (bir) sözcüğünün mukâbili ve “son” manasındaki “âhir” kelimesinin müennesi olup⁴⁷ Kur’ân-ı Kerîm’de 110 yerde geçer.⁴⁸ Bu kelimenin zıd anlamlarından biri de “es-sâbık” kelimesidir.⁴⁹ “Evvelin zıddı, son, sonra gelen ve son gün” anlamına gelen âhîret kelimesi genellikle “dünya hayatın sonu ve karşılığını ifade etmek için kullanılmaktadır. Kavram olarak ise hem bu dünyanın sonu, hem de ölümlle başlayan dünya hayatından farklı ve ebedî olan hayat kastedilmektedir. Din literatüründe âhîret, İsrâfil’in Allah’ın emriyle kıyametin kopması anlamına gelen Sûr’a ilk üflenmesinden ikinci üfleme ile gerçekleşen dirilişin akabindeki hesap sonrası cennetlilerin cennete, cehennemliklerin cehenneme girmeleri ve devamı veya Sûr’a ikinci kez üflenmesinden başlayıp, ebedî olarak devam edecek olan zaman anlamında kullanılmıştır.⁵⁰ Hadîd Sûresinin 3. âyetinde geçen “el-evvel” kelimesi “her şeyden önce olan” anlamına gelmekte, “el-âhir” kelimesi de “her şeyin helâkinden sonraya kalan” anlamıyla Yüce Allah’ın sıfatı olmaktadır.⁵¹

⁴⁵ İbrahim, 14/48

⁴⁶ er-Râzî, a.g.e., XIV, 42-43

⁴⁷ ez-Zebidî, Muhammed Murteza el-Hüseynî, *Tâcu’l Arûs*, Dârü’l Fikr, Tsz., IV, 9

⁴⁸ el-İsfahanî, a.g.e., s. 108

⁴⁹ el-Halebî, Ahmed b. Yusuf Abdüddaim Semîn, ‘*Umdetu’l- Huffaz fi Eşrafi’l Eلفaz*, Beyrut 1996, I, 72-73

⁵⁰ Karaman, Fikret, “Âhîret”, *Dini Kavramlar Sözlüğü*, D.İ.B. Yay., Ank. 2006, s.13; Kılavuz,a.g.e., s. 324

⁵¹ Okuyan, Mehmet, *Kur’ân-ı Kerîm’e Göre Kabir Azabı Var mı?*, Etüt Yay., Samsun 2007, s. 311

Kur'ân-ı Kerîm'de âhiret kelimesi bazen “dâr” sözcüğü ile vâsfe edilir, bazen de onun muzafı olur. Hazfedilen bu mevsufun “ed-dâr/yurt”, “en-neş'et/yaratılış,”⁵² “el-kerrât/tekrar diriliş”, “el-hayât/yaşantı” olduğu söylenirse de yaygın olan kanâat “ed-dâr” mevsufunun hazfedilmiş olmasıdır. Buna göre bu kelimenin aslı “ed-dâru'l âhire” dir.⁵³

Özetleyecek olursak; dünya hayatından sonra başlayacak olan ikinci bir hayat veya kıyametin kopmasıyla başlayıp ebedîyete kadar devam eden yeni bir hayata “âhiret” denilmiştir.⁵⁴ Bu lafzın “yevm” kelimesine izafe edilerek “el-yevmü'l âhir” şeklinde kullanılması durumunda ise hem cennet ve cehennemliklerin yerleştirilmelerine kadar vuku bulacak olan kıyamet hadiselerinin tümü, hem de cennet ve cehennem hayatının başlangıcından sonraki ikinci merhale olan ebedîlik süresi anlaşılmalıdır. Bu yönüyle “el-yevmü'l âhir” kavramı daha geniş kapsamlı olan “âhiret” kavramıyla anlatılan hadiseleri daha net ve belirgin bir şekilde anlatmakta ve kapsam genişliği itibarıyla âhiret kavramından sonra ikinci sırayı almaktadır.⁵⁵

Kelâm, bir ilim olarak İslâm toplumunda yerini aldığı anda, temel konuları Allah'ın sıfatları ve insanın fiilleri idi. Bu yüzden erken dönem kelâm kitaplarında âhiret bahsi gerektiği kadar yer almamıştır. Hatta Harizmî, Kelâm ilminin konuları, diğer bir ifade ile kelâmcıların tartıştığı konular arasında âhiret inancından söz etmez. Daha sonra muhtemeldir ki, özellikle felsefî bahislerin İslâm dünyasında ilgi görmesi ile birlikte, Allah'ın varlığını, ispat sadedinde âlem konusunun Kelâm ilminin gündemine girmesiyle, âlemin oluşumu, yapısı, işleyişi ile kıyamet ve âhiret, bu ilmin konuları arasında yerini aldı.⁵⁶ Belki de âhiret konusu, öncelikle Allah'ın adaleti ve insan fiillerinin karşılıklarının vâ'd veya vaîd şeklinde takdir edilmesi gerektiği düşüncesi ile gündeme geldi. Bu çerçevede kebir konusu ve kebir sahibinin cezasının nasıl tecelli edeceği hususu temel problemlerdendir. Bütün bunların gerçekleşme yeri olarak âhiret

⁵² Isfahanî, a.g.e., s.108

⁵³ Yılmaz, Ali, “Kur'ân-ı Kerîm'de “Yevm/Gün” Kavramıyla Zikredilen Âhiret İsimleri”, EAÜİFD, Erzurum 2001, sy. XVI, s. 143; Örnek âyetler için bkz. A'raf 7/169; Yusuf 12/109

⁵⁴ Karadaş, Çağfer, *İslâm Düşüncesinde Âhiret*, Emin Yay., Bursa 2008, s. 14

⁵⁵ Yılmaz, a.g.m., s. 148

⁵⁶ Karadaş, a.g.e., s. 15-16

hem Kelâm ilminin temel meseleleri, hem de İslâm inancının üç temel saç ayağından biridir.⁵⁷

İmamı'ı Haremeyn Ebû'l Meâlî el-Cüveynî'(v. 478/1085) den itibaren ise inanç konularının ilâhîyyât, nübüvvet ve sem'îyyât şeklinde yeni bir taksime gidildiği görülür.⁵⁸ Fahrüddîn er-Râzî ile birlikte, Eş'ârî Kelâm eserlerinde bu taksim, yerleşik hale geldi. Ancak sonraki dönemde bir üçlü yapı, Adüdüddin el-İcî (v. 756/1355), Taftazânî ve Cürçânî (v. 816/1413)'nin eserlerinde ilâhîyyât ve semîyyât şeklinde iki yapıya dönüştü. İcî'nin eserlerinde ilâhîyyat ve sem'îyyât bahisleri ancak varlık ve bilgi problemleriyle ilgili bir görüş oluşturulduktan sonra söz konusu edilmektedir.⁵⁹ Felsefenin İslâm dünyasına girişiyle, özellikle İbn Sînâ (v. 428) ile birlikte ve Gazâlî (v. 505) den sonra, felsefî bahisler şeklinde tartışılan ölüm sonrası hayat ve dirilişin cismanî mi yoksa ruhanî mi olacağı meselesi, kelâm kitaplarına önemli bir yer işgal etmeye başlamıştır. Bu dönemden itibaren "meâd" konusu "sem'îyyât" bölümü içerisinde kelâmcılar tarafından ele alınmıştır.⁶⁰ Böylece Kelâm ilminin temel problemlerinden birisi olan ölümden sonra hayata dönüş ve bu hayatın terminolojiyi göz önünde tutarak, ölümden sonraki hayata geçişe 'meâd', ölümden sonraki hayatın kendisine de 'âhîret' ismini vermişlerdir.⁶¹ Ölümle başlayan ve sonsuza dek süren bu yeni hayata Öbür Dünya, Ebedî Âlem, Gerçek Hayat, Bâkî Âlem ve Meâd gibi isimler de verilmektedir.⁶² Özellikle Kelâm ve felsefe kitaplarında başlangıç anlamına gelen 'mebde'nin mukabili 'meâd' kavramı âhîret karşılığında kullanılır. Bu kelimenin kullanılmasının ve yerleşik hale gelmesinin sebebi Kur'ân'da sık sık geçen dönüş yeri ve varılacak nokta anlamındaki 'merci' ve 'mesir' kavramları ile örtüşüyor olmasıdır.⁶³ Kelâmcılar bu konuyu işlerken çoğunlukla yeniden dirilmenin imkân ve ispat ile âhîret hayatının keyfiyeti üzerinde durmuşlardır. Kelâm âlimleri ispatla ilgili tezlerini, bunu

⁵⁷ Topaloğlu, Bekir, *Kelâm İlmi Giriş*, 7. Baskı, Damla Yay., İst. 2004, s. 29

⁵⁸ Topaloğlu, a.g.e., s. 27; Yörükan, Yusuf Ziya, *İslâm Akâid Sisteminde Gelişmeler- İmam-ı Âzam ve İmam Ebû Mansûr-ı Mâturîdî*, Ötüken Yay., İst. 2006, s. 25

⁵⁹ Görgün, Tahsin, "Adüdüddin İcî", DİA, T.D.V. Yay., İst. 2000, XXI, 412

⁶⁰ Erkol, Ahmet, "Seyfüddin Âmidî'ye Göre Cismanî Haşr", DÜİFD, Diyarbakır 2000, II, 182

⁶¹ Özarlan, Selim, "Âhîret İnancının İnsanın Anlam Arayışına Müspet Katkısı", FÜİFD, Elazığ 2000, sy. V, s. 295

⁶² Uludağ, a.g.e., s. 231

⁶³ Karadağ, a.g.e., s. 13-14

haber veren Allah'ın, yapmaya da kâdir olduğu ve yeniden yaratmanın aklen mümkün bulunduğu, ayrıca sorumluluk ilkesinin karşılık görmeyi gerektirdiği şeklindeki delillere dayandırmışlardır. Ölümden sonra hayata dönüş ve bu hayatın mahiyeti sem'î delillere dayandığı için ilk döneme ait kelâm kitaplarında âhiret konusu üzerinde tartışmalara fazla yer verilmemiştir.⁶⁴

Âhirete imanla Allah'a ve Peygambere iman arasında önemli bir bağ vardır. Bu sebeple Allah'a, O'nun birer yol gösterici olarak Peygamberler gönderdiğine inanmak, insanların sorumlu olduklarına ve sorumluluklarının karşılığını göreceklere bir âhiret hayatına inanmayı zorunlu kılmaktadır.⁶⁵ Genellikle Kur'ân'da, Allah'a iman ve âhiret gününe imanla yan yana zikredilmiştir.⁶⁶ Kur'ân-ı Kerîm'de, âhirete imanın farz olduğunu gösteren pek çok âyet vardır. Örneğin: "İyilik yüzlerinizi doğu ve batı tarafına çevirmeniz değildir. Asıl iyilik, o kimsenin yaptığıdır ki, Allah'a, âhiret gününe, meleklerle, kitaplara, peygamberlere inanır."⁶⁷ Âhirete inanmayan kimse Kur'ân âyetlerini inkâr ettiği için kâfir olur. "Ey iman edenler! Allah'a, Peygamberine, Peygamberine indirdiği Kitab'a ve daha önce indirdiği Kitaba iman(da sebat) ediniz. Kim Allah'ı, meleklerini, kitaplarını, Peygamberlerini ve kıyamet gününü inkâr ederse tam manasıyla sapmıştır."⁶⁸ Âhiret ve ona ait olaylar, duyular ötesi konuları olduğu için, gözlem ve deneye dayanan pozitif bilimler ve akıl yürütmeye açıklanamaz. Bu konuda bilgi edinilecek tek kaynak vahiydir. Bunları Kur'ân-ı Kerîm'de ve hadislerde haber verildiği şekliyle kabul etmek en uygun olanıdır.⁶⁹

İslâm dini âhiret inancına büyük önem vermiştir. Bu sebeple hem Mekkî hem Medenî âyetlerde sık sık tekrarlanmıştır. Bu tekrarın, konunun önemini vurgulamak, sorumluluk duygusunu pekiştirmek, dünya ile âhiret arasındaki psikolojik mesafeyi

⁶⁴ Özervarlı, M. Sait, *Kelâm'da Yenilik Arayışları*, İSAM Yay., İst. 1998, s. 116

⁶⁵ Kılavuz, a.g.e., s. 325

⁶⁶ Karaman, a.g.md, s.13; Kılavuz, a.g.e., s. 325; el-Eserî, Abdullah b. Abdülhamid, *Ehl-i Sünnet ve'l Cemaate Göre İman*, Çev. Ahmed İyibildiren, Guraba Yay., İst. 2007, s. 227

⁶⁷ Bakara 2/177; Benzer âyetler için bkz. Bakara 2/4; Bakara 2/62

⁶⁸ Nisâ, 4/136

⁶⁹ Karaman, "Berzah"md., s.13; el-Eş'ârî, Ebû'l Hasan, *el-İbâne an Usûli'd Diyâne*, Çev. Mehmet Kubat, İşrak Yay., İst. 2008, s. 12; Kılavuz, a.g.e., s. 326

kısaltarak mü'minin ruhunu yüceltmek gibi hedeflere yönelik olduğu söylenebilir.⁷⁰ Kur'ân-ı Kerîm'de âhiret gününden bahsetmeyen hemen hemen hiçbir sûre yoktur. Zira âhiret hayatı Allah'ın adaletinin gereği ve insanın denenmesinin zorunlu sonucudur. Amaçsız ve sonuçsuz bir deneme anlamsız olur. Kur'ân'da sürekli olarak, insanın imanı ve küfrü, sâlih ameli ve günahına, cennet ve cehennemle karşılık göreceği vurgulanarak, yeryüzünde yapacağı, tercih ve davranışlar, etkilenmeye çalışılmaktadır. Hatta birçok âyette peygamberlerin yegâne görevleri 'inzâr ve tebşîr' (yani kötü amellere karşılık cehennemle uyarma ve iyi amellere karşılık cennetle müjdeleme) olarak belirlenmektedir.⁷¹ Sağlıklı düşünebilen insan aklı, kendisinde bulunan adalet, ebedîlik ve sorumluluk duygusu ile insanın başıboş ve amaçsız yaratılmadığı fikrinden hareketle, âhiret hayatının varlığını kabul eder. İnsandaki adalet duygusu, sorumluluk, sonsuzluk ve ebedîlik duygusu, insanın başıboş ve amaçsız yaratılmayışı da âhirete inanmayı zorunlu kılar.⁷² İspanyol filozof Miguel Unamuno, insan arzularının en büyüğü olduğu kadar en eskisi de sayılan ebedîyet duygusu ve yaşama özlemiyle dolu olarak hayatın sırrını bu büyük soru ile bağlantılı görür. O şöyle der "Şu kanâate vardım ki bütün insanlar için bir tek çetin ve zor iş vardır. O da insanı ilgilendiren asıl sorun her birimiz öldükten sonra senin ve benim bilincimizin başına neler geleceği sorunudur."⁷³

Âhiret inancı insanın bu dünyadaki yaşantısında aradığı anlamlılığa müspet bir cevap verebilecek mi? Hiç şüphesiz ki âhirete inanç, ferdin dünya hayatında aradığı anlam arayışına çeşitli yönlerden katkıda bulunacak hatta onun dünya yaşantısını huzurla ve güvenle dolduracaktır. Âhiret günü inancını düşündüğümüz ve önem vererek ona eğildiğimiz zaman Kur'ân'ın arz ettiği şekliyle bu inancın sırf soyut bir felsefi nazariye olmadığını, insan hayatının her anında ahlâk ve hareketleriyle ilişkili olduğunu, buna inanmakla hayata bakış açısının bütünüyle değişik bir durum arz ettiğini kesinlikle gözlemleriz.⁷⁴ Birçok âyetlerden anlıyoruz ki,⁷⁵ şu anda yaşadığımız dünya

⁷⁰ Topaloğlu, a.g.md, s. 546

⁷¹ Özsoy- Güler, a.g.e., s. 243

⁷² Kılavuz, a.g.e., s. 327

⁷³ Çelik, Ahmet, "Kur'ân'a Göre Âhiret İnancının Bireysel ve Toplumsal Yönü", EAÜİFD, sy. XVI, s. 173

⁷⁴ Özarslan, a.g.m, s. 302; Uludağ, Süleyman, *İslâm'da Emir ve Yasakların Hikmeti*, T.D.V. Yay., Ank. 2006, s. 63

hayatı, Allah'ın dilediği zamana kadar da sürecek olan bu yaşam, ruhun bedeni terk etmesiyle başka bir hayat tarzına, yani âhirete dönüşecektir. Orada Allah, insanları ve cinleri aynı yerde toplayarak hesaba çekecektir.⁷⁶ Âhireti tanımak, yakînen inanmak, dünya hayatını gayelendirmektedir. Bir bakıma âhirete inanmamak bu hayatı inkâr etmek veya gayesiz, hedefsiz, idealsiz yaşamak demektir. Gaye ise daha yüksek bir hayata ulaşmaktır.⁷⁷ Âhîret inancı her şeyden önce insanda sorumluluk bilincini meydana getirir, dünya hayatını disipline eder, yaratılıştaki gaye ve hikmete göre davranmayı öğretir.⁷⁸ Âhîret inancı insanlar için otokontrol sistemi görevini yerine getirir.⁷⁹ Daha genel bir ifade ile söyleyecek olursak; âhîret inancı insanı Allah'ın çizmiş olduğu hudutlar dâhilinde yaşamaya zorlayan bir kontrol mekanizmasıdır.⁸⁰ Diğer taraftan âhîret hayatına inanmayan bir birey için ölüm kesin bir sonu ifade eder. Ölüm korkusunun temelinde ise hiç şüphesiz varoluşa yönelik tehdit yatmaktadır. Ölümden sonraki gerçek ve kişisel bir hayat anlayışı ise insanları bu tür olumsuz düşüncelerden uzaklaştırarak onları iç huzuruna kavuşturacaktır. Âhirete inanç, insandaki hak ve adalet duygusunu geliştiriyor; onu iyi eylemlerde bulunmaya teşvik ediyor; kötü amellerden de uzaklaştırıyor. Böylece âhirete iman, mutluluğun kaynağı, her türlü iyiliğin ve kurtuluşun temelidir.⁸¹ Âhîret inancının olmadığı bir toplumda, dindeki emir, yasaklar ve kuralların bir anlamı olmayacağı gibi, böyle bir dinin insanlar üzerindeki emirlerinin yerine getirilip, yasaklarından uzaklaşma konusunda hiçbir yaptırım gücü kalmaz. Âhîret inancı; insanın bu dünyadaki faaliyetlerinin vahiy zemininde disipline edilmesinde çok büyük bir öneme ve güce sahiptir. Âhirette daha güzel bir yaşama inanan Müslümanlar, bu inanç sebebiyle birçok zorluğa isteyerek göğüs gerebilirler. Diğer taraftan âhirete inancı olmayan insanlarda bazı sloganların dışında genelde acıma, şefkat duygusu olmaz.⁸²

⁷⁵ Bkz. Mü'minun, 23/115; Kıyâme, 76/36

⁷⁶ Fazlurrahman, *Ana Konularıyla Kur'ân*, Çev. Alparslan Açıkgenç, Ankara Okulu Yay., Ank. 2000, s. 168-169

⁷⁷ Özarslan, a.g.m, s. 302-303

⁷⁸ Kılavuz, a.g.e, s. 330-331

⁷⁹ Soysaldı, H. Mehmet, "Kur'ân-ı Kerîm'e Göre Âhîret İnancı", FÜİFD, Elazığ 1996, sy. I, s. 65

⁸⁰ Özarslan, a.g.m, s. 304; Kılavuz, a.g.e., s.331

⁸¹ Çelik, a.g.m, s. 187, 191

⁸² Kılavuz, a.g.e., s. 331-332; Soysaldı, a.g.m., s. 64-65

III. KABİR HAYATININ İSLÂM İNANCI İÇİNDEKİ YERİ

İslâm inancına göre ölen kişi ateşte yanmış, suda boğulmuş veya bedeni diğer hayvanlar ve canlılar tarafından yenilmiş olsa da bu merhaleden geçecek ve kıyamet günü diriltileceğinden de hiç şüphe yoktur.⁸³ İnsanın toprak ve kabirle ilişkisi şu âyette vurgulu bir şekilde ifade edilir: “Sizi topraktan yarattık, yine oraya döndüreceğiz ve bir defa daha sizi oradan çıkaracağız.”⁸⁴ Topraktan yaratılmış olan insanın ölünce yine toprağa gömülmesi Hz. Âdem’in oğlu Kâbil’in, öldürdüğü kardeşi Hâbil’i yeri eşeleyen kargadan ilham alarak gömmesiyle başlayan bir gelenek⁸⁵ ve bütün peygamberlerin ümmetlerine emrettiği bir görevdir. Allah’ın ölen insanın kabre konulmasını emretmesi ve onu hayvanlara yem olmaktan kurtarması, insanın değerli bir varlık olduğunun ve kıyametin kopmasından sonra tekrar diriltileceğinin bir işareti sayılır.⁸⁶ Hz. Osman’dan rivâyet edilen bir hadiste kabrin âhîret duraklarının ilki olduğu belirtilmiştir.⁸⁷ Geçici olması yönü ile dünya hayatına benzerken, amellerin olması itibarıyla de âhîret hayatına benzer. Bu hayata berzah’tan başka dünya ile âhîret arasındaki ‘eşit’, ‘geçiş alanı’ ve ‘tampon bölge’ demek de mümkündür.⁸⁸

Kabir hayatın keyfiyeti ve mâhiyeti konusunda insanların, nasların verdiği bilginin dışında bir malumatları yoktur. Daha doğrusu kabir hayatının keyfiyeti ve mâhiyeti meçhuldür. Bu mesele daha çok iman ve itikad konusudur.⁸⁹ Bununla birlikte bir hadiste “Kabir ya cennet bahçelerinden bir bahçe ya da cehennem çukurlarından bir çukurdur”⁹⁰ şeklinde tanımlanır ve bir ölçüde mâhiyeti hakkında bilgi verilir. Söz konusu hadiste belki işaret edilmek istenen kabirde kendine özgü bir hayatın bulunacağıdır. Dünya hayatından tamamen farklı olacak ama kişinin amellerine göre âhîret hayatına benzeyecektir. “Allah yolunda öldürülenlere ‘ölüler’ demeyin. Bilakis onlar diridirler, ama siz algılayamazsınız”⁹¹ meâlindeki âyette de orada hayatın olacağı dile getirilir.⁹² İslâm âlimlerinin hemen tamamına yakını kabir hayatının, özü itibarıyla

⁸³ Toprak, Süleyman, “Kabir/ Kelâm”, DİA, T.D.V. Yay., XXIV, 37

⁸⁴ Taha, 20/55

⁸⁵ Bkz. Maide, 5/31

⁸⁶ Toprak, a.g.md., s. 37

⁸⁷ Topaloğlu, a.g.md., s. 546; Söz konusu hadis için bkz. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, I, 63-64

⁸⁸ Karadaş, a.g.e., s. 49

⁸⁹ Uludağ, a.g.e., s. 231-231

⁹⁰ Tirmizî, Kıyamet, 27

⁹¹ Bakara, 2/154

⁹² Karadaş, Cağfer, *İslâm’ın İnanç Yapısı*, Emin Yay., Bursa 2006, s. 120-121

ruha ait; fakat ikincil olarak ve sınırlı bir biçimde insan bedenini de ilgilendiren bir genel yapısı olduğu konusunda hemfikirdirler. İnsanlar dünyanın sonuna dek kabirlerde kalırlar ve bunun ne zaman vuku bulacağını da yalnız Allah bilir. Ne olursa olsun, kabirdeki varoluş bu dünyamızdaki varoluşla aynı değildir; dolayısıyla işler de aynı kurallara uyarak ve aynı şekilde yürümez. Meselâ zaman katılığını ve dışsallığını kaybeder.⁹³

İslâm'da âhiret gününe ve o günde meydana gelecek şeylere iman etmek gerekli olduğu gibi, âhiret gününden önce olan kıyamet alâmetlerine ve ruhun kabzedilmesinden kıyamet gününe kadar sürecek olan 'berzah âlemine' inanmak da vaciptir. Âhirete iman, kitap ve sünnette bu konularda zikredilenlere inanmayı da içine alır. Çünkü berzah meseleleri, kabir nimeti ve azabı, kabir suâli, kabirden kalkış ve bunu takip eden şeylerin hepsi gayba iman konularındandır. Kur'ân-ı Kerîm ise gayba iman etmenin' mü'minlerin vasıflarından biri olduğunu bildiriyor.⁹⁴ Öyleyse ruhun kabzedilmesi ve kabir ahvâli gibi konularda sahih şer'î naslarla sabit olan hususlara inanmak 'âhirete iman' esasına dâhildir.⁹⁵

Dünya hayatı da kabir hayatı da kıyametin kopmasına kadar devam edeceğine göre aralarında bir paralellik söz konusu olacaktır. Yani dünya hayatı ile kabir hayatı birbirine paralel devam edecektir. Bu durumda 'daha önce ölen bir insanın kabir hayatı süresi ile sonra ölen insanın kabir hayatı süresi denk olmayacaktır' şeklinde bir düşünce akla gelebilir. Ancak zamanın göreceli olduğunu hesaba katarsak aslında bütün insanların kabir hayatlarının denk olduğunu var sayabiliriz.⁹⁶ Nitekim bazı âyetlerde dünyada kalış süresini, insanların sanki bir an veya bir gün gibi sayacakları ifade edilir. "Allah onlara 'Yeryüzünde yıl sayısı itibariyle kaç gün kaldınız?' diye sorar. Onlar da 'Bir gün veya günün bir kısmı kadar kaldık, sayabilenlere sor' derler. (Allah buyurur ki;) sadece az bir zaman kaldınız. Keşke düşünebilseydiniz."⁹⁷ Öyleyse diyebiliriz ki, ne zaman ölmüş olurlarsa olsunlar bütün insanlar, kabir hayatını eşit miktarda yaşadıklarını algılayacaklardır.⁹⁸

⁹³ Chittick- Murata, a.g.e, s. 195

⁹⁴ Bkz. Bakara, 2/3

⁹⁵ Toprak, a.g.e., s. 22-23

⁹⁶ Karadaş, *İslâm Düşüncesinde Âhiret*, s. 50

⁹⁷ Mü'minun, 23/ 112-114

⁹⁸ Karadaş, a.g.e., s. 51

BİRİNCİ BÖLÜM

ÖLÜM ÖNCESİ VE SONRASI

I. ÖLÜM ÖNCESİ

Allah Teâlâ Kur'ân-ı Kerîm'de şöyle buyuruyor: “Her nefis ölümü tadacaktır. Sonra (yaptıklarınızın karşılığını görmek üzere) bize döndürüleceksiniz.”⁹⁹ Bununla Allah Teâlâ âlemler için üç ölümü murad eylemiştir. Hz. Âdem ve onun zürriyeti ile ayrıca bütün hayvanların ölümü, yani dünyevî ölüm. İkincisi bütün meleklerin ve cinlerin ölümü yani melekût ölümüdür. Son olarak da melekler arasından seçilmiş olanların ölümüdür.¹⁰⁰

A. Ölümüne Hazırlanmak/ Ölümü Hatırlamak

Ölümün insan üzerinde büyük bir etkisi vardır. Ölümle ilgili sözler kalpleri yumuşatır, insanın davranışlarını güzelleştirir ve insanı tövbeye yönlendirir. Bu sebeple Kur'ân-ı Kerîm'de ölümden çok bahsedilmiştir. Peş peşe gelen âyetler kâfirleri korkutmuş, kendilerini ölüme hazırlayan ve buna göre ameller yapan mü'minlere de müjdelere vermiştir.¹⁰¹ Allah bu âyetlerle ölümün insanın korktuğundan daha da korkutucu olduğunu bildirmiştir.¹⁰² Allah Teâlâ, ölümün herhangi bir yerde, herhangi bir zamanda gelebileceğini ve insanın hiçbir şekilde ölümden kurtulamayacağını bildirmiştir: “Her nerede olursanız olun, ölüm sizi bulur; yüksekçe yerlerde tahkim edilmiş şatolarda olsanız bile.”¹⁰³ Bu yüzden insanın yapması gereken sürekli ölümü hatırlamak ve ona hazırlanmaktır. Nitekim Resulullah: “Lezzetleri yok edici olanı, yani ölümü çokça hatırlayın”¹⁰⁴ buyurmuştur. Yani, ölümü hatırlayarak dünya zevklerine olan bağlılığınız kopsun ve bu vesileyle de Allah'a yönelebilesiniz. Hz. Peygamber,

⁹⁹ Ankebut, 29/ 57

¹⁰⁰ Gazali, Ebû Hamid Muhammed b. Muhammed, *Âhiret Âleminin Sırları*, Çev. Ömer Dönmez, Hisar Yay., İst. Tsz., s. 8

¹⁰¹ Âl-İmran, 3/ 185; Bakara, 2/94; En'am, 6/ 93; Mü'minun, 23/ 99; Ahzab, 33/ 16; Cuma, 62/8

¹⁰² Fülefil, Hasan Zekeriyya, *Kabir Hayatı*, Çev. Betül Bozali, Polen Yay., İst. 2006, s. 14

¹⁰³ Nisâ, 4/ 78

¹⁰⁴ Tirmizî, Sünen, Zühd, 31; İbn Mâce, Sünen, Zühd, 31

hazırlık yapmaları ve dünyanın sıkıntılarına sabretmeleri için, kendisinden ümmetine bir nasihat olsun diye ölümün şiddetini ve acılığını açıklamış ve onun hatırlanması gerektiğini buyurmuştur. Çünkü dünya sıkıntılarında sabretmek, ölümün şiddetinden daha hafiftir. Ölümün şiddeti, âhiret azabından, âhiret azabı da dünya azabından daha şiddetlidir.¹⁰⁵ Ölümünden sonrasını hatırdan çıkarmayan, ölüme hazır olduğu için ölümden korkmaz. Zira insanların ölümden korkmalarının tek sebebi, ölümden sonraki hayatı hakkıyla bilip ona hazır olmayışlarıdır ki, insanın fazilet derecesi ve takvası arttığı nispette ölüm korkusu azalır.¹⁰⁶

Her canlının muhakkak tadacağı ölüm, esasen âhirete giden yoldur.¹⁰⁷ Ölüm için hazırlıklı ve tedbirli bulunmak, ancak onu hatırlamak ve hiçbir zaman unutmamakla olur. Onun yâd edilip unutulmaması ise, ona yönelmek, onu hatırlatacak şeylere bakmakla elde edilir. Dünyaya dalmış, dünya sevgisine aldanmış, hak ve hakîkati unutmuş olan kimse ölümü hatırlamaz. Ârif olan kimse ise, ölümü daima hatırlar, ölümü hatırlamadığı hiçbir an olmaz. Çünkü o, ölüm sevdiğine ulaştırıcı bir vasıttan başka bir şey olarak görmüyor. Onun için ölüm bulunmaz bir metâdir.¹⁰⁸ Ölümü anmak, ölüme hazırlanmak, her Müslüman için müstehaptır. Ölüm, mü'mine hediyedir, nimettir. Günahı olanlara ise musibettir.¹⁰⁹ Allah Teâlâ'ya kavuşmayı seven mü'min, ölümü ister. Ölüm, dostu dosta kavuşturan köprüdür. Kavuşmak şevki, büyük ve yüksek derecedir. Bu dereceye yükselen mü'min, ölümün gecikmesini istemez.¹¹⁰ Allah Teâlâ buyurur ki: "Yaşatan da öldüren de O'dur. Bir işin olmasını istedi mi, ona sadece "ol" der, o da olur." ¹¹¹ Gerçekten Kur'ân insan ruhundaki ölüm korkusunun gizli olduğu yere, öyle hafif bir dokunuşla dokunur ki, ölüm, hayat ve hayattan sonraki şeyler hakkında var olan hakikat yolundan, o korkuyu kovar.

¹⁰⁵ Selim, Muhammed İbrahim- Allam, Muhammed, *Kabirde İlk Gece*, Çev. Taceddin Uzun, Uysal Kitâbevi, Konya 2006, s. 29

¹⁰⁶ Toprak, a.g.e., s. 70-71

¹⁰⁷ Erdoğan, Hüseyin Suudi, *Ölüm ve Ötesi Kabir Kıyamet Âhiret*, 17. Baskı, Çile Yay., İst. Tsz., s. 67-68

¹⁰⁸ Erdoğan, a.g.e, s. 70

¹⁰⁹ Şâ'rânî- es-Suyutî, Celâleddin, *Ölüm, Kıyamet, Âhiret ve Ötesi*, Çev. Muhittin İnci, Müjde Yay., İst. 1993, s. 35

¹¹⁰ Eren, Sıddık Naci, *Ölüm Kıyamet ve Âhiret*, 9. Baskı, Demir Kitâbevi, İst. 1995, s. 62

¹¹¹ Mü'min, 40/ 68

Hız. Ali, Hız. Fâtıma'yı defnettığı sırada şöyle buyurmuştur: "Ey İnsanlar! Dünya geçiş, âhiret ise kalış yurduudur. Geçiş yerinizden ikamet yeriniz için azık alın. Sırlarınızı bilenin yanında örtülerinizi yırtmayın. Bedenleriniz dünyadan çıkmadan önce kalplerinizi ondan çıkarın. Dünyada sınıandınız; başka bir yer için yaratıldınız. Kişi öldüğü zaman insanlar, "Geriye ne bıraktı?", melekler "Ne getirdi?" diye sorarlar."¹¹²

B. Ecel

Bir nesne için tayin edilmiş süre anlamına gelen ecel,¹¹³ terim olarak, Allah tarafından her canlı için önceden takdir edilen hayat süresi ve bu sürenin sonu olan ölüm vakti anlamına gelir. Çoğulu âcâldır.¹¹⁴ Ehl-i Sünnet'e göre her ferдин ve milletin eceli vardır. Ecel bir tane olup, Allah'ın kaza ve kaderiyledir. İnsanlara hayat veren, rızıklandıran ve öldüren Allah Teâlâ olduğundan eceli belirleyen de O'dur.¹¹⁵ Allah Teâlâ, her nefsin ömrünün ecele bağlı olduğunu, ecel geldiğinde ise onun ne öne alındığını, ne de geciktirildiğini Kur'ân şöyle haber verir: "Allah'ın izni olmadan hiçbir kişi ölemez. Ölüm, zamanı Allah'ın ilminde kararlaştırmış bir yazıdır. Kim dünya menfaatini isterse, kendisine ondan veririz. Şükredenlere ise muhakkak mükâfat vereceğiz."¹¹⁶ Kula takdir edilen bir ömür süresinin oluşu, onun her şeyi Allah'a havale etmesini ve eli kolu bağlı oturup beklemesini gerektirmez. Aksine kulun, kendisine verilen güç ve iradeyi kullanarak Allah'ın emir ve yasakları doğrultusunda hareket etmesi gerekir.¹¹⁷

Hız. Peygamber'den nakledilen, "Kim rızıkının genişletilmesini, ecelinin geriye bırakılmasını arzu ederse hısım-akrabasını ziyaret etsin"¹¹⁸ hadisindeki ecelin geriye kalması şöyle yorumlanabilir: kişi hısım ve akrabayı ziyaret etmeseydi o kimsenin ömrünün ne kadar olduğu Allah'ın ilminde mevcuttu. Bununla beraber Allah, o kişinin

¹¹² er-Radi, eş-Şerif- el-Musevî, el-Hüseyn b. Musa, *Hız. Ali- Nehcü'l Belâğâ*, Çev. Adnan Demircan, Beyan Yay., İst. 2006, s. 228

¹¹³ İsfahanî, a.g.e., s. 103

¹¹⁴ Tunç, Cihat, "Ecel", DİA, T.D.V. Yay., İst. 1994, X, 380

¹¹⁵ Vâkı'a, 56/60

¹¹⁶ Âl-İmran, 3/ 145

¹¹⁷ Kubat, Mehmet, *Hasan el-Basrî Hayatı İlmi Kişiliği ve Kelâm İlmindeki Yeri*, Çıra Yay., İst. 2008, s. 163

¹¹⁸ Buhârî, Buyû', 13, Edeb, 12; Müslim, Birr, 6

hısım ve akrabasını ziyaret edeceğini ve bu sebeple ömrünün daha fazla olacağını da biliyordu. Burada Allah'ın hüküm ve irade ettiği şey, kişinin hısım ve akrabasını ziyaret ederek daha uzun yaşamasıdır.¹¹⁹

Herhangi bir müdahale olmaksızın tabii biçimde ölen kişinin, eceliyle öldüğü konusunda İslâm mezhepleri ittifak etmişlerdir. Ancak öldürülerek hayatını kaybeden kişinin eceli ile ölüp ölmediği konusu görüş ayrılığına sebep olmuştur.¹²⁰ Ecelin vakit anlamına geldiği noktada birleşen Ehl-i Sünnet ve Mu'tezile¹²¹ maktulün eceli konusunda ayrılmışlardır. Ehl-i Sünnet'ten Mâturîdîlik ve Eş'ârîliğe göre, öldürülen kendi eceliyle ölmüştür.¹²² Eğer kendi ecelinden gayrı bir şey ile ölseydi, Allah'ın maktulü kendi eceline ulaştırmaktan âciz kalması ve o adamın ecelinden Allah'ın câhil olması lazım gelirdi. Hâlbuki Allah'a cehil ve acz isnadı küfürdür.¹²³ Katl, katilin bir fiili olup onunla kaimdir, ölüm ise katilin fiili sonunda Allah'ın icat etmesi suretiyle ölmüş kimse ile bulunan bir şeydir.¹²⁴ Mu'tezile'nin Bağdat koluna göre¹²⁵ ise insan herhangi bir dış müdahale olmadan ölürse ecel-i kazaya göre ölmüş olur. İkinci durumda ölen kişi kazaya uğramasaydı veya öldürülmeseydi ecel-i müsemmasına kadar yaşayacaktı.¹²⁶ Bundan dolayı Allah'ın ölen kişiye bu dünyada tahsis ettiği rızıklar ona öteki dünyada verilecektir. Mu'tezile'ye göre, öldürme olayı hür bir fiil olduğundan Allah'ın kudretinin dışında, insanda vuku bulmaktadır.¹²⁷ Ehl-i Sünnet'in kabulüne göre ise hiçbir canlı kendisi için takdir edilen zamanından önce hayat bulamayacağı gibi hakkında takdir edilen ölüm vakti gelmeden de ölmez. Tabii yolla da olsa, kaza ve katil

¹¹⁹ Gündoğar, Hamdi, *İslâm İtikadında Sünnet*, Çıra Yay., İst. 2006, s. 136; Tunç, a.g.md., s. 381

¹²⁰ Geniş bilgi için bkz. Taftazani, *İslâm Akâidi*, Haz. Süleyman Uludağ, 4. Baskı, Dergah Yay., İst. 1999, s. 222-225; es-Sâbûnî, Nureddin, *Mâturîdîyye Akâidi*, Çev. Bekir Topaloğlu, 8. Baskı, D.İ.B. Yay., Ank. 2005, s. 153-154; Kılavuz, a.g.e., s. 216-217

¹²¹ Eş'ârî, Ebû'l Hasen, *Mâkâlâtü'l İsmâmiyyîn ve İhtilâfâtü'l Musallîn-İlk Dönem İslâm Mezhepleri*, Çev. Mehmet Dalkılıç- Ömer Aydın, Kabalcı Yay., İst. 2005, s. 215

¹²² Eş'ârî, *İbâne*, s. 42; Mâturîdî, Ebû Mansur, *Kitâbü't Tevhid Tercümesi*, Çev. Bekir Topaloğlu, İSAM Yay., Ank. 2005, s. 244

¹²³ Mâturîdî, a.g.e., s. 244

¹²⁴ Gündoğar, a.g.e., s. 136

¹²⁵ Tunç, a.g.md., s. 381

¹²⁶ Eş'ârî, *Mâkâlât*, s. 215-216; Mâturîdî, a.g.e., Ebûs. 360-364; Aliyyu'l Kâri, *İmam-ı Âzam Fıkh-ı Ekber Şerhi*, Şrh., Çev. Hüseyin S. Erdoğan, Hisar Yay., İst. Tsz., s. 334-335

¹²⁷ Gündoğar, a.g.e., s. 136

yoluyla da olsa herkes kendi eceliyle ölür. “Maktul öldürülmeseydi yaşardı” demek vâkıya aykırıdır, ecel ise vâkıyanın ifadesidir.¹²⁸

C. Ölümü Temenni Etmek ve Ötenazi

Müslümanlık sabır ve sebat dinidir. Müslüman olan sabırlı ve her hususta azimkâr ve sebatkâr olup Allah’a tevekkül ve duçar olduğu musibetlere de tahammül etmelidir. İnsan sağlığında hayatın türlü meşakkatleriyle karşılaşabilir. Ancak bir mü’min hiçbir zaman ölümü temenni etmez.¹²⁹ Resulullah bir hadisinde ölümü temenni etmeyi yasaklamıştır. “Sizden hiçbiriniz, başına gelen bir sıkıntıdan ötürü ölümü asla temenni etmesin, şâyet ölümü istercesine olağanüstü bir dârlıkta kalırsa o zaman şöyle desin: ‘Allah’ım, benim için yaşamak hayırlı olduğu müddetçe beni yaşat; benim için ölüm hayırlı olduğu vakit de beni öldür.’”¹³⁰ Bu hadise binâen fukaha ölümü temenni etmenin mekruh olduğunu beyan etmiştir.¹³¹ Müctehid âlimler, yine Resulullah’ın bir diğer hadisine binaen, mü’minin ancak bir yerde ölümü temenni etmesinin mekruh olmayacağını söylemişler ki, bu da dinin elden gitmesinden korktuğu durumdur.¹³²

Sözlükte “boğazını keserek öldürmek, boğazlamak” anlamına gelen ‘nahr’ kökünden türeyen intihar “kendini öldürmek” demektir.¹³³ Kelime Kur’ân’ı Kerîm’de yer almamakta, birkaç hadiste ise terim anlamıyla geçmektedir.¹³⁴ Diğer ilahî dinlerde de tasvip edilmeyen intihar eylemi İslâm dininde büyük günahlardan sayılmış ve kesinlikle yasaklanmıştır. Zira yaşama hakkı Allah tarafından insana bahşedilmiş en temel hak olup, kimsenin Allah’ın verdiği canı almaya hakkı yoktur.¹³⁵ İntihara dair doğrudan bir âyete rastlanmazsa da Kur’ân’a bir bütün olarak bakıldığında intiharın İslâm’ın ruhuna aykırı bir davranış olduğu açıkça görülür. Nisâ sûresindeki âyette yer alan “...kendinizi öldürmeyiniz...”¹³⁶ ifadesi müfessirlerce değişik şekillerde

¹²⁸ Tunç, a.g.md., s. 381

¹²⁹ Dilaveroğlu, a.g.e., s. 95

¹³⁰ Buhârî, De’avat, 30; Müslim, Zikr, 4

¹³¹ Toprak, a.g.e., s. 62-63

¹³² Bkz. Mâlik b. Enes, el-*Muvatta*’, Dâru’l Hadis, Kahire 1992, Kur’ân, 37

¹³³ Hökekleli, Hayati, “İntihar”, DİA, T.D.V. Yay., İst. 2000, XXII, 351

¹³⁴ Buhârî, Kader, 5; Megâzî, 38; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, II, 310, IV, 135

¹³⁵ Paçacı, İbrahim, “İntihar”, *Dini Kavramlar Sözlüğü*, D.İ.B. Yay., Ank. 2006, s. 318

¹³⁶ Nisâ, 4/29

yorumlanmakla birlikte intihar yasağının delillerinden biri olarak da görülmüştür.¹³⁷ Kur'ân-ı Kerîm haksız yere cana kıymayı haram kılmış, cezasının ebedî kalınacak cehennem olduğunu bildirmiştir.¹³⁸ Hz. Peygamber de, şiddetle intihardan kaçınması gerektiği söylemenin yanı sıra, intihar eden kimsenin cehenneme gireceğini haber vermiş¹³⁹ ve işlediği günahın büyüklüğü nedeniyle, intihar edenin cenaze namazını kendisi kıldırılmamıştır.¹⁴⁰ İntihar, çaresizliğin, ümitsizliğin, acının ve ızdırabın dramatik bir sonucudur. Kendisinin imtihan için dünyaya gönderildiğine inanan ve inancının gereği Allah'a güvenip dayanan insan ise, asla ümitsizliğe düşmez. Şartlar ne olursa olsun Allah'a olan inancı yitirmemek Müslümanın vasıflarındandır.¹⁴¹ İntihara yönelen kişilerin psikolojik yapıları kadar içinde yaşadıkları sosyal ve kültürel ortamın etkileri de bu olayın açıklamasında ayrı ayrı öneme sahiptir. Bazı insanlar, aşamadıkları sorunları intihar etmekle aşamayı uygun görebilmektedir. Fakat gerek İslâmiyet gerekse diğer ilâhî kaynaklı dinler böyle bir çözüm şekline müsamaha ile bakılmaz.¹⁴² İntihar eden kimse büyük günah işlemiş olmakla birlikte, dinden çıkmış olmaz; kâfir olduğu söylenemez. Bu sebeple, intihar edenin cenazesi, diğer Müslümanlar gibi yıkanır, kefenlenir, cenaze namazı kılınır ve Müslüman mezarlığına defnedilir.¹⁴³ Ötenazi ise intiharın bir çeşididir. Ötenazi, intihardan farklı olarak doktor tarafından tıbbî müdahale yoluyla hastanın hayatına son verilmesidir. İkisinin ortak yönü ölümün kişinin isteği üzerine gerçekleşiyor olmasıdır ve her ikisi de ölme hakkının fiilen kullanımını ifade etmektedir.¹⁴⁴ Yunanca bir kelime olup sözlük anlamı “güzel ölüm” demek olan ötenazi, terim olarak ise; iyileşmesi imkânsız bir hastalığa yakalanmış ve dayanılmaz acılar içerisinde kıvranan bir kişinin hayatını, kendi isteği üzerine, acı vermeyen bir yöntemle sona erdirilmesine denir.¹⁴⁵ İcra edilişi bakımından ötenazi kendi arasında dört kısma

¹³⁷ Hökekleli, a.g.md., s. 351

¹³⁸ Nisâ, 4/93

¹³⁹ Buhârî, Tıb, 56

¹⁴⁰ Müslim, Cenâiz, 37

¹⁴¹ Paçacı, a.g.md., s. 318

¹⁴² Hökekleli, a.g.md., s. 351

¹⁴³ Paçacı, a.g.md., s. 318

¹⁴⁴ Kaya, Ali, “Ruh ve Beden Bütünlüğüne Dokunulmazlık Kuramı Bakımından Ölme Hakkı”, Marife, Konya 2004, sy. II, s. 198

¹⁴⁵ Kaya, Ali, “İslam Hukukuna Göre Ötenazi”, UÜİFD, Bursa 1994, sy. VI, c. VI, s. 133; Karagöz, İsmail, “Ötenazi”, *Dini Kavramlar Sözlüğü*, Ank. 2006, s. 537

ayrılmaktadır. Bunlardan biri olan “aktif ötenazi” intihar ile aynı anlama gelir.¹⁴⁶ Ruh ve beden bütünlüğünü koruma ve kollama görevini yerine getirmekle yükümlü olan, öncelikle bizzat kişinin kendisidir. Bu yüzden yaşamının kısalması veya son bulmasına yol açacak hastalığa yakalanmamak için gerekli bütün tedbirleri almak gerekli olduğu gibi, hastalığa yakalandığı takdirde hastalığın iyileşeceği ilmen ve tecrübe ile sabit olduğunda tedaviyi terk etmenin caiz olmayacağı noktasında İslâm hukukçuları ittifak etmişlerdir.¹⁴⁷ İslam’ın temel prensiplerine göre, insan, yaşamına devam etme veya son verme gibi bir özgürlüğe sahip kılınmamıştır. Dolayısıyla kişilerin, hayatlarını kısaltan veya bütünüyle ortadan kaldıran tasarrufları hukuken geçersiz sayılır. Bu bakımdan ötenazi, kişinin hukuken korunan mal ve kişi varlığını, ayrıca kul hakkını ihlal eden bir eylem olduğu için İslam hukukunda yasaklanan eylemler arasında yer almıştır.¹⁴⁸ Bu yöntemle hayatını sona erdiren kimse günaha girdiği gibi, böyle bir eylemi onaylayan kimseler de günahkâr ve sorumlu olurlar.¹⁴⁹

D. İslâm’a Göre Sekerâtu’l Mevt Durumunda Kişiyi Yapılması Gereken Muamele

Ölüm anındaki ızdırıp ve baygınlıklara genellikle sekerât-ı mevt denmiştir. “Sokr” sözcüğü kişiyle aklı arasına bir set, engel olarak giren, aklı gideren bir hal demektir ki, aklı gideren sarhoş edici maddelere genel olarak “müskir” ya da “müsekkir” adı verilmektedir. Bu kelime gazap, aşk, elem, dalgınlık veya bir acıdan ötürü gelen baygınlık için de kullanılmakta¹⁵⁰ ve bu hale de “sekr” denilmektedir. Buna göre, Kur’ânî bir terim olarak “sekerât-ı mevt”, “insanın ölümüne delalet eden ölüm baygınlığı” manasına gelir. Başka bir ifadeyle buna can çekişme de denir. Bu, bedenin bütün derinliklerine yayılan ölüm anındaki acı çekme halidir.¹⁵¹ Hz. Âişe (r.a.) demiştir ki: “Resulullah, benim kucağımda vefat etti. Resul-i Ekrem’in vefatı sırasında çektiği sıkıntıyı gördükten sonra, hiçbir kimsenin ölüm anındaki çektiği sıkıntılara

¹⁴⁶ Ötenazinin kısımları için bkz. Kaya, “İslam Hukukuna Göre Ötenazi”, s. 135

¹⁴⁷ Kaya, “Ruh ve Beden Bütünlüğü...”, s. 202

¹⁴⁸ Kaya, “İslam Hukukuna Göre Ötenazi”, s. 139, 145

¹⁴⁹ Karagöz, “Ötenazi”md., s. 537

¹⁵⁰ Isfahanî, a.g.e., s. 733

¹⁵¹ Faiz, Ahmet, *Fi Zilâli’l-Kur’ân’da Kıyamet ve Âhiret*, Çev. Veli Ulutürk, 3. Baskı, Uysal Kitabevi, Konya 1993, s. 122

imrenmem.”¹⁵² Hastalığı ağırlaşınca da şöyle dua ettiği nakledilmektedir: “Allah’ım, sekerât-ı mevttte (ölüm zahmeti ve baygınlığında) bana yardım et.”¹⁵³

İslâm âlimleri, söyleneni anlayıp tekrar edebilecek olan hastanın yanında münasip birisinin kelime-i tevhid telkin etmesinin ve yanında bu kelimeleri söylemesinin sünnet olduğunu belirtmişlerdir.¹⁵⁴ Kadı İyâz (v. 544/1149) ise, bunun Müslümanlar tarafından işlene gelen bir amelî sünnet olduğu söylemiştir.¹⁵⁵ Ancak yanında bulunup hastaya kelime-i tevhidi telkin eden kişi veya kişiler söylemesi için hastayı zorlamamalıdır. Ölmek üzere olan kimsenin yanında onun işiteceği kadar kelime-i tevhid telkin ve istiğfar edilir. Telkin ve istiğfarı da, hastanın sevdiği, saydığı, kendisine değer verdiği kişiler okumalıdır.¹⁵⁶ Hastaya kelime-i tevhid telkinini sünnet ya da müstehap oluşunun delili, Peygamberimiz’in: “Siz ölülerinize (yani ölmek üzere olan hastalarınıza) Lâ ilahe illallah’ı telkin ediniz”¹⁵⁷ hadis-i şerifidir ki, âlimlerin çoğu bu hadis-i şerifteki “ölü”den kastın “ölmek üzere olan hasta” olduğunu beyan etmiştir. Muaz b. Cebel’den (v. 18/639) rivâyet edilen diğer bir hadis-i şerif de bu sünneti teyit etmektedir. O hadisinde Resulullah: “Kimin ki son sözü Lâ ilahe illallah olursa cennete gider”¹⁵⁸ buyurmuştur. Eğer hasta bir defa olsun kelime-i tevhidi söylemeye muvaffak olursa, son sözünün bu güzel söz olması için, artık yanında bulunanlar onu daha konuşturmamalıdır. Hatta âlimler, bir defa kelime-i tevhidi söylemiş olana artık telkin dahi verilmemesi gerektiğini söylemişlerdir.¹⁵⁹

Hastaya kelime-i tevhid telkin etmenin iki faydası vardır: biri o esnada onun itikadını ifsad için gelen şeytanı kovmak ve onun şerrinden Allah’a sığınmak; diğeri de, hastanın dünyadaki son sözünün kelime-i tevhid olmasını sağlayarak Resulullah’ın müjdesine nail olmasını temin etmektir. Çünkü Resulullah: “Kim ne üzere ölürse,

¹⁵² Tirmizî, Cenâiz, 8

¹⁵³ İbn Mâce, Cenâiz, 64

¹⁵⁴ Karaman, a.g.e., s. 61; Dilaveroğlu, a.g.e., s. 102-103

¹⁵⁵ Toprak, a.g.e., s. 82

¹⁵⁶ Bilmen, Ömer Nasuhi, *Büyük İslâm İlmihali*, Sad. Ali Fikri Yavuz, Merve Yay., İst. Tsz., s. 248

¹⁵⁷ Müslim, Cenâiz, 1

¹⁵⁸ Tirmizî, Cenâiz, 7

¹⁵⁹ Toprak, a.g.e., s. 85

öylece diriltilir”¹⁶⁰ buyurmuştur ki, mü’min iman üzere, münâfık da nifak üzere diriltilecektir.¹⁶¹ “Ey iman edenler! Allah’tan nasıl korunmak gerekse öyle korunun, hakkıyla muttaki olun ve Müslümanlar olarak can verin.”¹⁶² Peygamberler bile iman ile vefat etmek için dua ederlerdi. Bu konudaki Hz. Yusuf’un (a.sy.) duası şöyledir: “Ya Rabb! Sen bana mülkten bir nasip verdin ve bana ilimlerin yorumlarından bir ilim öğrettin. Gökleri, yeri yaratan Rabbim. Benim dünya ve âhirette velim Sen’sin. Beni Müslim olarak al ve beni sâlihler ilhak buyur.”¹⁶³ İmansız ölmeye sebep olan bazı günahlar vardır ki, bunların başında cehalet, bid’at üzere olmak, dünya sevgisi, zulüm, imansız ölmekten korkmamak gelir.¹⁶⁴

Ruh, dünya işinden kurtulunca dünyayı ve içindekileri arkasında bırakır. O artık bilmediği bir amel ve kazandığı bir hayır veya şerden başka hiçbir şeye mâlik olamaz. Ruh, etrafındakilerden ve eşyadan ayrılmıştır. Bakanların gördükleri sadece cesettir. İnsanlar o haldeki ölüye bakarlar ve ne cereyan ettiğini göremezler. Bu işten bir şeye gücü yetmez. Burada insanın kudreti ve ilmi durur.¹⁶⁵ Allah Teâlâ bu hususu şöyle açıklamaktadır: “O halde can boğaza geldiği vakit ki siz o vakit bakar durursunuz. Biz ise ona sizden yakınızdır, ancak göremezsiniz.”¹⁶⁶ Ölüm anı, her türlü münakaşa ve kavgayı sona erdiren andır. Canlının bir yolun sonuyla başka bir yolun arasında durduğu an, dönemediği ve vazgeçemediği, dünyasının sonuyla, âhiretinin başlangıcı arasındaki andır.¹⁶⁷ Allah, her zaman hazır olduğu halde, o andaki durum, O’nun celâlini ve O’nun huzurunda bulunmanın korkusunu büyütür.¹⁶⁸ Ölüm sancılarının verdiği acıyı onu tadandan başkası bilemez. Ölüm sancılarını tatmayanlar ise onu çektiği diğer acılara kıyas ederek ya da insanların son nefeslerini verirken geçirdikleri hallere bakarak anlamaya çalışırlar.¹⁶⁹

¹⁶⁰ Müslim, Cennet, 19

¹⁶¹ Toprak, a.g.e., s. 83; Altay, Ali Rıza, *Âhirete Giden Yol*, Sönmez Neş., İst. 1979, s. 47-48

¹⁶² Âl-İmran, 3/102

¹⁶³ Yusuf, 12/ 101

¹⁶⁴ Geniş bilgi için bkz. Hilmi, Ömer Faruk, *Ölü Hakları*, Tuğra Neş., İst. 2008, s. 70-71

¹⁶⁵ Faiz, a.g.e., s. 93

¹⁶⁶ Vâkı’a, 56/ 83-85

¹⁶⁷ Fülefil, a.g.e., s. 24

¹⁶⁸ Faiz, a.g.e., s. 94

¹⁶⁹ Gazali, a.g.e., s. 60

İslâm âlimleri, ölüm anında ızdırap çeken insanların ızdırap sebeplerinin farklı olduğunu haber vermişlerdir. Buna göre, sekerât-ı mevtin şiddeti şu üç gayeden biri içindir: Mü'minin manevî derecesini daha çok yükseltmektir. Mü'min kulların günahlarına keffarettir. Son olarak da dünya hayatında son bir denemeli imtihanıdır.¹⁷⁰

Ölü hakları, hastalık halinde başlar. Çünkü ölüm halinde olan hasta ölüm eşliğindedir. Hastalık da Allah dostları ve mü'minler için ilâhî rahmete vesiledir.¹⁷¹ İnsanlar bir yerden başka bir yere göçecekleri zaman, mutlaka bir hazırlık yaparlar. Mü'min de, ölüm hastalığında, dünya evindeki günlerini tamamlayıp âhiret yolculuğuna çıkmak üzere olacağı için son hazırlıklarını tamamlaması gerekir. Yaptığı hatalardan ötürü tevbe etmeli ve Allah'a karşı olan hatalardan ise pişmanlık duymalı.¹⁷² Günahları sebebiyle Allah'tan ümit kesmemeli, mü'min bütün hayatı boyunca ölürken de ümit ve korku arasında bulunmalı. Nitekim Allah Teâlâ bir hadis-i kutsîde şöyle buyurur: “Ben, kulumun bana olan zannı yanımdayım, yani kulumun bana zannı nasılsa öyle tecelli ederim.”¹⁷³ Resulullah'ın emri de böyledir. O, vefatından önce üç kere ümmetine hitaben: “Sizden hiçbiriniz Allah'a karşı olan zannını güzelleştirmeden ölmesin”¹⁷⁴ buyurmuştur. Kendisine gelen hastalık hangi sebeple gelmiş olursa olsun ve hastalığı ne kadar ağır ve ne kadar kötü olursa olsun, Müslüman hastanın tedaviye başvurmakla beraber, kendisine gelen hastalıktan dolayı isyan etmemeli.¹⁷⁵ Çekilen her acının bir günaha keffaret olacağını ya da bir derece daha yükselmesine sebep olacağını bilmeli ve Hak'dan gelene razı olmalı.¹⁷⁶ Her şeyden önce hastanın üzerindeki elbise temiz olmalıdır. Hz. Resulullah: “Ölü içinde öldüğü elbise ile diriltilir”¹⁷⁷ buyurarak elbisenin temizliğinin önemine işaret etmiştir. Hastanın kendisinin de temiz olması gerekir. Mümkünse hasta guslettirilir, değilse abdest aldırılır. Ölürken abdestli olanlara ölüm kolay gelir ve kelime-i şehâdeti de getirirler. Eğer abdest aldırılmak da mümkün olmazsa

¹⁷⁰ Altay, a.g.e., s. 35

¹⁷¹ Hilmi, a.g.e., s. 8

¹⁷² Toprak, a.g.e., s. 76-77

¹⁷³ Buhârî, Tevhid, 35

¹⁷⁴ Müslim, Cennet, 19

¹⁷⁵ Hilmi, a.g.e., s. 8

¹⁷⁶ Toprak, a.g.e., s. 78

¹⁷⁷ Ebû Dâvud, Cenâiz, 18

teyemmüm ettirilir.¹⁷⁸ Ölmek üzere olan hastanın yanında bulunan meleklerin, o esnada konuşulanlara âmin diyeceklerini ve o zamanın duaların kabul zamanı ve yeri olduğunu haber vererek Peygamberimiz şöyle buyurmuştur: “Sizler, bir hastanın veya ölünün yanında bulunduğunuz zaman hayır söyleyin. Muhakkak ki, melekler sizin orada konuştuklarınıza âmin derler.”¹⁷⁹ Yine Resulullah, Ebû Seleme'nin (v. 4/625) vefatından onun açık kalmış olan gözlerini kapattıktan sonra feryad edip ağlayanlara hitaben, ”Kendinize kötü dua etmeyiniz. Zira melekler söylediklerinize âmin derler”¹⁸⁰ buyurmuştur. Aynı zamanda vefat etmek üzere hasta olan Müslümana, münasip bir lisan ile üzerinde bulunan haklarının hatırlatılması ve o hakların yerine getirilmesini vasiyet etmesini söylemek gerekir. Hasta kişinin en çok sakınması gereken günah da zulüm ve kul hakkıdır. Zira gerek borç ve gerekse başkasının hakkına tecavüz ederek yapmış olduğu bir haksızlığın veya zulmünün olup olmadığını en iyi kendisi bilir.¹⁸¹ Kul hakları da üç kısımdır: mâlî haklar, bedenî haklar ve kişilik hakları.¹⁸² Durumu ağırlaşan ve âhîret seferine yönelmiş olan hastayı, zahmet ve eziyet etmemek şartıyla yüzü kibleye gelecek şekilde sağ tarafı üzerine yatırmak müstehaptır. Peygamberimiz'in kızı Hz. Fatıma (v. 11/ 632) vefatında bu şekilde yatırılmıştır. Bu şekil, Resulullah'ın uyuyana uykuda yatmasını emrettiği şekildir. Aynı zamanda insanın kabirde yatacağı şekil de böyledir.¹⁸³

Ölümü çok yaklaşmış olan kimsenin ağzı ve boğazı çok kere susuzluktan kurur. Yanında hizmet eden kimseler bu durumda kendisine azar azar su verilir. Şeytanın şerrinden kurtarmak için de Allah'a dua ve niyazda bulunmaları ve yanında onun İmanını kuvvetlendiren, âhîret hayatını, ölümü ve ölümden sonrasını anlatan âyet ve sûreleri okumaları gerekir.¹⁸⁴ Makal b. Yesar (v. 65/684), Yâsin sûresi için Resulullah'ın: “Onu ölülerinizin (ölmek üzere olan hastalarınızın) yanında

¹⁷⁸ Toprak, a.g.e., s. 79

¹⁷⁹ Müslim, Cenâiz, 3; İbn Mâce, Cenâiz, 4; Ebû Dâvud, Cenâiz, 19

¹⁸⁰ Müslim, Cenâiz, 4

¹⁸¹ Hilmi, a.g.e.,s. 16-17

¹⁸² Hilmi, a.g.e., s. 25

¹⁸³ Toprak, a.g.e., s. 81-82

¹⁸⁴ Toprak, a.g.e., s. 82

okuyunuz”¹⁸⁵ buyurduğunu söylemiştir. Yâsin sûresi, iman konularını, bilhassa öldükten sonra dirilmenin imkânı ve âhiret konularını işlediği için bu faydayı en iyi temin edecektir. Bunun yanı sıra kaynaklardan Ra’d ve Bakara sûreleri de okunabilir.¹⁸⁶

E. Ölüm Meleğinin Görünmesi ve Görülen Haller

Âyet-i kerîmede “Allah, ölüm anında canları alır”¹⁸⁷ buyurularak ‘canlarını alma’ Allah’a isnat edilmiştir. Bununla birlikte Allah Teâlâ, ruhların alınışı işiyle ölüm meleğini görevlendirmiştir. Zaten melek de can alma işini Allah adına yapmaktadır. Burada esas hükmeden ve yapan Allah’tır. Bu husus şöyle bildirilmektedir: “(Ey Resulüm, onlara) de ki; sizin canınızı almağa vekil kılınan ölüm meleği canınızı alacak; sonra Rabbinize döndürüleceksiniz.”¹⁸⁸ Ölümle görevlendirilen ve meleku’l mevt diye isimlendirilen Azrâîl büyük meleklerin dördüncüsüdür. Çok güçlü, heybetli bir melek olup bazı zayıf hadislerde “Azrâîl” adıyla anılmaktadır ki, bu isimle de meşhur olmuştur. Azrâîl kelimesi muhtemelen İbranice asıllı olup Kur’ân-ı Kerîm’de ve sahih hadislerde geçmemektedir. Hadislerde çoğunlukla “meleku’l mevt” tabiri geçmektedir. Ancak ilk iki halife döneminde Müslüman olan Ka’b el-Ahbâr ile Vehb b. Münebbih gibi şahıslardan nakledilen İsrâiliyyât arasında Azrâîl ile ilgili bazı rivâyetler tefsîr kitaplarına girmiştir.¹⁸⁹ “Azrâîl” kelimesinin Arap dilindeki manası ise, bir işi zorla tatbik eden kuvvet, görünüşü heybetli ve görene korku veren demektir. Ölümün gerçek faili yani yaratıcısı da Allah’tır. Ancak Azrâîl yahut ölüm meleği olan bu meleğin varlığına inanmak vacibtir.¹⁹⁰ Can almakla görevli melekler, temiz ve pak kişilerin ruhunu alırken onlara selâm vererek tertemiz canlarını alacaklardır: “(Onlar) meleklerin, ‘Size selâm olsun. Yapmış olduğunuz (iyi) işlere karşılık cennete girin’ diyerek tertemiz olarak canlarını aldıkları kimselerdir.”¹⁹¹ Kur’ân’da ölüm meleğinin can almakla görevli olduğu açıkça belirtilmekle birlikte¹⁹² bu fiil, her işin gerçek faili olan Allah’a da nispet

¹⁸⁵ İbn Mâce, Cenâiz, 4

¹⁸⁶ Dilaveroğlu, a.g.e., s. 106-107; Toprak, a.g.e., s. 87

¹⁸⁷ Zümer, 39/ 42

¹⁸⁸ Secde, 32/ 11

¹⁸⁹ Kılavuz, Ahmet Saim, “Azrâîl”, DİA., T.D.V. Yay., İst. 1991, IV, 350-351

¹⁹⁰ Toprak, a.g.e., s. 102

¹⁹¹ Nahl, 16/32

¹⁹² Bkz. Secde, 32/ 11

edilir.¹⁹³ Secde sûresinde ve öteki bazı âyetlerde can almakla görevli melekten tekil sigasıyla bahsedildiği halde diğer âyetlerde çoğul şekliyle bahsedilir. Bu sebeple Azrâîl'in ruhları almakla görevli melekler topluluğunun reisi olduğunu veya meleklerden yardımcılarını bulunduğunu söylemek mümkündür.¹⁹⁴ Âlimlerin çoğunluğuna göre Azrâîl'in yardımcılarını da vardır ki, onlar cesetteki ruhu boğaza kadar çıkarırlar, Azrâîl de oradan alır.¹⁹⁵ “Sonunda, sizden birinize ölüm geldiği vakit elçilerimiz onun ruhunu alırlar”¹⁹⁶ âyeti de, ölüm meleğinin yardımcılarını olduğuna delalet etmektedir.

Tam ruhu çıkacağı zaman her insan mutlaka ölüm meleğini görür. Hatta gözleri kör olanlar bile ölüm meleğini görürler. Nitekim Tabiun neslinin meşhur fakihlerinden olan İkrime'ye (v. 150/767) “Ruhunu kabzelmeye gelince kör olanlar da ölüm meleğini görürler mi?” diye sorulunca “Evet” cevabını vermiştir. Melekler, sekerâtu'l mevt halindeki hastaya bu şekilde görünmeleri esnasında, ölecek olan mü'min olsun kâfir olsun, herkese makamını da müjdelerler.¹⁹⁷

F. Ruhun Bedenden Ayrılması ve Melekler

Ölüm, biri fânî diğeri ebedî olan iki hayat arasında bir köprüdür. Dünya âhiretin bir tarlasıdır. Dünyada iyi işler yapan, âhirette kötü hesapla karşılaşmaktan ve azaptan kurtulur ve Allah'ın cennetlerinde ebedî olarak kalır. Kötü işler yapan ise cehennem ateşinde azaba uğrayacaklardan olur. Ancak Allah affederse bu azaptan kurtulması mümkündür.¹⁹⁸ Ölüm hadisesi esasta mutlak yokluk değil, bir âlemde diğere intikal etmektir. Bu intikalın başlangıcı, dünyada birbirine en sıkı bağlarla bağlı olan, bedenle ruhun birbirinden ayrılmasıdır. Ruh bedenden ayrılınca artık biz onun bulunduğu âlemde sürdürdüğü hayatı müşahede edemiyoruz. Gözlem ve deney sahasından uzak olan, dünyadaki kesif cisimlerin idrakî için verilmiş olan duyularımızla idrak edemediğimiz bu gâib âlemde meydana gelen olayları ve ölümden itibaren insanların

¹⁹³ Bkz. Zümer, 39/42

¹⁹⁴ Kılavuz, a.g.md., s. 351; Karaman, Fikret, “Azrâîl”, *Dini kavramlar sözlüğü*, D.İ.B. Yay., Ank. 2006, s. 50

¹⁹⁵ Toprak, a.g.e., s. 105

¹⁹⁶ En'am 6/ 61

¹⁹⁷ Toprak, a.g.e., s. 110

¹⁹⁸ Zuhayli, Vehbe, *İslâm Ansiklopedisi*, Çev. Nurettin Yıldız, Risale Yay., İst. 1994, III, 9

başına gelecek şeyleri ancak naklî delillerden öğrenebiliriz.¹⁹⁹ Ehl-i Sünnete göre ruh bâkîdir, yok olmaz. Allah Teâlâ'nın: "Allah canları vefat ettirir"²⁰⁰ meâlindeki âyetinin manası, cesetleri ölünce demektir.²⁰¹

Ölüm meleğinin yardımcıları, rahmet ve azap meleklerindedir.²⁰² Bir insan vefat edeceği zaman ölüm meleği ile birlikte azap ve rahmet melekleri de hazır olur. Bunların sayılarının dört ya da üç rahmet, üç de azap melekleri olmak üzere altı olduğunu bildiren rivâyetler vardır. Bu melekler eceli gelmiş olan mü'mine güzel sûrette görünüp rıfk ile muamele ederler. Mü'minin ruhuna: "Çık ey güzel cesette bulunan doygun ruh. Hamd edici ve Allah'ın rahmetiyle, güzelliklerle müjdelenmiş olarak çık ve Rabbine kavuş. Mü'mine verilen bu müjde ve meleklerin güzel görünüşü, kılıçların vuruşundan daha şiddetli olan ölüm acılarını unutturur ve onu sevince gark eder."²⁰³ Bir hadis-i şerifte, ölüm acıları, yünün içinden çekilen dikene teşbih edilerek dikenin yününden bir şeyler kopardığı gibi, ölümün de mutlaka acılarının olacağına işaret edilmiştir. Eceli gelmiş kimse kâfir ise "Melekler, o kâfirlerin yüzüne vura vura ve 'tadın cehennem azabını' diye canlarını alırken bir görmeliydin."²⁰⁴ Melekler kendisine son derece korkunç bir sûrette görünerek şöyle hitap ederler: "Çık ey habis cesette olan ruh. Alçaltılmış olarak ve cehennemle müjdelenmiş olarak çık." Bu hitap ruhun çıkışına dek sürer.²⁰⁵ Bunun sebebi de onların her şeyden evvel Allah'ın varlığını ve birliğini inkâr etmeleridir.²⁰⁶ Allah'a eş koşanın durumu da Kur'ân'da şöyle teşbih edilmiştir: "Kim Allah'a eş koşarsa, o, yüksekte düşüp de (parçalanmış ve) kendisini kuş kapmış yahut kendisini rüzgâr uzak bir yere fırlatıp atmış (nesne) gibidir."²⁰⁷ "Kullarının üstünde mutlak gâlip olan, üzerinize, hareketlerinizi kaydeden hafaza (melekleri) gönderir; hatta birinize ölüm geldiği vakit, onu gönderdiğimiz melekler

¹⁹⁹ Toprak, a.g.e., s. 118

²⁰⁰ Zümer, 39/ 42

²⁰¹ Zuhayli, a.g.e., s. 9

²⁰² el-Hanefî, İbn Ebi'l İzz, *el-Akîdetü't-Tahâviyye ve Şerhi*, Çev. M. Beşir Eryarsoy, 2. Baskı, Guraba Yay., İst. 2008, s. 424-425

²⁰³ Gazali, *İhyâ'u Ulûmi'd Din*, Çev. Ahmet Serdâroğlu, Bedir Yay., İst. 1975, IV, 827

²⁰⁴ Enfâl, 8/50

²⁰⁵ Toprak, a.g.e., s. 119-121

²⁰⁶ Şâ'rânî- es-Suyutî, a.g.e., s. 65

²⁰⁷ Hacc, 22/31

öldürür ve onlar vazifelerinde kusur etmezler.”²⁰⁸ Daha sonra o ruhu ondan rahmet melekleri yahut azap melekleri alır ve ondan sonra onlar o ruh ile ilgili görevli olurlar.²⁰⁹

Hz. Ebû Bekir’e ruhların bedenlerinden ayrıldıktan sonra nereye gittiklerini sorulduğu ve şöyle cevap verdiği rivâyet edilir: “Ruhlar bedenlerinden ayrılınca sekize bölünürler; peygamberlerin ruhları Adn cennetine, âlimlerin ruhları Firdevs cennetine, mutlu olanların ruhları İlliyyîn makamına, şehitlerin ruhları kuşlar gibi cennete uçarlar, sonra arşın altındaki altın kandillerine giderler. Günahkâr mü’minlerin ruhları havada askıda, mü’minlerin ruhları cennette miskten bir dağda, münâfıkların ruhları mezarda cesetleri ile azabda, kâfirlerin ruhları bedenleri ile cehennemde olur”, diye cevap vermiştir.²¹⁰

Ruhun bedenden ayrılışının, kendisi için ölüm olmadığına, Kur’ân-ı Kerîm’deki şehitlerin ölümler olmadığını²¹¹ ve nimetler içinde rızıklandırılmakta olduklarını bildiren âyetler²¹² de delalet etmektedir. Allah Teâlâ’nın “Her nefis ölümü tadacaktır”²¹³ buyurması nefsin, yani ruhun ölümü tatması, bedeninin ölümünü duyması, ölen bedeninin acısını çekmesi ve bedeninden ayrılması demektir. Ehl-i Sünnet âlimlerinin ittifakına göre her insanın bir ruhu olup bu ruh, o insanın cesedinde bulunduğu müddetçe insanın hayat sahibi olması, ruhun cesetten ayrılmasıyla da vefat etmesi, Allah’ın dünyaya koyduğu kanunlar gereğidir. Buna göre ölüm, hayatın zıddı olup ruhun bedene taallukunun kesilmesidir. Ölüm mutlaka geleceğine göre, insanlar ölümden sonra kendilerini rahata ve ebedî mutluluğa erdirecek olan şeyleri düşünmelidir. Buna göre ölüm karşısında insanlar, hadis-i şerifte de belirtildiği üzere,²¹⁴ iki sınıfa ayrılır: ölümle rahatlık bulanlar, yani mü’minler ve sâlihler ile ölümüyle başkalarına rahatlık verenler yani Allah’ın varlığına ve âhirete inanmayanlardır.²¹⁵

²⁰⁸ En’am, 6/ 61

²⁰⁹ el-Hanefî, a.g.e, s. 424-425

²¹⁰ Şâ’rânî- es-Suyutî, a.g.e., s. 107

²¹¹ Bakara, 2/154

²¹² Âl-İmran, 3/ 169-171

²¹³ Âl-İmran, 3/185

²¹⁴ Buhârî, Rikak, 42

²¹⁵ Toprak, a.g.e., s. 129-130

II. ÖLÜM SONRASI

A. Ölümün Hakîkati

Arapça'dan mevt, vefat, helâk gibi kelimelerle ifade edilen ölüm, hayatının karşıtı olup sözlükte “hayatın sona ermesi” anlamına gelir.²¹⁶ Aynı zamanda “hareketsizlik, sükûnet” de demektir. “Öldü” demek “hareketsiz kaldı” demekle eşdeğerdir. Câhiliye Araplarının bir kısmı ruh ve beden ayırımı yaparak ölümü ruhun bedenden ayrılmasından sonra bedenın hareketsiz kalması şeklinde açıklar. Bunlara göre insan tabîî yolla veya bir hastalık sebebiyle öldüğünde ruh burun ve ağızdan çıkmakta ve soluğu kesilmektedir. Buna karşılık öldürülen veya yaralama sonucu ölen kimsenin ruhu yarasından çıkmaktadır.²¹⁷ Terim olarak genellikle “ruhun bedenden ayrılması sûretiyle kişinin maddî hayat kaynağını yitirmesi” şeklinde tanımlanan ölüm ve ölüm sonrası algılama, inanış ve uygulamalar kültürden kültüre, devirden devire değişmektedir.²¹⁸ Tecrübe ve müşahedeye dayalı bir hakikat olan ölüm, kalp atışlarının durması ve dokulardaki hücrelerin enerjilerini tüketmeleri sonucu meydana gelen biyolojik bir olaydır. Ancak mahiyeti henüz kesin olarak bilinmemektedir. Çünkü onun hakikat ve mâhiyetini idrak etmek, ruhun mâhiyetinin bilinmesine bağlıdır. İnsanın ruh hakkındaki bilgisi de yeterli olmadığına göre ölüm olayının arka planı kapalıdır. Bununla birlikte ölümün gerçekleşmesiyle ruhun başka bir âleme göç ettiğini biliyoruz. Öyleyse ölüm yok olmak değil, bir âlemden başka bir âleme intikal etmektir.²¹⁹ Hâlbuki ölüm eski Hint ve Yunan felsefelerinde ve onlardan bu yana, gizli manalara büründürülmüş sır dolu mistik bir problem haline getirilmiş ve spekülasyonlara boğdurulmuştur. Bunun sebebi, ölüme hayat ötesi ve üstü bir mana ve değer vermek özentisinden geliyor.²²⁰

Ölüm insan hayatının sonu, canın çıkması ve insan bütünlüğünün bozulması olarak da anlaşılabilir. Ölüm, tecrübe ve müşahede ile sabit bir hakikattir. Yaşatan da öldüren de şüphesiz ki Yüce Allah'tır. Allah'tan geldiğimiz gibi yine ona

²¹⁶ Isfahanî, a.g.e., s. 1402

²¹⁷ Dalkılıç, a.g.e., s. 133

²¹⁸ Gürkan, a.g.md., s. 32

²¹⁹ Demirci, M., a.g.e., s. 318

²²⁰ Egemen, Bedi Ziya, “Ölüm Üzerine”, AÜİFD, Ank. 1963, sy. XI, s. 31-32

döndürüleceğiz.²²¹ Yaratılmış düzendeki bütün diğer her şey gibi ölüm de, Allah'ın iradesine aittir ve O'nun izni, kazası, kaderi ve hükmü ile olur. Ölüm belirli bir süreye göre yazılmıştır.²²² Ölümün, biraz daha dikkatli olduğumuzda veya tıp biraz daha ilerlediğinde önlenebilecek bir tür kaza (arızî bir olay) olduğu şeklindeki fikir İslâmî dünya görüşüne büsbütün yabancıdır. Belirlenmiş ölüm anı, özgür iradenin kaderle bulunduğu çok sayıda örnekten sadece biridir.²²³

Ölümün amacı; fertlerin, kendi hayatlarını onları Allah'a götürecek olan doğru yola döndürmede²²⁴ veya Allah'ı inkâr eden ve tanımayan kâfirlere katılmada hür oldukları (Allah'ın yaratıcı iradesinin belirleyeceği veya izin vereceği çerçevede) bu mühlet dönemine bir süre veya sınır koymaktır.²²⁵ Bu hayat süresi bir deneme veya imtihan süresi olmaktadır: “Sizden önce herhangi bir insana sonsuz hayat vermedik; şâyet sen ölürsen onlar ebedî mi kalacaklar? Her canlı ölümü tadacaktır ve biz sizi imtihan için şerre de, hayra da mübtela kılıyoruz. Nihayet hepiniz bize döndürüleceksiniz.”²²⁶ Dolayısıyla ölümün bizzat kendisi bir ceza değildir. Ceza, mezarın ötesinde ve sürecin sonunda hüküm gününden sonra mevcuttur.²²⁷ Ölüm, mü'mine ceza değil, hediyedir. İnsanı mihnet ve zahmet dünyasından kurtarıp daimî saâdete kavuşmaya vesile olacak ölüm, elbette ki, mü'min hakkında hediye ve armağan olacaktır.²²⁸ Yüce Allah dışında her şeyin geçici bir varlığı vardır. İçlerinde Allah'ın Resulü Muhammed (s.a.v) de olmak üzere ölümden bütün beşeriyet müşterektir.²²⁹

İmam Gazali (v. 505-1111), insanların ölümün hakîkatine dair uydurma ve yanlış zanlarda bulduklarını belirterek bu yanlış zanları şöyle sıralar: Bazı insanlar ölümün bir yokluktan ibaret olup haşır ve neşir gibi bir şeyin olmayacağını, dünyada yapılan iyilik ve kötülüklerin bir sonucunun bulunmadığını düşünürler. Bir grup da,

²²¹ Yücedoğru, Tevfik, “Varlığı Bilmek”, *İslâm'a Giriş- Gençliğin İslâm Bilgisi*, 2. Baskı, D.İ.B. Yay., Ank. 2006, s. 265-266

²²² Bowker, John, “İslâm'da Ölüm Anlayışı”, Çev. Adnan Bülent Baloğlu- Murat Yıldız, DEÜİFD, İzmir 1995, sy. IX, s. 365

²²³ Chittick- Murata, a.g.e., s. 293

²²⁴ Bkz Fâtiha, 1/ 5

²²⁵ Bowker, a.g.m., s. 366

²²⁶ Enbiya, 21/ 34-35

²²⁷ Bowker, a.g.m., s. 367-368

²²⁸ Dilaveroğlu, a.g.e., s. 18

²²⁹ Zümer, 39/ 30

“İnsan ölümle beraber tekrar diriltene kadar toprakta yok olup gider. Bu süre içerisinde, kabirdeyken ne azap çeker ne de sevaplarından dolayı zevk ve sefa içinde olur” derler. Bazıları da, “Ruh ölümle beraber yok olmaz, o bâkîdir, azabı çekecek ya da sevaba nâil olacak yalnız ruhtur; ceset değildir. İnsanların bedenleri hiçbir zaman diriltilmeyecek” derler.²³⁰

B. Ölüm Sonrası Yapılması Gereken İşler

Ölüm sonrası ölünün bulunduğu yerde buhur gibi hoş kokular tütürülür, mafsalları yumuşatılır. Elleri ayakları ve parmakları gevşetilir ve bütün bedeni hafif bir örtü ile örtülür. Hz. Peygamber vefatında üzeri şeritli hibre denilen bir örtü ile örtülmüştü.²³¹ Sonra ölünün karnı şişmemesi ve manzarası çirkinleşmemesi için karnının üstüne bir demir parçası gibi ağır bir madde konur. Bir de ölü bir divan ve benzeri yüksek yerlere uzatılır ki, ceset eğri ve kanbur kalmasın ve toprak haşereleri ona nüfuz etmesin. Ölüm tahakkuk edince, ceset tamamen soğumadan önce çabuk bozulmaması için ölünün üzerindeki elbiseler çıkartılır ve ölüm anında yapıldığı gibi, kıbleye döndürülür, iki elleri iki yanına konulur.²³² Ölünün ellerini göğsü üzerine koymak, kitap ehlinin, Hıristiyan ve Yahûdîlerinin âdetlerinden olduğu için caiz değildir. Bir de elbiseler çıkarılırken ölünün avret mahalline bakmak veya başkalarına göstermek yahut da el değdirmek haramdır.²³³ Hanefîlere göre ölü yıkayınca kadar üzerine Kur’ân okumak mekruhtur. Sevgi ve saygı için ölüyü öpmek caizdir. Çünkü Resulullah ölümünden sonra Osman b. Maz’un’u öpmüştür.²³⁴ Hz. Ebû Bekir de Resulullah ölümünden sonra irtihal ettiğinde gelip yanına girmiş ve bir çarşafı örtülü olan mübarek yüzünü açarak eğilip öpmüş ve ağlamıştır.²³⁵ Ölünün ailesi kendisini görmek isterse buna engel olunmaz.²³⁶

²³⁰ Gazali, *Âhiret Hayatı*, Çev. Hüseyin Okur, 2. Baskı, Semerkand Yay., İst. 2007, s. 165-166; Karabulut, Ali Rıza, *Ruhlar Âlemi, İslâm’da Vasiyet ve İsgat Meselesi*, 4. Baskı, Elif Yay., Ankara 1989, s. 117

²³¹ Zuhayli, a.g.e., s. 17

²³² Toprak, a.g.e., s. 135

²³³ Toprak, a.g.e., s. 136

²³⁴ İbn Mâce, Cenâiz, 7; Ebû Dâvud, Cenâiz, 40

²³⁵ Buhârî, Cenâiz, 3; İbn Mâce, Cenâiz, 7

²³⁶ Zuhayli, a.g.e., s. 17

“Ölülerinizi defnetmede acele edin”²³⁷ hadisine binaen defin için süratle hazırlamak müstehaptır. Ancak ölüp ölmediği kesinlikle bilinmeyenlerin bu işlemlerinde acele edilmemeli. Hadiste kastedilen ölüm kesin olarak gerçekleştirildikten sonradır. Bir yakını bekletmek amacıyla bir gün bir gece gibi kısa bir süre beklenebilirse de, bazı gayri Müslimlerin yaptıkları gibi, günlerce bekletilmemesi gerekir.²³⁸ Nitekim Resulullah da, Pazartesi günü kuşluk vakti vefat etmiş ve Çarşamba günü gece yarısında defnolunmuştur ki, techizi ancak iki buçuk günde tamamlanmıştır.²³⁹

Acele edilmesi gereken bir diğer husus da, ölünün borçlarını ödemek hususundadır. Bunun sebebi ölünün sorumluluğunu azaltmaktır. Ebû Hureyre tarafından rivâyet edilen bir hadise göre Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: “Hiçbir mü’min yoktur ki ben ona dünya ve âhirette kendinden daha yakın olmayayım. Hangi mü’min ölür de mal bırakırsa bu varislere aittir. Her kim de borç veya bakılacak çocuk bırakırsa bana gelsin. Ben onun yakınıyım, velisiyim”²⁴⁰ Fakat malı bulunmayan ve borcunu ödeme azminde olduğu halde ölen kimse hakkında, bazı hadislerde rivâyet edildiği üzere, Allah Teâlâ’nın onun borçlarını ödeyeceği zikredilmiştir.²⁴¹

Cumhura göre bir kimsenin ölüm haberini namazda ve benzeri şeyler için topluca bulunulan yerlerde ilan etmekte bir beis yoktur. Belki cemaatin çok olmasını sağlayabileceği için müstehaptır. Câhiliye döneminde olduğu gibi, ölen kişinin övünülecek taraflarını ve eserlerini hatırlatarak ölüm ilanı vermek ise mekruhtur.²⁴² Bazı görüşlere göre ise; İslâm’ın esaslarını ve namaz vakitlerini ilan etmek için tesis edilmiş bulunan minarelerin bu iş için kullanılması üç beş kuruş almak için müezzinlerin sala verip ölüm ilanı yapmaları bid’attır ve çirkindir.²⁴³

²³⁷ Tirmizî, Cenâiz, 73

²³⁸ Toprak, a.g.e., s. 137

²³⁹ İbn-i Hişam, Abdülmelik, Siyer-i Nebî, Çev. Arif Erkan, Dila Yay., İst. 2007, s. 696-697

²⁴⁰ Tirmizî, Cenâiz, 76; İbn Mâce, Sadâkât, 12; Müsned, V, 11

²⁴¹ Zuhayli, a.g.e., s. 19

²⁴² Zuhayli, a.g.e., s. 18

²⁴³ Karaman, Hayreddin, *İslâm’ın Işığında Günün Meseleleri*, İz Yay., İst. 2005, s. 63; Akyüz, a.g.e., s. 663

1. Techiz

Ölünün, yakınları ve Müslümanlar üzerinde dört hakkı vardır. Bunları yerine getirmek farz-ı kifâyedir. Bu haklar daha önce zikri geçen ölüyü hazırlama, yıkama, defin etme, cenazesini taşıma ve cenaze namazına katılmaktır. Bu hususta âlimlerin icmaı vardır. Sahih haberlerde defin dışındaki işler hakkında emirler varid olmuştur. Cenazeye katılmak ise sünnettir.²⁴⁴

Ölünün nasıl yıkanacağına gelince: Hanefî mezhebine göre, sıcak suyla yıkamak efdaldır; Şafî ve Hanbelî mezheplerine göre, soğuk su ile yıkamak efdaldır. Malîkî mezhebine göre ise her ikisi de olur.²⁴⁵ Ölünün suyu hatmi veya çöğen katılarak ısıtılır. Ölü, yıkanmak istenildiği zaman, üstüne dökülen suların altında birikmemesi için bir kerevet üzerine konur ve avret yerlerinin görünmemesi için üstüne altını belli etmeyecek ve suyun geçmesine engel olmayacak bir bezle örtülür.²⁴⁶ Bunun için önce cenaze teneşir denilen tahtadan bir sedir üzerine, ayakları kibleye doğru olarak arka üzeri yatırılır. Teneşirin çevresi güze kokulu bir şeyle üç, beş ya da yedi defa tütülenir.²⁴⁷ Ölünün yıkanmasında farz olan, niyetle birlikte bütün bedeni bir defa yıkamaktır. Tek olarak (üç defa) tekrar edilmesi sünnettir. Bunun dışında yapılacak işlerin hepsi müstehaptır, yani yapılması güzel görülen şeylerdir. Bir ölünün yıkanabilmesi için vücudunun yarısından fazla yahut yarısı ile beraber başının da bulunması şarttır.²⁴⁸ Yıkayan, cenaze yıkamaya niyet ederek besmele çeker ve yıkama bitinceye kadar arada “Gufraneke ya Rahman (bu cenaze, artık senin af ve mağfiretinle baş başa, sen onu bağışla ey Rahman olan Allah)” der. Yıkayan kişiler abdestli bulunur.²⁴⁹ Üç mezhebe göre, kâfiri yıkamak farz değil, haramdır; Şafî mezhebine göre, temizlik için olduğundan kâfirin yıkanması haram değildir. Bir bebeğin yıkanması için de canlı doğup sonra ölmesi gerekir. Düşük bebek durumunda ise, Hanefî ve Malîkî mezhebine göre, ne zaman doğarsa doğsun; Şafî mezhebine göre, altı; Hanbelî

²⁴⁴ Zuhayli, a.g.e., s. 20

²⁴⁵ Akyüz, Vecdi, *Namaz*, İz Yay., İst. 2006, s. 670

²⁴⁶ Merginani, Bürhanüddin Ebû'l-Hasan Ali b. Ebû Bekir, *Hanefîler İçin İslâm Fıkhi- El-Hidâye Tercemesi*, Çev. Ahmed Meylani, Kahraman Yay., İst. 2004, s. 201-202

²⁴⁷ Bilmen, a.g.e., s. 249

²⁴⁸ Yavuz, Ali Fikri, *Açıklamalı Muamelatlı İslâm İlmihali*, Çile Yay., İst. 2002, s. 190

²⁴⁹ Döndüren, Hamdi, *Delileriyle İslâm ilmihali*, Erkam Yay., İst. 2005, s. 487

mezhebine göre de, dört ay sonra doğunca yıkanır. Allah'ın adını yüceltmek uğrunda öldürülen şehid yıkanmaz. Aynı hüküm devlete karşı âsî olan kimseler için de geçerlidir.²⁵⁰ İnsanlar arasında ölüyü yıkaması gereken kişi, bu hususta vasiyet ettiği kişidir. Çünkü Ebû Bekir es-Sıddîk, karısı Umeys kızı Esmâ'nın yıkamasını vasiyet etmişti. Bununla birlikte ölüyü yıkayacak kişi Müslüman, akıllı ve mümeyyiz olması gerekir. Erkeklerin kadınları yıkamaları caiz olmadığı gibi, kadınların da erkekleri – hanımı dışında- yıkamaları caiz değildir. Yalnız kadın kocasını yıkayabilir.²⁵¹ Ölü yıkanırken ya ölünün en yakını ya da bu mümkün olmazsa, güvenilir sâlih bir kişi olması gerekir. Çünkü ölüde görülecek hallerin gizleme hususunda temkinli davranılması gerekir. İbn Mâce'nin (v. 275/888) *Sünen*'inde yer alan bir hadiste Resulullah: “Ölülerinizi güvenilir kimseler yıkasın”²⁵² buyurmuştur. Ölüyü yıkayacak olan kişi, ilk iş olarak ölünün karnını hafifçe sıvazlar ve eline bir bez parçası dolayarak ölüye taharet verir. Böylece ölüde bulunması muhtemel olan maddî pislikler bol su ile temizlenmiş olur.²⁵³ Yalnız dudaklarının içini ve dışlarını, burun deliklerini, göbek çukurunu parmakla veya parmağına sardığı bezle mümkün olduğu kadar siler.²⁵⁴ Sahih olan kavle göre yalnız galiz avretinin örtünmesi kâfidir ki kolaylıkla yıkanabilsin. Gusülden önce abdest aldirmek sünnet olduğu için abdest uzuvlarını yıkayarak namaz abdesti gibi abdest aldırılır. Fakat suyu tekrar çıkarmak mümkün olmadığı için ağzına ve burnuna su verilmez.²⁵⁵ Bundan sonra ölünün üzerine su dökülür, başı ile bedeni hatmi denilen güzel kokulu bir otlâ veya sabunlu su ile iyice temizlenir sonra sol tarafına çevrilerek sağ tarafı yıkanır. Sonra da sağ tarafına çevrilerek, sol tarafı iyice yıkanır. Her azayı en az üç kere yıkamak sünnettir.²⁵⁶ Bundan sonra cenaze hafifçe kaldırılır. Bu kaldırıpta cenaze yıkayıcının göğsüne veya eline ve dizine dayandırılır. Sonra karnı hafifçe ovulur. Bir şey çıkarsa su ile yıkanıp giderilir. Yeniden abdest ve vücudunun tamamını yıkamaya gerek yoktur. Fakat şişip dağılmak üzere bulunan bir

²⁵⁰ Akyüz, a.g.e., s. 664-668

²⁵¹ et-Tayyar, Abdullah b. Muhammed, *Tüm Detaylarıyla Namaz*, Çev. M. Beşir Eryarsoy, Guraba Yay., İst. 2003, s. 239-240

²⁵² İbn Mâce, *Cenâiz*, 8

²⁵³ Toprak, a.g.e., s. 142-143

²⁵⁴ Bilmen, a.g.e., s. 249

²⁵⁵ Merginani, a.g.e., s. 201

²⁵⁶ Döndüren, a.g.e., s. 488

ölünün üzerine yalnız su dökülerek yetinilir.²⁵⁷ Yıkırırsa tek sayıda yıkanması gerekir. Çünkü Ümmü Atiyye el-Ensâriyye'den şöyle dediği rivâyet edilmiştir: Resulullah, kızı vefat ettiğinde yanımıza girdi ve şöyle buyurdu: “Onu üç ya da beş ya da uygun görürseniz daha fazla yıkayınız...”²⁵⁸ Gerek olmadıkça ölüye bakmak mekruhtur. Hazır bulunanların ihtiyaç dışında ona bakmamaları müstehaptır.²⁵⁹ Ölünün saçları ve tırnakları kesilmez. Sünnet olmamışsa sünnet edilmez. Cenaze yıkılırken pamuk kullanılmaz. Başına ve sakalına *hanut* denilen kâfur veya benzeri güzel kokulu bir şey konur. Secde yerlerinde ise kâfur konur.²⁶⁰ Ölünün üç defa kokulanması güzeldir. Çünkü Cabir'den gelen rivâyete göre Peygamber şöyle buyurmuştur: “Ölüyü tütsüleyip, kokulandırdığınız vakit onu üç defa kokulandırınız.”²⁶¹ İhramlı olmayanlar için kâfurun kullanılması müstehaptır. Çünkü bu kâfur ölenin bedenine hoş bir koku verir, onun bedenini soğutur ve katılaştırır. Su bulunmadığından ötürü su ile ölüyü yıkamaya imkân olmaz veyahut yıkamak sonucu etin kopacağından korkulursa, ölüye teyemmüm yaptırılır. Bir kimse ihramlı olduğu halde ölürse başı örtülmezsizin ihramı ile yıkanır ve defnedilir.²⁶² Ölüyü yıkamak ona boy abdesti aldırarak demektir. Bu yüzden boy abdesti almasını bilen herkes cenaze yıkayabilir. Ölü yıkamanın gerektirdiği ayrı bir bilgi ve dua yoktur.²⁶³ Ölen erkek veya kadını, bedenlerini örtecek şekilde kefenlemek farzdır. Bu farz görevini yapmayan Müslümanlar günahkâr olurlar.

2. Tekfin

Cenazenin yıkanıp havlu ve benzeri bir şeyle kurulandıktan sonra kefenleme işlemine geçilebilir. Ölenin kefenlenmesi üç şekilde olur:

Sünnet üzere olan kefenlemedir ki, erkekler için Kamis, izar ve lifafeden ibaret olmak üzere üç kattır. Kadınlar için ise, bu üç parça ile beraber bir başörtüsü, bir göğüs örtüsünden ibaret beş kattır.

²⁵⁷ Bilmen, a.g.e., s. 250

²⁵⁸ Buhârî, Cenâiz, 8, 9, 10, 11

²⁵⁹ et-Tayyar, a.g.e., s. 241

²⁶⁰ Bilmen, a.g.e.,

²⁶¹ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, III, 331

²⁶² et-Tayyar, a.g.e., s. 242-244

²⁶³ Döndüren, a.g.e., s. 488

İkincisi kefen-i kifâyettir ki, erkekler için izar ve lifafeden ibarettir. Kadınlar için de bunlarla beraber bir başörtüsü bulunur. Hz. Ebû Bekir vefat ederken: “Benim bu iki parça elbisemi yıkayın ve onlarla beni kefenleyin” diye vasiyet etmiştir.²⁶⁴

Üçüncüsü kefen-i zarurettir ki, hem erkekler için, hem de kadınlar için yalnız bir kattır. Bu durumda ölü, bulunabilen bir parça elbiseye sarılır. Fakat bir zaruret bulunmadıkça böyle bir kat kefen ile yetinilmez.²⁶⁵

Kefenin temiz ve beyaz pamuk bezinden olması daha faziletlidir. Kullanılacak bez ölünün mal varlığına uygun olmalıdır. Ölülere sarılmadan önce kefenlerin birkaç defa güzel kokulu şeylerle tütsülenmesi âdettir. Önce lifafe tabut içine veya hasır veya kilim gibi bir şey üzerine yayılır, onun üzerine izar serilir, sonra da ölü, kefen gömleği içinde izarın üstüne konur. Ölü erkek ise, izar önce soluna, sonra da sağına getirilerek sarılır, sonra lifafe de aynı şekilde sarılır. Açılmasından korkulursa kefen bir kuşak ile de bağlanabilir. Ölen kadın ise saçları ikiye ayrılarak kefen gömleği üzerinden göğsü üzerine konulur ve üstüne, yüzünü de örtecek şekilde başörtüsü konur. Sonra üzerine izar sarılır ve izarın üzerinden göğüs örtüsü bağlanır. Daha sonra lifafe sarılır. Göğüs örtüsü lifafeden sonra da bağlanabilir.²⁶⁶ Kefen konusunda, bülüğ çağına yaklaşmış erkek çocuklarla kız çocuklar, bülüğ çağına ermiş büyükler hükmündedir. Henüz bülüğ çağına yaklaşmamış çocukların kefenleri yalnız izar ile lifafedir yahut bir kat olarak yapılır. Üç kat yapılması daha iyidir.²⁶⁷ Ölünün alınına, sargısına veya kefenine kendisinin tam iman üzere, ezelf ahit üzere sabit olduğuna dair ahitname denilen bazı mukaddes kelimeler yazılacak olursa, ölen kişinin yüce Allah’ın mağfiretine kavuşmasının umulacağı söylenmiştir.²⁶⁸

C. Cenaze Namazı

Cenaze namazı, ölen bir Müslüman için son vazife olarak özel şekilde kılınan ve farz-i kifâye olan, rükû ve secdesi olmayan, tekbirle başlayıp selâmla sona eren, kıbleye

²⁶⁴ Merginani, a.g.e., s. 203

²⁶⁵ Bilmen, a.g.e.,s. 252-253

²⁶⁶ Bardakoğlu, Ali, “Namaz”, *İlmihal I- İman ve İbâdetler*, T.D.V. Yay., Ank. 2007, s. 359; Yavuz, a.g.e., s. 194; Döndüren, a.g.e., s. 489-490; Bilmen, a.g.e., 252-253; et-Tayyar, a.g.e., s. 242-243

²⁶⁷ Bilmen, a.g.e., s. 252

²⁶⁸ Bardakoğlu, a.g.m., s. 360

doğru ayakta ve abdestli olarak, güneşin doğması ve batması dışında her zaman kılınabilen bir namazdır.²⁶⁹ Bu namazı ister bir kişi dahi kılsa diğer bütün Müslümanların üzerinden günah düşer. Malın üçte birini vasiyet edebilme durumunda olduğu gibi, cenaze namazı bu ümmetin özelliklerindedir.²⁷⁰ Cenaze namazı ruhunu Allah'a teslim eden, amel diyârından, hesap yurduna göçen bir Müslüman için bir ikram ve değer vermenin bir göstergesidir. Çünkü Müslümanlar yüce Allah'ın o kişiye mağfiret buyurması, onu affetmesi, lütuf ve keremiyle ona ihsanda bulunması için Allah'a dua ederler. O halde cenaze namazı Müslüman için bir çeşit şefaattir.²⁷¹ Hanefilere göre ölen her Müslüman üzerine cenaze namazı kılmak farz-ı kifaye olmakla birlikte, dört kişi bundan müstesnadır. Onlar da: isyan çıkaranlar, yol kesenler, ırkçılık davası güdenler ve eşkiyalık yapanlar.²⁷² Yeryüzünde ilk cenaze namazı Hz. Âdem için kılınmıştır. Oğullarına öğretmek için, Hz. Âdem'in techiz ve tekfiniyle görevlendirilmiş olan melekler, onun cenaze namazını da oğullarıyla birlikte kılmışlar ve bundan sonra ölen mü'mine kendilerinden gördükleri gibi yapmalarını, Hz. Âdem'in oğullarına söylemişlerdir.²⁷³ Peygamberimiz'in Medîne'ye hicret ettikten sonra ashâbıyla birlikte kıldığı ilk cenaze namazı ise, Akabe'de biat eden Medîne'lilerden olan Bera İbn Ma'rur'un cenaze namazıdır. Kendisi Peygamberimiz'in Medîne'ye gelişinden bir ay kadar önce vefat ettiği halde, Resulullah, onun kabri başına varıp, ashâbıyla birlikte namazını kılmışlardır.²⁷⁴ İnsanlar arasında cenaze namazını kıldırmaya en hak sahibi kimse, ölülerin bu konuda vasiyet ettiği kişidir. Çünkü ashâb-ı kirâm bunun vasiyet edilebileceğini icma ile kabul etmiştir. Daha sonra baba, sonra da oğul gelir. Bunları diğer yakınları takip eder.²⁷⁵

Cenaze namazının başlıca şartı niyettir. Bu da bir namaz olduğu için taharet, kibleye yönelmek, avret yerlerini örtmek gibi şartlar cenaze namazında da aranır. Bu niyetle ölünün kadın veya erkek, kız çocuk veya erkek olduğu belirtilir. İmam olan zat,

²⁶⁹ Döndüren, a.g.e., s. 490

²⁷⁰ Zuhayli, a.g.e., s. 38

²⁷¹ et-Tayyar, a.g.e., s. 244

²⁷² Zuhayli, a.g.e., s. 38

²⁷³ Toprak, a.g.e., s. 180

²⁷⁴ Akyüz, a.g.e., s. 678

²⁷⁵ et-Tayyar, a.g.e., s. 248

Allah Teâlâ'nın rızası için, hazır olan cenaze namazını kılmaya ve o cenaze için dua etmeye niyet ederek namaza başlar. İmamete niyet etmesi gerekmez: Cemaatten her biri de, Allah rızası için o cenaze namazını kılmaya ve onun için duaya ve imama uymaya niyet eder.²⁷⁶ El yalnız ilk tekbirde kaldırılır.²⁷⁷ Cenaze namazının rüknu, tekbirler ve ayakta durmaktan ibarettir. Bu namazda rükû ve secdeler bulunmadığı gibi Kur'ân okumak ve teşehhüt de yoktur.²⁷⁸ Sünnetleri ise hamd ve sena etmek, salât ve selâm getirmek, hem ölüye hem de diğer Müslümanlara dua etmekten ibarettir.²⁷⁹ Ancak Şâfiî ve Ahmed b. Hanbel bu mevzudaki hadislerle dayanarak cenaze namazında ilk tekbirden sonra Fâtiha okunması gerekir demişlerdir. Ebû Hanife, Sevrî gibi müctehidlere göre ise bu namaz Allah'a övgü, Resulü'ne salâvat ve ölüye duadan ibarettir. Fâtiha okumak gerekmez, ancak dua niyetiyle okunabilir.²⁸⁰ Cenaze namazının kılınabilmesi için altı şart gereklidir: ölünün Müslüman olması, kendisinin ve konulduğu yerin temiz olması, cemaatin önünde bulunması, vücud azalarının çoğunun veya başıyla birlikte yarısının mevcut olması, arz üzerine konulmuş olması, namaz kılacak kimsenin binit üzerinde değil, yerde ve ayakta olması gerekir.²⁸¹

Cenazede kifai farza kadınlar da girdiği için, erkekler gibi kadınların da cemaate katılma hakları vardır.²⁸² Nitekim Hz. Osman, İbn Ömer ve Ebû Hûreyre'nin Medîne'de cenaze namazlarını erkek ve kadın cemaatle kıldıkları nakledilmiştir.²⁸³ Tek tek kılmalarında da bir mahzur yoktur. Çünkü Hz. Âişe, Sa'd b. Ebi Vakkas'ın cenaze namazını kılmıştır.²⁸⁴ Cenaze namazında kadınlar, erkeklerin arkasında saf bağlar; çünkü kadınlar için safların en hayırlısı, en geride bulunan saftır. Bununla beraber bu namaz rükû ve secdeli olmadığı için bir kadın erkeğin yanında durarak cenaze namazını kılsa da namazları bozulmaz. Birkaç cenaze bir araya gelirse, bunların ayrı ayrı namazlarını kılmak daha iyidir. Hangisi önce getirilmişse, onun namazı önce kılınır.

²⁷⁶ Bilmen, a.g.e., s. 253

²⁷⁷ Karaman, H., a.g.e., s. 66

²⁷⁸ Döndüren, a.g.e., s. 491

²⁷⁹ Bilmen, a.g.e., s. 254

²⁸⁰ Karaman, H., a.g.e., s. 66

²⁸¹ Döndüren, a.g.e., s. 491

²⁸² Döndüren, a.g.e., s. 491

²⁸³ Mâlik, Muvatta, Cenâiz, 24

²⁸⁴ et-Tayyar, a.g.e., s. 248

Hep beraber getirilmişlerse, en faziletlisi öne alınır. Bununla beraber hepsine tek namaz kılmak da caizdir.²⁸⁵ Cenaze üzerine bir defa namaz kılınır. Tekrar edilmesinde kerahet vardır. Ancak cemaat olmaksızın bir kişi tarafından kılınan bir cenaze için ikinci defa cemaatle namaz kılınması menduptur. İmam selâm vermeden evvel bir kimse yetişirse, namaza kavuşmuş sayıldığından, cenaze namazını tamamlar. Bunlarda dua okunmaz.²⁸⁶

Şiddetli yağmur gibi bir mazeret bulunmadıkça cenazeyi cami içine alarak namazı orada kılmak doğru olmayıp tenzihen mekruhtur. Cenaze mescidin ön tarafına konularak imam ile cemaatin bir kısmı cenaze ile orada, bir kısmı da mescid içinde durur ve saflar bitişik olursa, bu takdirde mekruh olmaz. Cenaze namazının kabristanda kılınması uygun görülmemiştir.²⁸⁷ İmam Ebû Hanife ve Mâlik'e göre cami içinde cenaze namazı kılmak mekruhtur. Bu hükmün delili; "Mescitte cenaze üzerine namaz kılan kimseye bir şey yoktur (bir başka rivâyette namaz yoktur)" hadisidir. Ahmed b. Hanbel, Şafî, İbn Hazm, İbn Kayyim gibi müctehidlere göre ise cami içinde cenaze namazı kılmak mekruh değildir.²⁸⁸

Müşrik ve kâfirlerin, baba ve annelerinin cenaze namazları kılınmaz. Çünkü Yüce Allah şöyle buyurmuştur: "Onlardan ölen hiçbir kimsenin namazını asla kılma. Kabrinin başında da durma. Çünkü onlar Allah'a ve Resulü ne kâfir oldular ve fâsık olarak öldüler."²⁸⁹ İntihar eden durumunda bir grup hukukçuya göre kılınır. Bir gruba göre ise kılınmaz. Ebû Yusuf'a göre, intihar hata veya şiddetli ağrıdan dolayı olmadıkça cenaze namazı kılınmaz. Bu konuda kaynaklarda Peygamberin intihar eden bir kimsenin namazını kılmadığı belirtilir. Câbir b. Semura'dan şöyle dediği rivâyet edilmiştir: "Peygamber'e kendisini bir okun sivri tarafıyla öldürmüş bir adam getirilmiş, onun cenaze namazını kılmamıştır."²⁹⁰ Cumhura göre recm veya kıssas yoluyla öldürülenlerin namazı kılınır. İrtidat ettiğinden dolayı öldürülen bir şahsın namazı kılınmayacağı gibi, cesedi ne İslâm kabristanına, ne de döndüğü millet makberesine defnedilir; boş bir

²⁸⁵ Bilmen, a.g.e., s. 256-257

²⁸⁶ Yavuz, a.g.e., s. 197

²⁸⁷ Bardakoğlu, a.g.m., s. 362

²⁸⁸ Karaman, H., a.g.e., s. 67

²⁸⁹ Tevbe, 9/84

²⁹⁰ Müslim, Cenâiz, 37

yerde çukur açılarak gömülür. Münâfikların da namazının kılınmayacağına icma ile sabittir.²⁹¹

Savaşta çarpışma esnasında şehit düşmüş olanın da namazı kılınmaz. Çünkü Peygamber'den Uhud şehitleri hakkında kanları ile defnedilmelerini emrettiği, cenaze namazlarını kılmadığı ve onları yıkamadığı rivâyet edilmiştir.²⁹² Hanefî mezhebine ve Zeydiye'ye göre ise, şehid yıkanmaz, fakat cenaze namazı kılınır.²⁹³

D. Ölünün Taşınması ve Defni

Cenazenin kabre kadar taşınması da yıkanıp kefenlenmesi ve namazının kılınması gibi farz-ı kifayedir. Cenazeyi teşyi etmek, yani arkasından mezara kadar gitmek sünnettir. Malîkî mezhebine göre bu erkekler için menduptur. Hatta akraba veya komşulardan olup iyi haliyle bilinmiş kişilerin cenazesini teşyi etmenin nafîle namazdan daha faziletli olacağı söylenmiştir.²⁹⁴ Cenazenin taşınması ve arkasından gidilmesi, ölenin Müslümanlar üzerindeki haklarından. Cenazenin taşınmasında sünnet olan, dört kimsenin dört taraftan yüklenmesidir. Her tarafından on adım kadar taşımak müstehaptır ki toplam hepsi kırk adım eder.²⁹⁵ Ölü mezara götürülürken üzerine konduğu sal tahtasının ön ve arka taraftaki ayaklarından her birini bir kişi omzunun üstüne koyarak mezara götürülür.²⁹⁶ Hazırlanmış olan cenazeyi bir an önce defnetmek iyidir. “Cenaze defninde acele ediniz. Eğer bu ölü sâlih bir kimse ise, onu bir an önce kabre ulaştırmanız daha hayırlıdır. Eğer bu cenaze iyi bir kişi değilse, bu da bir şerdir. Bir an önce omuzlarınızdan atmış olursunuz”²⁹⁷ “Cenaze hazırlanıp, erkekler onu omuzlarına alınca, eğer sâlih bir kimse ise, “bir an önce beni götürünüz” der. Sâlih bir kimse değilse, ailesine şöyle seslenir: Eyvah bana! Bunlar beni nereye götürüyorlar? der. Onun sesini insan dışında her şey işitir. Eğer insan işitseydi, o anda düşer bayılırdı.”²⁹⁸ Ölü hakkında yapılacak iyi veya kötü tanıklığı, Cenâb-ı Hâk kabul eder.

²⁹¹ Akyüz, a.g.e., s. 679-681

²⁹² Buhârî, Cenâiz, 71, 74; Tirmizî, Cenâiz, 45

²⁹³ Akyüz, a.g.e., s. 680

²⁹⁴ Bardakoğlu, a.g.e., s. 565

²⁹⁵ Bilmen, a.g.e., s. 259

²⁹⁶ Merginani, a.g.e., s. 207

²⁹⁷ Buhârî, Cenâiz, 52; Ebû Dâvud, Cenâiz, 45, 46

²⁹⁸ Buhârî, Cenâiz, 53

Bu yüzden ölüleri hayırla anmak sünnettir.²⁹⁹ Hadiste; “Ölülerinizi iyilikle anınız, onların kötü işlerini örtünüz”³⁰⁰ buyrulur. Cenazeleri omuzlarda taşıyarak kabirlerine kadar götürmek, onların haklarında gösterilen en büyük hürmet ve saygı nişanıdır. Böyle bir hareket, insanlığın şeref ve kıymetini gösteren bir davranıştır. Mecburiyet olmadıkça, cenazeyi arkaya almak veya hayvan ve arabaya yüklemek mekruhtur. Çocuk olan bir cenazenin de, el sütünde götürülmesi, hayvan üzerine yükletilmesinden daha iyidir. Çocuk cenazesini tek bir kişiyi yaya veya binitli olarak eli üzerinde götürmesinde bir sakınca yoktur.³⁰¹ Bir de biri önde, biri de arkada olmak üzere sadece iki kişinin cenazeyi taşıması, zaruret halleri müstesna, mekruhtur.³⁰² Otururken yanlarından cenaze geçenlerin ayağa kalkması önceleri mendupken, sonradan neshedilmiştir, kalkılması mekruhtur.³⁰³

Cenazeyi takip edenler, cenazenin arkasından yürümelidir. Faziletli olan budur. Bununla beraber önünden yürümekte de kerahet yoktur. Cenazeyi yaya olarak takip etmek, binitli olarak takip etmekten faziletlidir.³⁰⁴ Cenazeyi izleyenler, yolda birbirleriyle gereksiz ve yüksek sesle zikir ve Kur’ân ya da dua okunmaz. Ölüm ve âhret düşünülür. Cenaze kabre indirilince, izleyenler oturabilir.³⁰⁵ Cenaze, müzik, fotoğraf taşıma ve ağlama gibi, münker sayılan davranışlarla uğurlanırsa, üç mezhebe göre bu mümkün merteye önlenmeye çalışılır, önlenemezse geri dönülemez; Hanbelî mezhebine göre, bunu önleyemeyenin cenazeyi uğurlaması haramdır.³⁰⁶

Defin: Ölüyü taşımak gibi onu defnetmek de ona bir ikramdır ve farz-ı kifayelerdendir. Yüce Allah şöyle buyurmaktadır: “Biz arzı bir toplama yeri kılmadık mı? Hem dirilere, hem ölülere.”³⁰⁷ Yani yer, insanlar hayatta iken evlerinde ve binalarında sırtı üzerinde onları toplamakta, ölümleri halinde ise onları içinde saklayıp, barındırmaktadır.

²⁹⁹ Döndüren, a.g.e., s. 494-495

³⁰⁰ Ebû Dâvud, Edeb, 42; Tirmizî, Cenâiz, 34

³⁰¹ Bilmen, a.g.e., s. 260

³⁰² Toprak, a.g.e., s. 170

³⁰³ Akyüz, a.g.e., s.

³⁰⁴ Bilmen, a.g.e., s. 260

³⁰⁵ Döndüren, a.g.e., s. 498

³⁰⁶ Akyüz, a.g.e., s. 702

³⁰⁷ Mürselat, 77/ 25-26

Ölünün kabristanda defnedilmesi sünnettir. Çünkü Resulullah ashâb-ı kirâmı Bâkî mezarlığında defnederdi. Şehit ise düştüğü yerde defnedilir. Çünkü peygamber düştükleri yerde defnedilmeleri için Uhud şehitlerinin geri götürülmelerini emretmişti. Çünkü bazı şehitler Medîne'ye taşınmıştı.

Defin işlemi için kabrin bir insan boyu kadar derin ve yarım boy kadar enli olması güzeldir. Yarı boy miktarı derin olması da yeterlidir. Çünkü böylesi ölünün örtülmesi açısından daha uygun, kabrinin eşilmemesi ya da yırtıcı hayvanların ölüye ulaşmaması açısından daha da ihtiyatlıdır. Ayrıca hayatta olanları rahatsız edecek kokuyu da önler.³⁰⁸ Kabirlerde faziletli olan lahiddir. Şöyle ki: toprağı sert olan kabrin içinde kible tarafında lahit açılır. Zira Hz. Peygamber “Lahit bizimdir düz yarık da başkalarınınındır”³⁰⁹ Ölü buraya konuşur. Önünde de tahta, kamış veya kerpiç benzeri şeyler konur. Bu durumda toprak, tam ölünün üzerine değil, bu şeyler üzerine atılmış olur. Bu, ölüye karşı bir saygıdır.³¹⁰ Kabrin çukuru doluncaya kadar toprak kürenir. Ve kabir balıksırtı şeklinde yerden yükseltilir. Kabrin dört köşeli ve sütünün düz olması iyi değildir. Tuğla ateşte piştiği için kullanılması tefeülen mekruhtur. Cenaze kabre indirilirken de, kabre inen birkaç kişi, cenazeyi alarak yüzü kibleye karşı, başı batıya gelmek üzere sağ yanına yatırırlar. Bu sırada; “Bismillahi ve ala milleti Resulillahi” (Allah’ın adı ile ve Resulullah’ın milleti) derler. Hz. Peygamber Ebû Düccâne’yi kabre indirirken şöyle demiştir.³¹¹ Kefenin baş ve ayak tarafındaki bağlarını çözerler. Kadını kabre mahreminin indirmesi daha uygundur.³¹²

E. Ölü Arkasında Ağlamak ve Telkin

Cenaze için gözyaşları dökerek ağlamakta ve kalben üzülen kederlenmekte bir sakınca yoktur. Yeter ki, yersiz sözler söylenmesin. Cenaze için yüksek sesle ağlamak, yaka yırtmak, yüz tırmalanmak, saç yolmak, dizlere vurmak gibi şeyler haramdır. Allah’ın takdirinde isyandır.³¹³ ”Arkasından ağlanması sebebiyle ölüye azap edilir”

³⁰⁸ et-Tayyar, a.g.e., s. 255

³⁰⁹ Ebû Dâvud, Cenâiz, 64; İbn Mâce, Cenâiz, 39; Tirmizî, Cenâiz, 52

³¹⁰ Bilmen, a.g.e., s. 261

³¹¹ Merginani, a.g.e., s. 208-209

³¹² Döndüren, a.g.e., s. 498

³¹³ Bilmen, a.g.e., s. 260

hadisine gelince, birçok farklı sened³¹⁴ ve metinle erken dönem rivâyet mahsullerinden itibaren temel hadis kaynaklarında yer alan ‘ta’zibü’l-meyyit’ olarak bilinen hadis, isnat açısından bir problem taşımamaktadır. Bu hadiste Hz. Peygamber’in yasakladığı ağlayış, câhiliye döneminde Arapların, öldüklerinde kendilerine yapılmasını vasiyet ettikleri, “yanaklarını döven/tokatlayan, elbiselerini yırtan ve câhiliye çağrısı yapan bizden değildir”³¹⁵ hadisinde ifade edilen, yani Rabb’in hoşuna gitmeyen sözlerin söylenip davranışların sergilendiği yaygın niyaha türü ağlayış geleneğidir. Hal böyle olunca, Hz. Peygamber’in hoş görmeyip yasakladığı *niyaha* yapma alışkanlığı olan kimsenin bu geleneği terk etmeyip sürdürmesi, desteklemesi, hatta öldüğünde kendisine yapılmasını vasiyet etmesi, Hz. Peygamber’in sünnetine muhalefet kapsamında bir günahdır. Böyle bir uygulamanın azap verme sebebi de âdeti ve vasiyeti gereğince ölümünün ardından niyaha yapılması, başkasının bir eylemi sebebiyle değil, bizzat kendisinin dünyada iken sebep olduğu kişisel bir tasarruftan dolayı azap vesilesi olur.³¹⁶ Kadınların cenazeleri takip etmeleri Hanefî mezhebine göre tahrimen mekruhtur, Şaffî ve Hanbelîlere göre fitne korkusu yoksa mekruh, varsa haramdır; Mâlikî mezhebine göre ise kadın yaşlı olursa katılması caiz, genç olur ve fitne korkusu varsa caiz değildir.³¹⁷ Ümmü Atiyye’nin rivâyet ettiği hadiste şöyle buyurulmaktadır: “Bize cenazelerin peşinden gitmek yasaklandı. Fakat bununla birlikte bu bizden kesinlikle istenmedi.”³¹⁸

Telkin: Cenaze kabre konuşup, okuma ve duanın arkasından cemaat dağılınca, geride kalan bir kimsenin kabrin başında, yüksek sesle ölüye hitab ederek iman esaslarını hatırlatılması işine “telkin” denir. Hz. Peygamber’in “Ölülerinize la ilahe ilallah’ı telkin ediniz”³¹⁹ hadisindeki “ölülerinize” kelimesini, çoğunluk âlimler “ölmek üzere bulunan hastalarımıza” şeklinde yorumlamış, fakat bazı Hanefî fakihleri, ölü defnedildikten sonraki telkin için bir yasak bulunmadığını dikkate alarak, kabrin

³¹⁴ Bkz. Buhârî, Cenâiz, 33; Müslim, Cenâiz, 22; Tirmizî, Cenâiz, 23

³¹⁵ Buhârî, Cenâiz, 36, 39, 40; Müslim, İman, 44

³¹⁶ Aşıkutlu, Emin, “ ‘Arkasından Ağlanması Sebebiyle Ölüye Azap Edilir’ Hadisine Sosyo-Kültürel Bağlamda Bir Yaklaşım”, MÜİFD, İst. 2006/2, sy. XXXI, s. 33-66

³¹⁷ Akyüz, a.g.e., s. 701

³¹⁸ Buhârî, Cenâiz, 29; Müslim, Cenâiz, 11; İbn Mâce, Cenâiz, 50

³¹⁹ Müslim, Cenâiz, 1

başında böyle bir telkinin de yapılabileceği görüşünü benimsemişlerdir.³²⁰ Malîkîlere göre de telkin, ölüm döşeğinde iken verilir; gömüldükten sonra telkin vermek ise mekruhtur. Şaffî mezhebine ve bir kısım Hanbelî fıkıhçılara göre de, telkin yapılması müstehaptır.³²¹

F. Ta'ziye

Yüce Allah şöyle buyurmaktadır: “Allah’ın izni olmadıkça hiçbir musibet gelip çatmaz. Kim Allah’a iman ederse, onun kalbine hidâyet verir. Allah her şeyi en iyi bilendir.”³²² Kul eşini, çocuğunu, ebeveynini veyahut yakın bir akrabasını kaybetmek gibi bir musibetin, ancak Allah’ın izni ile gerçekleştiğine kesinlikle inanırsa, Allah onu kalbine teslimiyet ve ilâhî hükme rıza gösterme başarısını ihsan eder. Bundan dolayı kulun pek büyük bir ecir elde edebilmesi için sabretmesi, Allah’a hamdetmesi, O’na yönelerek istircada bulunması gerekir. Yüce Allah şöyle buyurmaktadır: “Andolsun ki sizi biraz korku, biraz açlık, mallardan, canlardan ve ürünlerden yana eksiltmekle imtihan edeceğiz. Sabredenleri müjdele! Onlar kendilerine bir musibet gelip çatığında: ‘Muhakkak biz Allah’a aidiz ve O’na döneceğiz’ derler. İşte Rablerinden bir mağfîret ve bir rahmet hep onların üzerindedir ve onlar doğru yola erdirenlerin ta kendileridir.”³²³ Yakınını kaybeden ailenin ferdlerini ta’ziye etmek müstehaptır. Hz. Peygamber ta’ziyede bulunmuş ve buna teşvik eylemiştir.³²⁴ O şöyle buyurmuştur: “Bir musibet sebebiyle kardeşine taziyede bulunan her bir mü’mine, yüce Allah mutlaka kıyamet gününde şeref ve ihsan elbiselerinden giydirecektir.”³²⁵ Taziye ölenin yakınlarına mümkün olduğunca teselli edici, rahatlatıcı sözler söylemek ve üzüntüsünün paylaşıldığını göstermekten ibarettir. Taziyenin kabristanda veya ölünün kapısının önünde yapılması mekruh görülmüştür.³²⁶ Ölüm vaktinden itibaren üç gün içinde ölü sahibine taziyede bulunmak menduptur. Bu müddetten sonra yapılmasında kerahet vardır. Ancak uzakta olanlarla haberi bulunmayanlar için bir müddet yoktur. Taziye için

³²⁰ Döndüren, a.g.e., s. 497

³²¹ Geniş bilgi için bkz. Bardakoğlu, a.g.e., s. 368; Döndüren, a.g.e., s. 497

³²² Teğabun, 64/11

³²³ Bakara, 2/155-157

³²⁴ Akyüz, a.g.e., s. 711

³²⁵ Buhârî, Rikak, 6; İbn Mâce, Cenâiz, 55

³²⁶ Bardakoğlu, a.g.e., s. 369

özel bir söz yoktur. Örf'e göre münasip sözler söylenir.³²⁷ Ancak taziyede kullanılacak en güzel ifade Resulullah'ın kızı Zeyneb'e yaptığı taziyede söylediği ifadelerdir. Ona oğlunun ölmek üzere olduğunu haber veren bir elçi gönderdiğinde, Peygamber şöyle buyurmuştur: “Şüphesiz aldığı da, verdiği de Allah'ındır. O'nun nezdindeki her bir şey belli bir vade iledir. O bakımdan sabretsin, ecrini de Allah'tan beklesin.”³²⁸

Yanaklara vurmamak, elbiseleri yırtmak, câhiliye sözlerini söylemek caiz değildir. Çünkü Peygamber şöyle buyurmuştur: “Yanaklarına vuran, yakalarını yırtan ya da câhiliye davası güden bizden değildir.”³²⁹ Beraberinde ağıt ve feryad olmadığı takdirde ölen için ağlamak caizdir. Çünkü Peygamber şöyle buyurmuştur: “Bu, Allah'ın kullarının kalbine yerleştirdiği bir rahmettir.”³³⁰

G. Kabir Ziyareti ve Dua

Kabir ziyaretinin tarihi, kabirlerin yapılış tarihi kadar eskidir. Yeryüzünde kabir yapımına başlandığı günden beri insanlar buraları çeşitli maksatlarla ziyaret ede gelmişlerdir. Kabirlere “mezar” isminin verilmesi de bunu gösterir ki, mezar, “ziyaret edilen yer” manasına gelip, özellikle ziyaret edilen kabirler için kullanılır.³³¹ Genel olarak mezarlar, Allah'ın ihsan ve yardımının insanlara en yakın olduğu yerler olarak görülmüştür. Başta darda kalan insanlar, dertlerine deva bulmak için buralara koşmuşlardır. Kâinatta yalnız ve aciz bir halde bulduklarına inanan kimseler, yalnızlık hissini gidermek ve manen güçlendirmek için atalarının bulunduğu mezarlardan medet umuyorlardı.³³² Bu, zamanla insanları şirke ve puta tapıcılığa götürmüştür ki, İslâm'ın geldiği asırda Arabistan'da yaşayan müşrikler de ölümlerden medet ummuşlardır.³³³ Hz. Peygamber de, câhiliye dönemine ait birtakım bâtıl inanç ve âdetlerin tamamen ortadan kalkması için önceleri kabir ziyaretini yasaklamıştı. Fakat

³²⁷ Yavuz, a.g.e., s. 199

³²⁸ Buhârî, Cenâiz, 80; İbn Mâce, Cenâiz, 506

³²⁹ İbn Mâce, Cenâiz, 51, 53

³³⁰ Buhârî, Cenâiz, 44, Tevhid, 25; Müslim, Cenâiz, 12, 106; Ebû Dâvud, Cenâiz, 77

³³¹ Toprak, a.g.e., s. 417

³³² Akyüz, a.g.e., s. 727-728

³³³ Toprak, 417,

zamanla tevhid inancı gönüllere yerleşip endişe edilen sakıncalar ortadan kalkınca “Sizi kabirleri ziyaret etmekten menetmişim; şimdi oraları artık ziyaret ediniz”³³⁴ meâlindeki hadiste de ifade edildiği üzere Resulullah Müslümanların kabirleri ziyaret edip ölümler için dua ve istiğfarda bulunmalarına izin vermiş ve bunu teşvik etmiştir. Bizzat kendisi de Mekke’nin fethi sırasında annesinin kabrini ziyaret edip ağlayarak yanındakileri de ağlatmış ve ölümü hatırlattığı için sahabilere kabirleri ziyaret etmelerini söylemiştir.³³⁵ İslâm âlimlerinin çoğunluğu, Resûl-i Ekrem’in zaman zaman Bâkî Mezarlığı’nı ziyaret edip orada yatanlar için dua ettiğine dair hadisten³³⁶ ve yukarıda anılan diğer hadislerden hareketle kabir ziyaretinin mendup olduğu görüşündedir. Hanefiler, bu konuda kadınların da erkeklerle aynı hükme tabi olduğunu belirtirken çoğunluk kadınların ziyaretini mekruh saymıştır. Hanefiler, kadınların da erkekler gibi kabir ziyaretine bulunmalarının mendup oluşunu, bu konuda ruhsat niteliğini taşıyan hadiste³³⁷ kadın erkek ayrımı yapılmamasına dayandırmışlardır.³³⁸ Hz. Peygamber’in kabirleri çok ziyaret eden kadınlara lanet ettiğini bildiren hadisler,³³⁹ ziyaret yasağı olan döneme aittir. Hz. Âişe ve İbn Abdilberr bu görüştedir. Tirmizî bunu açıkça ifade etmiştir.³⁴⁰ Nitekim Hz. Fâtıma her Cuma günü, Hz. Hamza’nın kabrini ziyaret etmiştir. Hz. Âişe de Mekke’de medfun kardeşi Abdurrahman’ın kabrini ziyaretten dönerken İbn Müleyke’nin “Hz. Peygamber kabir ziyaretini yasaklamamış mıydı?” şeklindeki sorusuna, “Evet, yasaklamıştı; fakat daha sonra yasağı kaldırıp ziyareti emretti.” karşılığını vermiştir. Bununla birlikte kadınların üzüntülerini tazeleme, ağlayıp sızlanma, feryat gibi ziyaret adabına uymayan bir durumun ortaya çıkmasına sebep olursa bu takdirde caiz olmaktan çıkar.³⁴¹

³³⁴ Müslim, Cenâiz, 106; Ebû Dâvud, Cenâiz, 81; Tirmizî, Cenâiz, 60

³³⁵ Müslim, Cenâiz, 108; Ebû Dâvud, Cenâiz, 81

³³⁶ Müslim, Cenâiz, 102

³³⁷ Müsned, V, 355; Müslim, Cenâiz, 106

³³⁸ Şener, Mehmet, “Kabir/Fıkıh”, DİA, T.D.V. Yay., İst. 2001, XXIV, 36

³³⁹ Tirmizî, Salât, 21, Cenâiz, 61; Nesâî, Cenâiz, 104; İbn Mâce, Cenâiz, 49

³⁴⁰ Tirmizî, Cenâiz, 60

³⁴¹ Şener, a.g.md., s. 36

Kabir ve türbeler genelde üç maksada hâsıl olmak üzere ziyaret edilir:

Ölüye faydalı olmak için. Ölü için dua edilir ve Allah'tan mağfiret niyazında bulunulur. Yapılan dua ve istiğfarın, ölüye faydalı olabileceği konusunda, bütün İslâm ulemâsı ittifak halindedir. Bu maksatla, yalnız Müslümanlara ait kabirler ziyaret edilir.

Kabir ziyareti, kalpleri yumuşatır, dünyadan soğutur, âhirete ısındırır. Kabristanda ibret alan bir kimse kin, hırs, tamah gibi huylarını keser veya tamamen terk eder. Âhirete faydası dokunacak iyi amellere ve ibâdetlere yönelir. Bu maksat için de, kabir ziyaretinin caiz ve hatta müstehap olduğu konusunda İslâm ulemâsının ihtilafı yoktur. İbn Teymiyye ve Vehhâbîler bile, bu iki ziyaret şeklini tasvip etmişlerdir.

Ölenin ruhundan yardım istemek için. Bu maksatla, kabir ziyaret etmenin caiz olup olmaması çok şiddetli ihtilaflara ve oldukça çetin tartışmalara yol açmıştır.³⁴² Yanında namaz kılmak, orayı tavaf etmek, öpmek, ellemek, yanak sürmek, toprağından almak, ölüye yakarak yardım, rızık, afiyet ve çocuk istemek veya diğer ihtiyaçlar için putperestlerin putlarından istemesi gibi yapılan bir kabir ziyaretinin, İmamların da ittifakıyla meşru olan bir tarafı yoktur. Bunu ne Resulullah, ne sahabe, ne tabiîn, ne de imamlardan biri yapmıştır.³⁴³

H. Tevessül

Sözlükte “yaklaşmak, sarılmak, başvurmak, sebep aramak ve maksada ulaşmak için bir şeyi vasıta kılmak” anlamına gelen tevessül, dini literatürde, bir isteğın, bir işın veya arzunun yerine gelebilmesi için ilim, amel, ahlak veya bazı şahısları aracı kılmayı ifade etmektedir.³⁴⁴ Hukuk terimi olarak, “kabirde yatanı veya sağ bir insanı, çeşitli şekillerde aracı kılarak, Allah Teâlâ'dan bir şey dilemektir.³⁴⁵ Tasavvufta ise, istigase yardım ve imdat istemek, tevessül ise bir başkasının vasıtasıyla bir şeye yaklaşmak demektir. Sûfilere göre sadece sağ olanlar değil ölü olan büyük şahsiyetler de istendiği

³⁴² Akyüz, a.g.e., s. 728-729

³⁴³ İbn Teymiyye, a.g.e., s. 146; Geniş bilgi için bkz. Birgivi, Muhammed, *Bid'at ve Müstehab Kabir Ziyaretleri*, Haz. Muhammed Humeyyis, Çev. A. Muhammed Beşir, Guraba Yay., İst. 1997, s. 44-67

³⁴⁴ Karaman, Fikret, “Tevessül”, *Dini Kavramlar Sözlüğü*, D.İ.B. Yay., Ank. 2006, s. 659

³⁴⁵ Akyüz, a.g.e., s. 733

takdirde yardım yapabilirler.³⁴⁶ Bir kimsenin diğlerinden yardım istemesi vasıtalı veya vasıtasız olmak üzere ikiye ayrılır: vasıtasız olanı, çaresizlik ve sıkışma halinde olursa, istigase, istimdat, istiaze; normal durumda olursa istiane adını alır.³⁴⁷ Bilhassa İbn Teymiyye'den beri (v. 728/ 1327) bu mesele şiddetli münakaşa ve ihtilaflara yol açmış, üzerinde uzun uzun konuşulmuş ve yazılmıştır. İbn Teymiyye ve taraftarlarına göre kabirler sadece ibret almak ve âhireti hatırlamak için ziyaret edilir. Hz. Peygamber de dâhil olmak üzere hiçbir ölü bir fayda celbine ve bir zararın def'ine kadir olamaz ve vasıta kılınmaz.³⁴⁸ Bunların bu maksatlarla ziyaret edilmesi, kendilerinden bir şeyler istenmesi veya Allah'tan istemek için vasıta kılınmaları haram, hatta küfür ve şirkir demişlerdir.³⁴⁹ Allah'tan istenecek bir şeye kulu aracı ve vasıta yapmak şefaaf ve tevessül kelimeleriyle ifade edilir. Şefaaf, âhirette günahı olan mü'minlerin günahlarının affedilmesi, günahı olmayanların daha yüksek derecelere erişmeleri için peygamberlerin ve Allah katında dereceleri yüksek olanların Allah'a yalvarmaları, dua etmeleri, bağışlanmalarını istemeleri demektir.³⁵⁰ Kur'ân'da, Allah'ın izni ve rızası olmadan hiçbir kimsenin, O'nun katında şefaaf edemeyeceği ifade buyurulmuştur.³⁵¹ Sahih hadisler kıyamet günü Hz. Peygamber'in Allah'ın izniyle şefaaf edeceğini bildirmektedir. Selef şefaaf haktır, Allah'ın kıyamet gününde bazı kullarına tanıyacağı bir meziyettir demişler. Sonrakiler ise, Allah katında yapılacak şefaaf, Zât-ı Kerîm'in kabul buyuracağı bir duadır demişler.³⁵² Bu konuda cumhurun görüşü şöyledir: Allah'tan istenecek bir şeyin ölü veya diri bir kuldan istenmesi caiz değildir. Fakat hakkında hüsn-i zan beslenen, sâlih bilinen diri veya ölü bir kimseyi aracı kılarak Allah Teâlâ'ya yalvarmak; ondan arzuların ihsanını dilemek, bunun için peygamberlerin ve sâlih kulların kabirlerini ziyaret etmek caizdir. Ayrıca bu ziyaretten manevi feyiz ve bereketler hâsıl olur.³⁵³ Özellikle Vehhâbiler bu konularda çok sert tavır takınmış, eserler yazmışlardır. Vehhâbiler Şîa ve tasavvufun benzer noktalarından biri olan bu

³⁴⁶ Kara, Mustafa, *Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi*, 7. Baskı, Dergâh Yay., İst. 2006, s. 187-188

³⁴⁷ Akyüz, a.g.e., s. 731-732

³⁴⁸ İbn Teymiyye, a.g.e., s. 434-435

³⁴⁹ Karaman, H., a.g.e., s. 75

³⁵⁰ Kılavuz, a.g.e., s. 358

³⁵¹ Bakara, 2/255; Taha, 20/100; Enbiya, 21/28

³⁵² Akyüz, a.g.e., s. 732

³⁵³ Karaman, H., a.g.e., s. 76

mesele üzerinde hala hassastırlar. Sûfiler de karşı cevaplarla onların iddialarını reddetmişlerdir.³⁵⁴ Bu konuda şöyle bir orta yol bulunabilir. Ölüler ile tevessülün, lüzum ve zaruretime dair bir nas yoktur. Bunu inkâr eden Ehl-i sünnet camiasından çıkmaz. Allah'a ortak koşmadan, O'nun sevdiği bilinen veya zannedilen, ölü yahut diri bir kul vasıta kılınarak Allah'a dua etmek manasında bir tevessülü meneden nas da yoktur; şu halde bunu yapanlar da kınanamaz.³⁵⁵ Bu meseleyi bir tefrika mevzuu yapmak ise kınanması gereken davranışların içinde yer alır.³⁵⁶

³⁵⁴ Kara, a.g.e., s. 188; Vehhâbilerin bu görüşlerine red için bkz. Işık, Hüseyin, Hilmi, *Vehhabiye Nasihat*, 7. Baskı, Işık Yay., İst. 1976

³⁵⁵ Akyüz, a.g.e., s 739

³⁵⁶ Karaman, H., a.g.e., s. 77

İKİNCİ BÖLÜM

KABİR HALLERİ

I. RUH- BEDEN İRTİBATI

A. Ruhun Mahiyeti

Sözlükte “can, nefis, hayatın kendisine bağlı olduğu varlık, maddenin zıddı” anlamalarına gelen ‘ruh’¹ Arapça’da “hafif esinti, rüzgâr, soluk” anlamına gelir ve terim olarak “insan bedeninde bulunan ve ona canlılık kazandıran manevi varlık” diye tanımlanır.² İlkçağ insanları, onu ağırlığı olmayan, hareketli, bedene benzeyen, ince ve latif, görünebilir, fakat dokunulamaz, gece rüyaya girebilen, gündüz kaybolan bir varlık saymışlardır.³ Ruh kelimesinin etimolojik olarak İbranice’deki eşanlamlısı ise ‘ruah’dır. Tekvin’in nefsinden de öte bir şeydir. Çünkü o, Allah tarafından kişiye bahşedilmiştir ve ölümden sonra yeniden dirilme gününde bedenle yeniden birleşinceye kadar bedenden ayrı olarak yaşamaya devam eder. Bedenin ve ruhun birleşmesi nefis olarak isimlendirilen manevi bir canlılıktır ve bu da Allah’ın kontrolündedir ve O’nun nimetidir.⁴ “Allah alır o canlar öldükleri zaman, ölmeyenleri de uykularından sonra üzerlerine ölüm hükmü verdiklerini alıkoyar da diğerlerini salıverir (belirli bir süreye kadar). Şüphesiz ki burada düşünecek bir kavim için âyetler vardır”⁵ âyetinde ölüm uykuya benzetilmiş ve bu benzetişle de, uykudan uyanmakla tekrar dirilmek, uyurken görülen düşlerle de kabir ahvali hatırlatılmaktadır.⁶ Genellikle dilciler ruh kelimesini “bir şeyin varlığı, zatı, kendisi, hakîkati, canı, ruhu” manalarına gelen “nefis” ile eşanlamda kullanmaktadırlar. Ruh kelimesinin Kur’ân’da değişik anlamları yanında nefis manasında kullanıldığı yerler de vardır.⁷ ‘Nefesin’ ruh olarak adlandırılmasının

¹ Canbulat, Mehmet, “Ruh”, *Dini Kavramlar Sözlüğü*, D.İ.B. Yay., Ank. 2006, s. 560

² Isfahanî, a.g.e., s. 647

³ Sena, a.g.e., s. 135

⁴ Bowker, a.g.m., s. 369; Bkz. En’am,6/ 60; Furkan, 47-49

⁵ Zümer, 39/ 42

⁶ Gölpınarlı, Abdulkayı, *Tarih Boyunca İslâm Mezhepleri ve Şiilik*, 2. Baskı, Der Yay., İst. 1987, s. 557

⁷ Çelebi, İlyas, *İslâm İnancında Gayb Âlemi*, Ensar Neş., İst. 2007, s. 63-64

nedeni, ruhun bir bölümünü oluşturmasıdır.⁸ Kur’ân’î bir tabir olarak nefis tekli muhatap olan varlıktır. Kur’ân’da kötülüğü emreden nefis-i emmâre, pişmanlık duyan nefis-i levvâme, huzur ve mutluluğa kavuşmuş olan nefis-i mutmainne olmak üzere onun üç mertebesinden söz edilir.⁹ Ruh kelimesinin Kur’ân’daki anlamlarından biri, hayatın ve hareketin kendisinden husule geldiği ve faydalı şeylerin celb edilip zararlı şeylerinden defedilmesinin Yüce Allah’tan dilendiği, işlendiği cüz anlamına gelmesidir. Yüce Allah’ın şu sözünde zikredilen budur: “Bir de sana ruhtan soruyorlar, de ki: Ruh, Rabbimin emrindedir.”¹⁰ Her ışıklı zerrecikte yer alan ruh özü, aynı zamanda şuur kaynağıdır. Yani kâinattaki her nesnede cüz’i nisbette şuur vardır.¹¹ Yüce Allah’ın şu sözüne gelince “...ve içine ruhumdan nefhelediğim vakit...”¹² Burada Yüce Allah’ın ‘ruh’ kelimesini kendisine izafe etmesi, milk (yani sahiplik) bildiren türden bir izafettir. Ayrıca bu izafetle özellikle ‘ruh’ sözcüğünün kullanılmış olması, ruhu şerefliendirmekte ve yüceltmektedir. Aynı zamanda meleklerin eşrafı ruh olarak adlandırılmıştır. Örneğin “O gün ki Cebrâil ve melekler, saf saf kıyâme duracak”¹³ “Ona melekler ve ruh bir günde çıkar ki miktarı elli bin sene tutar.”¹⁴ Hz. Cebrâil de ‘Ruhu’l-Kudüs’ olarak adlandırılmıştır.¹⁵ Şu âyette ise Hz. İsa (a.sy.) bununla adlandırılmıştır: “Meryem’e ilka eylediği kelimesi ve O’ndan bir ruhtur”¹⁶ Hz. İsa’nın (a.sy.) böyle adlandırılmasının nedeni, ‘ölüleri diriltme vasfına veya mucizesine sahip olmasıdır.¹⁷ İslâm bilginleri ve Arap dili uzmanları bu kelimenin Arapça olduğunda ittifak etmelerine rağmen köküyle ilgili olarak farklı görüşler ileri sürmüşlerdir.¹⁸

Hadislerde ise ruh kelimesi “ruh, rih, rahv” şeklinde hem tekil hem de ervâh biçiminde çoğul olarak geçmektedir. Söz gelimi Buhârî ve Müslim’de insan ruhunu ifade etmek üzere ruh, çoğulu olan ‘ervâh ve nefis’ kelimeleri, İmam Mâlik’in

⁸ Isfahanî, a.g.e., s. S. 647

⁹ Çelebi, a.g.e., s. 64-65

¹⁰ İsrâ 7/ 85

¹¹ Ateş, Süleyman, *İnsan ve İnsan Üstü (Ruh, Melek, Cin, İnsan)*, Yeni Ufuklar Neş., İst. 1995, s. 11-12

¹² Hicr, 15/ 29

¹³ Nebe, 78/ 38

¹⁴ Me’aric, 70/ 4

¹⁵ Bkz. Nahl, 16/102; Bakara, 2/ 253

¹⁶ Nisâ, 4/ 171

¹⁷ Isfahanî, a.g.e., s. 647-648

¹⁸ Bkz. Dalkılıç, Mehmet, *İslâm Mezheplerinde Ruh*, İz Yay., İst. 2004, s. 20-25

Muvatta'nda 'neseme', Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'inde ise her üçü de kullanılır. Kur'ân ve hadislerde yer alan bu nitelemelerden ruh kelimesinin bazen yalın halde bazen de başka isim veya zamirlere izafe edilmiş olarak kullanıldığı, bunların bir kısmında melek, vahiy, Kur'ân, Hz. İsa gibi müşahhas varlıklara; bir kısmında ise insana canlılık kazandırmak üzere ona üflenen cana işaret edildiği anlaşılmaktadır.¹⁹

İnsanların ruh konusunda fikir yürütmesi, insanlık tarihi kadar eskidir. Ruh fikrinin insanın telakkileri arasında bazen akide olarak, bazen de mücerred felsefi fikir olarak yatmakta olduğunu görüyoruz.²⁰ Bütün dinler insan cisminde "ruh" veya "nefs" denen bir varlığın bulunduğu ittifak etmişlerdir. Lügat âlimleri de her dilde "ruh" anlamına gelen bir kelimenin bulunduğunu söylemektedirler.²¹ En gelişmiş toplum olarak kabul edilen Klanlarda bile ruhlarla ilgili pek çok şeylere rastlanır.²² Şimdiye kadar bütün insanlığın kabul edebileceği şekilde ruhun ne tarifi ne de mahiyeti hakkında tatmin edici bir ifade ortaya konmuştur. Kimse bu konuda bir başarı sağlayamamıştır.²³ Ancak ruhun yaratılmış olduğunu ve bedene canlılık verdiğini İslâm âlimleri ittifak halinde kabul etmişlerdir. Bundan dolayıdır ki, Türkçede ruh yerine çoğu zaman 'can' kelimesini kullanırız. "Rabbin meleklere bir zaman 'Ben yeryüzünde kupkuru çamurdan ve değişken balçıktan bir beşer yaratacağım' demişti. Onun yaratılışını tamamlayıp, ruhumdan üflediğim zaman ona secde edin"²⁴ meâlindeki âyette insanın bedeninin yaratılmasından sonra ruhun üflendiği yani canlılık verildiği ifade edilir. Yine meşhur bir hadiste, insanın biyolojik yapısı ana rahminde belli bir şekle ulaştığında, gelen melek tarafından ona ruh üflendiği belirtilir.²⁵ Bu, hem ilk insan Hz. Âdem'in yaratılışında hem de bütün insanların ana rahmindeki yaratılışında ruh üflenmesi olayının aynı şekilde gerçekleştirildiğini gösterir.²⁶ Ruhun varlığı, beden ile münasebeti değişik yorumlara sebep olmuş, ruhu dün olduğu gibi bugün de inkâr edenler mevcuttur.

¹⁹ Çelebi, a.g.e, s. 65

²⁰ Tabbara, Arif Abdülfettah, *İlmin Işığında İslâmiyet*, Çev. Mustafa Öz, 2. Baskı, Kalem Yay., İst. 1981, s. 136; Sena, a.g.e., s. 135-136

²¹ Yörük, İsmail, "İslâm'da ruh tasavvuru", EAÜİFD, Erzurum 1986, s. VII, 359

²² Toprak, a.g.e, s. 213

²³ Gölcük, Şerafeddin- Toprak, Süleyman, *Kelâm Tarih Ekoller Problemler*, 5. Baskı, Tekin Kitâbevi, Konya 2001, s.153-154

²⁴ Hicr, 15/28

²⁵ Bkz. Buhârî, Bed'ul-halk, 6; Müslim, Kader, 1; Ebû Dâvud, Sünnet, 16

²⁶ Karadaş, *İslâm'ın inanç yapısı*, s. 115

Ruhun varlığını kabul etmişler, ancak mahiyeti hakkında değişik görüşlere sahip olmuşlardır.²⁷

Selef âlimleri ruhun ilâhî bir sır olduğu ve mahiyetinin insan aklınca kavranamayacağı kanâatindedir. Bu konuda İsrâ sûresinin 87. âyetini delil olarak kullanırlar. Suyûtî'nin kitabında zikrettiği bir rivâyete göre Cüneyd demiştir ki: “Ruh öyle bir şey ki Allah onu bilmeyi kendine mahsus kılmıştır. Yaratıklarından hiç kimseye onu bilmeyi nasip etmemiştir. Bunun için varlığını kabul etmekten başka onu araştırmak caiz değildir.” Rivâyet ile sabittir ki İbn Abbas ruhu tefsîr etmiyormuş. İbn Ebû Hatem, İkrime'den rivâyet ettiğine göre şöyle demiştir: İbn Abbas'tan ruh soruldu. O da dedi ki: Ruh, Rabbimin emrindedir. Siz bu meseleyi kavrayamazsınız. Onun için âyet-i kerîmenin üzerine bir şey ilave etmeyiniz. Ancak Allah'ın dediği, peygamberin bildirdiği gibi deyin: “Size ancak az bilgi verilmiştir.”²⁸ Kurtubî demiş ki bu gizliliğin hikmeti, Allah'ın insanın acizliğini izhar etmesidir. Çünkü insan kendi nefsinin varlığını kabul ettiği halde mahiyetini bilmediğine göre, Allah Teâlâ'nın hakikatini hiç idrak edemez. Buna misal olarak yakın bir şey de, gözün kendisini görememesidir.²⁹ Hasan el-Basrî ise “Allah sizi gayba vâkıf kılacak değildir”³⁰ âyetini, “Allah, Peygamber'den başka hiç kimseyi gaybe muttali kılacak değildir” şeklinde yorumlayarak, Peygamber'in de gayba muttali olabileceğini, ancak peygamberlerden başka hiç kimsenin gaybı bilemeyeceğini açıkça ilan etmiştir.³¹ Sonraki bilginlere göre de, anılan âyet, ruhun tam olarak idrak olunamayacağını göstermez, aksine ruhun mahiyetinin, eserlerinin ve özelliklerinin bir dereceye kadar ve kısmen insanlar tarafından anlaşılabilmesine işaret eder.³²

İmam Gazali (v. 505/1111), Râğıb İsfahanî (v. 502/1108), Şîa'dan Şeyh Müfid (v. 413/1022) ve İslâm filozofların görüşüne göre ruh soyut (mücerred) bir cevherdir,

²⁷ Gölcük- Toprak, a.g.e, s. 154

²⁸ İsrâ, 7/85

²⁹ es-Suyûtî, Celâleddin, *Kabir Âlemi*, Çev. Bahaeddin Sağlam, Kahraman Neş., İst. 1984, s. 537-538

³⁰ Âl-İmran, 3/179

³¹ Kubat, a.g.e., s. 129

³² Kılavuz, a.g.e, s. 371

cisim olmadığı gibi cisim özellikleri de taşımaz, yer tutmaz, kendi başına vardır, bedene bitişik olmadığı gibi bedenden ayrı da değildir.³³

Nazzam (v. 231/845), Cüveynî (v. 478/1085), Fahrüddîn Râzî (v. 606/1210), İbn Teymiyye (v. 728/1328), İbn Kayyim el-Cevzîyye (v. 751/1350), İmam Mâtürîdîve mütekaddimin Kelâmcıların çoğunluğu ise ruhun bedene girmiş çözülme ve değişme kabul etmeyen, ayrılmayan ve parçalanmayan latif (ince) bir cisim olduğu kanâatindedir.³⁴ Suyûtî kitabında ruh hakkında görüş beyan edenlerden en sahih görüş olarak bunu kabul eder ve suyun yaş odunun içine yerleştiği gibi ruhun da kesif cisimlerin içine yerleştiğini söyler.³⁵

Ebû'l Hüzeyl el-Allâf (v. 235/850) ve Bâkılânî'nin görüşüne göre ruh maddî bir cevherin a'râzıdır. Allah ruhları cisimlerin a'râzı olarak yaratmakta bu sürekli yaratma böylece devam edip gitmektedir.³⁶ Eş'ârî'ye göre (v. 324/936) ise ruh, bir heykel-i mahsusu kendine mekân seçen manevi varlıktır.³⁷

İmam Suyûtî'ye göre, ruh üçe ayrılır; sultaniye, bu kalptir; ruhaniye, bu göğüstür; cismaniye, bu ruh, kan ile et, kemik ile sinir arasında bulunur. Kalp ruhu ile cismani ruh arasındaki fark ise, kalp ruhun bir kere çıktıktan sonra bir daha geri dönemeyeceğidir. Cismanî ruh ise kişi uyurken bedenden ayrılır, uyandığında da tekrar gelir.³⁸

Ruh hakkında ileri sürülen diğer görüşlere göre ise, ruh insan şekline ve kıyafetine bürünmüş bir varlıktır. Ruh, dimağda (beyinde) bir güç ve fonksiyondur; his, hareket, hayat ve algı başlangıcıdır. Ve yahut ruh manevi bir nurdur.³⁹ Ruh denilen tabii hal, dimağın fizyolojik olaylarının çeşitli alametlerle tebellür eden bir sonuçtur.⁴⁰ Aynı şekilde “Ruh, bedenın a'râzlarındandır. Diğerlerinden ayrıldığı nokta bedende bulunma

³³ el-Cevzîyye, İbn Kayyim, *Kitâbu'r-Ruh*, Çev. Şaban Hakkı, 2. Baskı, İz Yay., İst. 2003, s. 57

³⁴ Kılavuz, a.g.e, s. 372

³⁵ es-Suyûtî, a.g.e, s. 538

³⁶ Kılavuz, a.g.e, s. 371

³⁷ Çelebi, a.g.e, s. 66

³⁸ es-Suyûtî, Celâleddin, *Kıyamet Alametleri Ölüm ve Diriliş*, Çev. Abdullah Aydın, Seda Yay., İst. 2000, s. 244-245

³⁹ Kılavuz, a.g.e, s. 371-372; Ayrıca bkz. İzmirli, İsmail Hakkı, *Yeni İlm-i Kelâm*, Haz. Sabri Hizmetli, Umran Yay. Ank. 1981, I, 291

⁴⁰ Sunar, Cavit, “Madde ve Ruh Hakkında Birkaç Söz”, AÜİFD, Ank. 1975, XX, 21

şartıdır. Ölümünden sonra ruhun temyizi olmaz” diyenlerin prensiplerinde ruhun varlığı yoktur. Bedenin bozulmasıyla canlının diğer sıfatları yok olduğu gibi ruh da yok olur. Öyleyse Kur’ân, sünnet, eserler, kıyas ve akıl ölçülerine dayanan Ehl-i Sünnet yolu dışında bu hususa cevap bulmak imkânsızdır. Ehl-i Sünnetin genel görüşüne göre ruh; binefsihi kaim, yükselen, alçalan, birleşen-dağılan, çıkan, giden-gelen, hareket eden ve sakin olan varlıktır.⁴¹

Tabiatçılar, pozitivistler ve bunun etkisi altında kalan düşünürler ruhun ölmezliğini ve âhireti inkâr etmişlerdir.⁴² Maddeci görüşe göre ruh müspet bir mefhum olmayıp bir faraziyeden ibarettir, hakiki mahiyetten mahrumdur. Vicdan, duyular, fikir ve bütün şuur faaliyetleri dimağın eseridir. İnsanın manevî yapısıyla hayvanınki arasında fark yoktur. İnsan daha yüksek derecede bir hayvandır. Ruh yoktur, bu bir faRâzîyedir. Her şey madde ile kaimdir.⁴³ Ruh yoktur diyebilmek için, en nihayet, Küllî Kudret’i de inkâr etmek gerekir. Zira Allah küllî ruhtur ve her canlı ondan ödünç olarak bir nebze can, ruh almak sûretiyle canlıdır, ruhludur. Cismaniyet ise vasıttan başka bir şey değildir. Eğer materyalistlerin dediği gibi insanda ruh denilen bir cevher bulunmasaydı insan vücudunun da, makine gibi, belirli ve kayıtlı bir hayatı olurdu; yani insan akıl ve idrakten yoksun bir makine olurdu. Oysaki durum böyle değildir. Gerçi insan vücudu bir makinedir, fakat bu makinalık, onun, ancak cismaniyetinin bir ifadesidir. Hülâsa maddenin letafet kesb etmesi ruhtur ve ruhun kesafet kesb etmesi de maddedir. Başka bir ifade ile madde ve ruh aynî bir şeyin birbirinden ayrılmaz iki yüzüdür. Fizik ve metafizik âlemlerin bu birliğinin Mansur dilindeki deyimini de “Ene’l-hak”tır.⁴⁴

Ruhçu görüşe göre ise ruh bedenden ayrı bir varlıktır ve beden fani olduktan sonra da diridir. Ruh birdir, basittir, bölünme kabul etmez. Beden madde gibi atıldır, onu harekete geçiren ruhtur. Beden daima değişir, ama ruh değişmez, aynı kalır. Ruh

⁴¹ el-Cevzîyye, a.g.e, s. 57

⁴² Toprak, a.g.e, s. 216

⁴³ Gölcük- Toprak, a.g.e., s. 153

⁴⁴ Sunar, a.g.m, s. 41

özerktir, fiillerin hâkimidir. Şuur faaliyetleri için dimağ şarttır, ancak zaruri değildir. İnsan ile hayvan arasında derece farkı değil, mahiyet farkı vardır.⁴⁵

Ruhun mahiyeti hakkındaki en sağlam ve kesin bilgimiz, onun ne olduğunu bilemeyeceğimizi bilmektir. Ünlü filozoflardan Heracleitos (M.Ö. 544-448) da; “Ne kadar çalışılırsa çalışılsın, ruhun sırrına erişilmez“ demiştir.⁴⁶ İsrâ sûresinin 83. âyetinden hareketle Fransız Tıp Fakültesinden Profesör olan Şarl Rişe *Ruhi Hadiseler* isimli kitabının önsözünde de bu konuyla ilgili şunları ifade eder: “Niçin, bu dereceye gelmesi ile iftihar ettiğimiz ilmin, hakîkatta ancak eşyanın görüntülerini idrakten başka bir durumda olmadığını, haykırarak açıklamıyoruz? Canlı ve cansız maddeyi idare eden kanunların gerçek tabiatını aklımızla bilmemiz ne kadar uzaktır. Bu bakımdan gerçekten âlim olan kimseye yaraşan, hem mütevazı, hem de cesaretli olmasıdır. Mütevazı olmalıdır, zira bilgimiz çok azdır. Cesur olmalıdır, çünkü önünde inceleyeceği apaçık bir kâinat vardır.”⁴⁷

Ruh-nefis meselesi: Sözlükte “ruh, can, hayat, hayatın ilkesi, nefes, varlık, kan, beden bedenden kaynaklanan süfli arzular” gibi manalara gelen nefis kelimesi⁴⁸ Kur’ân’da “ruh” anlamında kullanıldığı gibi⁴⁹ “zat ve öz varlık” manasında da kullanılmıştır.⁵⁰ Ruh kelimesi Kur’ân-ı Kerîm’de yirmi dört yerde geçmiş ve farklı anlamlarda kullanılmıştır.⁵¹ Nefis kelimesinin incelenmesi, onun, ancak kendisiyle münasebeti bulunan varlığa bağlı olarak düşünülmesiyle mümkündür. Nefis hemen her zaman beşerî varlıklar hakkında kullanılır. Nadir olarak Allah veya putperestlikteki tanrılar ve çok istisnaî olarak cinler için kullanılır. Asla melekler için kullanılmaz.⁵² Yahûdî dilindeki ‘nefes’ ile Akad dilindeki ‘napistu’ kelimelerinin birkaç kullanılışı kaydedilmiştir. Her ikisi de ‘gırtlak’, ‘boğaz’ ve ‘ağız’ manasıyla; Arapça’daki nefis, nefes kelimelerine uygun düşerler. Kur’ân ifadesi, aynı anlamı yükleyerek nefis

⁴⁵ Gölcük- Toprak, a.g.e, s. 154

⁴⁶ Geniş bilgi için bkz. Toprak, a.g.e, s. 213-232; Kılavuz, a.g.e, s. 3313-332; Dalkılıç, a.g.e, s. 19-44

⁴⁷ Tabbara, a.g.e., s. 136

⁴⁸ Isfahanî, a.g.e., s. 1472-1473

⁴⁹ En’am, 6/93

⁵⁰ Âl-İmran, 3/28, 30

⁵¹ Canbulat, a.g.md., s. 560

⁵² Dalkılıç, a.g.e., s. 62

kelimesinin yalnız bir örneğini sunar:⁵³ “Ve haklarında hüküm geri bırakılan o üç kişinin de tevbelerini kabul etti. (Çünkü) yeryüzü bunca genişliğine rağmen onlara dâr gelmiş, nefisleri kendilerini sıktıkça sıkılmıştı.”⁵⁴ Bununla birlikte nefis kavramı Kur’ân’da tekil ve çoğul olarak 295 defa geçmiştir.⁵⁵ İbn Kayyim’e göre ise Kur’ân’da nefis tamamen ‘zat’ manasına kullanılmıştır. Ruh lafzı ise ne tek başına bedene ne de nefisle beraber bedene isim olarak verilebilir. Allah’ın Hz. Muhammed’e ve diğer peygamberlere vahyettiğine de ruh denir.⁵⁶ Kur’ân’da ruh anlamında kullanıldığı gibi⁵⁷ “zat ve öz varlık” anlamında da kullanılmıştır.⁵⁸ İnsanı ilâhî hitaba muhatap kılarak onun sorumlu tutulmasına sebep olan nefse kötülüğü emretme,⁵⁹ nefsi ve yaptığı kötülükleri kınama,⁶⁰ daha ileri bir aşamada huzura erme⁶¹ gibi birbirinden farklı görevler yüklenmiştir. Ruh anlamına gelmesi, Allah’ın “emr”inden olan ruh hakkında pek az bilgiye sahip olunması⁶² ve birçok zıt mana içermesi nefsin tanımlanmasını zorlaştırmıştır.⁶³ Kur’ân’da çoğu yerde canlı beden anlamına gelmektedir. Dolayısıyla bu hayat prensibinin bedenden ayrılması söz konusu olamaz. Bu yüzden Allah, can almayı, ölüm ve uyku olaylarını ruha değil, hep nefse bağlamıştır.⁶⁴ Kitâb-ı Mukaddes’te görülenin aksine Kur’ân’da ‘hayatî soluk’ ve ‘manevî ruh’ anlamına gelen ruh arasında sürekli bir ayırım vardır.⁶⁵ Ruh ile nefsin aynı veya farklı şeyler olup olmadığı tartışma konusudur. Genellikle küllî varlıkların mevcudiyetini kabul etmeyen Kelâm âlimleri nefsin latif bir cisim olduğu görüşünü savunmuştur. Tabiatçı filozofların nefsi maddenin bir hali olarak görmesi Kelâmcıların bu konuda daha dikkatli davranmasına sebep olmuştur.⁶⁶ Mu’tezile âlimlerinden Nazzam ve Ebû Ali el-Cübbâî

⁵³ Blachere, Regis, “‘Nefs’ Kelimesinin Kur’ân’da Kullanılışı Hakkında Bazı Notlar”, Çev. Sadık Kılıç, EAÜİFD, Erzurum 1982, s. V, s. 189-190

⁵⁴ Tevbe, 9/118

⁵⁵ Karagöz, İsmail, “Nefs”, *Dini Kavramlar Sözlüğü*, D.İ.B. Yay., Ank. 2006, s. 522

⁵⁶ Cevziyye, a.g.e., s. 303-304

⁵⁷ En’am, 6/93

⁵⁸ Âl-İmran, 3/28-30

⁵⁹ Yusuf, 12/53

⁶⁰ Kıyâme, 75/2

⁶¹ Fecc, 89/27

⁶² İsrâ, 17/85

⁶³ Uludağ, Süleyman, “Nefs”, *DİA*, T.D.V. Yay., İst. 2006, XXXII, 526

⁶⁴ Dalkılıç, a.g.e., s. 64

⁶⁵ Blachere, a.g.m., s. 191-196

⁶⁶ Uludağ, a.g.md., s. 526

ruhun cisim olduğu görüşünde müttelik olmakla birlikte hayatın ruh olup olmamasında ihtilaf etmişlerdir. Nazzam'a göre ruh, nefistir ve bizatihi hayat sahibidir. Ebû Ali el-Cübbâî ise hayatı, a'râz kategorisine dâhil etmekte ve cevher olan ruhtan ayrı düşünmektedir.⁶⁷ Gazali'ye göre kalp, ruh, nefis ve aklın birbirinden farklı birçok anlamı vardır. Ancak bu dört kavram rabbani ve ilâhî latifeyi ifade etme noktasında birleşir ve bu bağlamda eş anlamlıdır. Allah'ın Âdem'e üflediği ruh ile⁶⁸ itminana ererek Allah'a dönen nefis⁶⁹ aynı şeydir. İnsanı insan yapan, onu diğer canlılardan farklı kılan temel özellik olması bakımından akıl da nefis anlamına gelir.⁷⁰ Bâkılânî ve ona tabi olan Eş'ârîlere göre nefis teneffüs edilen soluk olup ruhtan ayrı bir şeydir ve ruh a'râzdır.⁷¹ Ehl-i hadis ekolünden ruh ile nefsi aynı sayan İbn Hazm, ruh ve nefsi bir varlığın iki ayrı ismi olarak görür. Ona göre her insanın kendine özgü ayrı bir ruhunun bulunması ruhların çokluğunu, her ruhun bir takım farklı özellikleri bünyesinde barındırması da mürekkep olmasını gerektirir. Bu yönüyle de ruh, hem muhdes ve mahlûktur hem de mürekkeptir. İnsanî nefis denilen ruh yalnız insanlara verilmiştir. Buna nefis-i nâtika denir ve başlıca iki kuvvesi vardır: Şuur faaliyetlerini idare eden ve ruha konulmuş bir kuvvet olan akıl ve ruhun hayrı ve şerri birbirinden ayırt eden fitrî bir melekesi ve kuvveti olan vicdandır.⁷²

B. Ruh-Beden İrtibatı

Ruh ile bedenın kategorik olarak birbirinden farklı olduğu açıktır. Sorun ruh ile beden arasında nasıl bir irtibat olduğu, bağımsızlıklarının mümkün olup olmadığı, mümkün ise bağımsız olarak hayatıyet ve işlevselliklerinin ne mahiyette olduğudur. Müşahedelerimizle ruhtan bağımsız bedenın hayatıyetinin ve işlevselliğinin olmadığı müsellemdir.⁷³ Tarihi seyir içinde ruh hakkında en fazla sözü filozofların söylediğine şahit oluyoruz. Aristo'ya göre, ruh canlı varlıkların prensibidir. O, organik hayatı maddî hayattan ayıran ana sebeptir. Canlı varlığı meydana getiren madde ve form olduğundan,

⁶⁷ Karadaş, *İslâm Düşüncesinde Âhiret*, s. 76; Ayrıca bkz. Eş'ârî, *Mâkâlât*, s. 262-263

⁶⁸ Sa'd, 38/72

⁶⁹ Fecr, 89/27

⁷⁰ Gazali, *İhyâ*, IV, 880

⁷¹ Uludağ, a.g.md., s. 526

⁷² Bağçeci, Muhiddin, "Ruhun Muhtaç Olduğu Şey İmandır", EÜİFD, Kayseri 1987, sy. V, s. 179

⁷³ Karadaş, *İslâm Düşüncesinde Âhiret*, s. 61

Aristo'ya göre form ruh olmaktadır. Bu, kuvve halinde canlılığa sahip olan tabiî varlığın ilk yetkinliğidir. Ona göre ruh, bedenın değil beden ruhun bir süjesidir. Çünkü beden kuvve halinde bir maddedir ve kendiliğinden fiil haline geçemez. Görüşün göze bağlı olduğu gibi ruh da vücuda bağlıdır.⁷⁴ Descartes ve Spinoza da cismi sadece yer kaplamadan, ruhu ise düşünceden ibaret sayıyorlar.⁷⁵

İslâm inancına göre insanın hakîkati görünen maddi şekli değil, o şeklin özü, gerçeği olan ruhtur. İslâm ruhu, hayatı, bedenın bir kabiliyeti, bir anlamı, manayı, maddenin bir sonucu saymamaktadır; İslâm'a göre beden maddîdir. Ruh ise İsrâ sûresinin 85. âyetinde beyan buyurulduğu gibi, Rabb'in emrinden, yani Rabbe ait manevi âlemdendir; ona dair bize az bilgi verilmiştir.⁷⁶ İnsan vücudunda meydana gelen fiiller çok karmaşık bir yapıya sahiptir. İnsanın bütün fiilleri bir yandan bedenî, diğer yandan ruhîdirler. Bütün fiiller ruh-beden bütününe aittir.⁷⁷ 1889 yılında vefat eden Alman filozof Büchner, beyni, düşüncenin organik bir merkezi olarak görüyor. O, beynin hacmi, şekli, dokusu, teşekkül tarzı ve gelişmesi ile hâsıl ettiği ruhi ve akli melekelerin genişlik ve kuvveti arasında kuvvetli bir münasebet buluyor.⁷⁸ Beyni ruhun aleti olarak görenler olmuştur. "Ruh, beden ile maddeye hâkim olur" kanâati yaygındır. Ruhla beden arasında zıtlık ve tamamlayıcılık gibi iki unsurun olduğu fark edilir. Ruh-beden bütününü zıt ve tamamlayıcılık vasıfları ile kavramak güç ve zor olduğu için, insan hakkında yanlış değerlendirmeler yapılmış. Ruh-beden ve insan bütünü, aynı zamanda nitelik ve nicelik, keyfiyet ve kemmiyet bütünüdür. Nicelikler ilgili hususlar ruhî sahayı işgal ederken, nicelikle ilgili tasvir ve hareketler bedeni sahada yer almaktadır. Oysa insanda tecelli ve tezahür eden bütün fiilleri ruh-beden bütünü bir eseri olarak görmek ve öylece değerlendirmek, insanı sadece beden veya ruh olarak görmek isteyenlerin düştüğü yanlışlıklardan uzak tutar.⁷⁹ Ruh-hayat arasındaki ilişkinin bir ayniyet ilişkisi mi yoksa kısmi bir ilişki mi olduğu noktasında Kelâmcılar arasında net bir birlik yoktur. Bazı Kelâmcılar canlılığın kaynağını bütünüyle ruha bağlarken,

⁷⁴ Aristoteles, *Ruh Üzerine*, Çev. Zeki Özcan, 2. Baskı, Alfa Yay., Bursa 2001, s. 63-70

⁷⁵ İmamoğlu, A. Vahit, "Ruh Beden İlişkisi", EAÜİFD, Erzurum 1995, sy. XII, s. 346

⁷⁶ Gölpınarlı, a.g.e., s. 556-557

⁷⁷ Gölcük- Toprak, a.g.e., s. 155

⁷⁸ Bolay, *Türkiye'de Ruhçu ve Maddeci Görüş.*, s. 134

⁷⁹ Gölcük- Toprak, a.g.e., s. 155

bazıları ruh ile birlikte insan bedenindeki kanı da sayarlar. Buna göre insanın hayatı sadece ruha bağlı değil aynı zamanda damarlarında dolaşan kana da bağlıdır.⁸⁰

Ruhun beden ile hükümleri birbirinden farklı beş türlü alakası vardır:

- Anne karnında cenin iken ruhun beden ile alakası
- Yeryüzüne geldikten sonra, hayatta yaşadığı müddetçe ruhla olan ilgi ve alakası

- Uyku halinde iken ruhun bedenle olan alakası, bu halde ruh yarı şuur halinde olup, bir bakıma bedenle ilgi ve alakası vardır. Diğer bakımdan da ruh (rüya halinde iken) bedenden ayrılmıştır.⁸¹ Ruhun cesetle ilgisi her birinde özel bir şekildedir. Tam ilgisi ancak cesetlerin yeniden dirilmesi anındadır. Çünkü bundan sonra artık uyku ve gaflet yoktur. Ölüm ve bozulma da yoktur. Allah bunlardan her makam için bir takım özel şartlar hazırlamıştır.⁸² Uyku halinde ruh-beden irtibatının nasıl olduğu hususundaki ihtilaflar ruh ve bedeni işlevsel olarak bir kabul etmek veya etmemekten kaynaklanır. Ruhun bedenden ayrılabilceğini kabul edenlere göre rüya halinde ruh bedenden ayrılır ve bağımsız faaliyette bulunur. Ruh ile beden işlevsel olarak bir bütün olduğunu düşünenlere göre ise, ruhun bedenden ayrılması ve bağımsız faaliyet yürütmesi mümkün değildir.⁸³

- Ruhun berzah âleminde beden ile alakası. Ruh her ne kadar ondan ayrılmış, ondan soyutlanmış ise de hiçbir şekilde onunla bir ilişkisi bulunmayacak bir surette büsbütün ondan ayrılmaz. Çünkü Müslümanın selâm verişi esnasında ruhun bedenine tekrar geri döndürüldüğü, kabirdekinin insanların geri dönmeleri sırasında ayak seslerini işittiğine dair rivâyetler varid olmuştur. Bu geri çevrilmiş de kıyamet gününden önce bedeninin, hayatta olmasını gerektirmeyecek bir şekilde, özel bir dönüşür.

- Cesetlerin diriltileceği günde ruhun beden ile alakası. Bu ruhun beden ile alakalı olduğu şekillerin en mükemmelidir. Yeniden dirilişte her ruh, önceden bulunduğu bedene iade edilecektir. Dolayısıyla orada bir ruh-beden bütünlüğü

⁸⁰ Karadaş, *İslâm Düşüncesinde Âhiret*, s. 82

⁸¹ el-Hanefî, a.g.e., 429

⁸² Birgivi, Muhammed, "Ravzatu'l Cennat fi Usuli'l İtikad", *Akâid Risaleleri*, Çev. Ali Nar, Beyan Yay., İst. 1998, s. 196

⁸³ Karadaş, *İslâm Düşüncesinde Âhiret*, s. 84

gerçekleşecektir.⁸⁴ Bundan önceki ilişki türleri ile hiçbir nispeti söz konusu değildir. Zira bu alaka dolayısıyla artık beden hakkında bir daha ölüm, uyku veya bozulmuş söz konusu olmayacaktır.⁸⁵

Bu konuda İbn Kayyim şöyle diyor: “Yüce Allah, bedeni ruha kalıp olarak terkip etmiştir. Beden ruhun kalıbıdır. Ruh, bedeninden bir şekil alır ve onunla diğerlerinden ayrılır. Ruhun taşıdığı özellikler ve bil kuvve kabiliyetler bedene tesir eder. Bundan dolayı beden ruhun iyilik veya kötülüğünden etkilendiği gibi ruh da beden iyilik ve kötülüğünden etkilenir. Dünyada bedenle ruh kadar birbirine sıkı sıkıya bağlı olan ve birbirini etkileyen başka bir şey yoktur.⁸⁶ Gazali ise ruh-beden münasebetini açıklarken, ruhun dünya ile münasebetini ve emelini, bu emele ulaşmak için elindeki imkân ve vasıtaları şu ifadelerle anlatır: Beden ruhun bineği, dünya meydanı, hayat mal ve metâi, hareket ticareti, ilim kazancı, âhiret maksadı ve mercii (döneceği yer), yolu ve metodu, nefs-i emmâre bekçisi, nefs-i levvâme uyarıcısı, duyular casuslar ve yardımcılarıdır. Gazali, ruh-beden münasebetini izah babında bazı teşbihlerde de bulunur. O, insan bedeninde ruhu bir vilâyet valisine benzetir ve beden de ruhun “karargâhı, şehri” olduğunu söyler ve düşünücü akla, ona nasihat eden bir müşavirlik vazifesi verir. İkinci teşbihinde bedeni şehre, akli ise hükümdara, üçüncüsünde ise akli avlanan bir atlıya benzetir.⁸⁷ Her ne kadar ruh ile bedeni ayrı düşünse de Gazali, insan için mükemmelliğin yani hareket ve hayatîyetinin tamlığının ancak ruh ve beden birliktedir bulunması ile gerçekleşeceğini savunur.⁸⁸ Buna göre beden ve ruhun birbirleriyle olan irtibat ve münasebetleri çok sağlam olduğundan, eğer ruh iyi olursa, beden iyi işler ve ameller yapar. Eğer ruh kötü olursa, o takdirde de beden kötü işler ve ameller yapar.⁸⁹ Her ne kadar ruh ile beden kavramsal planda birbirinden farklı ve kategorik olarak biri diğerinden bağımsız değerlendirilseler de, fonksiyonel anlamda bu ayrılık ve bağımsızlık mümkün görünmemektedir. Nitekim Bîşr b. Mu'temir insanı ceset ve ruh

⁸⁴ Karadaş, *İslâm Düşüncesinde Âhiret*, s. 83

⁸⁵ El-Hanefî, a.g.e., s. 429-430

⁸⁶ Ateş, S., a.g.e., s. 72-73

⁸⁷ Bolay, Süleyman Hayri, *Aristo Metafiziği İle Gazzali Metafiziğinin Karşılaştırılması*, İst. 1980, s. 243

⁸⁸ Koç, Turan, *Ölümsüzlük Düşüncesi*, 2. Baskı, İz Yay., İst. 2005, s. 59

⁸⁹ Yörük, a.g.m., s. 373

bütünü olarak düşünür, bu bütünlüğün tamamının insan olarak isimlendirildiğini belirtir. Ebû'l Hüzeyl el-Allaf da aynı görüşü paylaşır.⁹⁰

Felsefeciler, insanı hayvan-ı nâtık olarak tanımladıklarından, nâtikiyet kısmının esas, hayvaniyet kısmının ise geçici olduğunu, diğer bir ifade ile insanın nâtikiyet kısmının ulvî âleme, hayvaniyet kısmının ise süflî âleme yani dünyada ait olduğunu ve bedeninin ölüm ile birlikte burada kalacağını ileri sürerler. Onlara göre insan, aslında bedeninin dışında olan ve adına nefis dedikleri nâtikiyet kısmıdır. Beden değişken ve bileşik bir yapıda olmasından dolayı, ölümden sonra dağılıp giderken, ruh ölüm anında bedenden ayrılır ayrılmaz başka bir âleme geçer. Her halükarda birini ötekenden ayırarak incelemek mümkün olmamaktadır. Ruhla beden arasında doğrudan ve kozal bir karşılıklı ilişki söz konusudur.⁹¹ Râzî felsefecilerin yaklaşımı paralelinde ceset ve görünen heykelin dışında bir insan gerçekliğinin bulunduğunu on yedi delil getirerek ispata çalışır ve Kelâmcıların görünen heykel ve cisim şeklindeki insan tanımını geçersiz sayar.⁹²

Netice olarak diyebiliriz ki; insanın bedeni maddeden oluşurken, ruh madde dışı bir yapıya sahiptir ve buna rağmen her ikisi insanda birbirinden hiç ayrılmayacakmışçasına sıkı sıkıya bağlanmışlardır. İnsanın bu iki yapısı içinde onu insan özelliğine taşıyan, ruhî tarafını temsil eden, Allah tarafından üflenmiş olan ruhtur ki, bu kendisini insanın şuurunda, idrakinde ve iradesinde ortaya çıkarmaktadır. Dolayısıyla insanı insan yapan ruhun; his, algı, içgüdü, aklî melekeler, şuur, şuuraltı ve tavırlar gibi birçok kuvvetleri vardır ki, ruh bu kuvvetler ile faaliyette bulunmaktadır.⁹³

E. Ölüm Sonrası Kıyamete Kadar Ruhların Kalacağı Yer

Beden öldükten sonra ruhun nerede bulunacağı konusu tartışmalı hususlar arasında yer almaktadır. Kimine göre ruh, maddeden ayrıdır, âlemin ne içinde ne dışındadır. Ruhun bir biçimi, ölçüsü ve şahsı yoktur. Kimine göre ruh bedenini

⁹⁰ Karadaş, *İslâm Düşüncesinde Ahiret*, s. 81; Ayrıca bkz. El-Eş'ârî, *Makâlât*, s. 260-261

⁹¹ Koç, a.g.e., s. 47-51

⁹² er-Râzî, a.g.e., XV, 38-42

⁹³ İmamoğlu, a.g.m., s. 355

a'râzlarındandır. Ruhlar ancak beden ile birbirinden ayırt edilir.⁹⁴ Ruhların bedenle birbirlerinden ayırt edilip bedeninin ölümünden sonra tamamen yok olacaklarına inananlara göre ölümle her şey biter. Artık ölümden sonra ruhun nereye gideceği ve ne olacağından bahsetmek imkânsızdır. Ruhun ölümsüzlüğünü kabul etmekle birlikte yalnız akıl yoluyla bu meseleyi halletmeye çalışanlar da doğru neticeye ulaşamamış, hep faraziyeler etrafında dönüp dolaşmışlardır.⁹⁵ Ölümden sonra ruhun bedenden ayrılmayacağını savunanlar, onun bedenden bir cüz olduğunu ileri sürerken başka cüzlere bölünmediğini, onun için cesetten ayrılmayacağını söylerler.⁹⁶ Kur'ân'da ruh, çıkma, inme, alınma, dönme, gök kapılarının kendisine açılması gibi fiillerle nitelenmiştir: "Ölüm sarhoşluğu içinde bulunan zalimlere melekler, ellerini uzatmış 'Nefislerinizi çıkarınız' (derlerken) onların halini bir görsen!"⁹⁷; "Ey mutmain olan nefis, razı edici ve razı edilmiş olarak Rabbi'ne dön, kullarımın arasına katıl, cennetime gir!"⁹⁸ Ruh bedenden ayrılırken ona böyle hitab edilmektedir. Demek ki ruhun bir ferdiyeti vardır. "Nefse ve onu şekillendirene andolsun" âyeti de nefsin terkip edilip bir şekle sokulduğunu gösterir.⁹⁹ İbn Kayyim'in de belirttiği üzere ruhların ölümden sonra ne olacakları ve nereye varacakları hususu gayba ait meselelerdendir. Gayba ait doğru bilgiyi ise ancak kitap ve sünnetten öğrenebiliriz.¹⁰⁰ İbn Kayyim, *er-Ruh* adlı eserinde ölümden sonra ruhların konumunun önemli bir konu olduğunu ve insanların bu konu hakkında ihtilaf ettiklerini belirtmiştir. Bunun ardından ölümden sonra ruhun konumu bağlamında konunun sadece âlimlerden işitilen bilgilere dayalı olduğunu da beyan etmiş ve ilgili âlimlerin görüşlerini delilleriyle birlikte nakletmiştir. Bu görüşlerin bir kaçını zikretmekle yetineceğiz:

- Sahabeden Ebû Hureyre ve Abdullah b. Ömer'e göre şehid olsun olmasın işledikleri büyük günah veya üzerlerinde kalan borç kendilerini cennetten alıkoymamışsa, Rablerinden de kendilerine af ve rahmet ulaşan bütün mü'minlerin

⁹⁴ Ateş, S., *İnsan ve İnsan Üstü*, s. 72

⁹⁵ Toprak, a.g.e., s. 233

⁹⁶ İmamoğlu, a.g.m, s. 353

⁹⁷ En'am, 6/93

⁹⁸ Fecri, 89/27-30

⁹⁹ Ateş, S. *İlmihal.*, s. 72

¹⁰⁰ el-Cevziyye, a.g.e., s. 137

ruhları cennette Allah katındadır. İleri sürdükleri deliller de Vâkıa 88-89 ve Fecr 27-30 ile “Mü’min ruhu diriltileceği gün cesedine dönünceye kadar cennette cennet meyvelerinden yiyen bir kuştur”¹⁰¹ rivâyetidir. Bütün mü’minlerin ruhlarını kapsayan ifadesi hakkında ilim adamları arasında fikir birliği bulunmamaktadır. Zira bir grup bunun, şehid olanı şehid olmayandan tahsis ettiğini iddia ederken, diğer bir grup bunun Al-İmran sûresinin 169 ve 170. âyetlerine ve pek çok hadise aykırı olduğunu söyleyerek söz konusu görüşteki ifadenin şehitlere özel olduğunu beyan etmişlerdir. Vâkıa ve Fecr sûresindeki âyetler de insana âhirette gideceği yerin bildirilmesiyle ilgilidir.¹⁰²

- Mücâhid (v. 100/718) ve İslâm âlimlerinin bazılarına göre ruhlar cennetin içine değil, kapısının önündedirler. Onlara cennetin kokusu, nimeti ve rızkı gelir. Bunların delili de nakıldır. İbn Abbas’tan rivâyet edilen: “Şehitler, cennetin kapısında bulunan bir ırmağın kenarındaki yeşil kubbenin üzerindedirler. Akşam sabah rızıkları cennetten çıkar”¹⁰³ meâlindeki hadisi delil göstermektedirler. İbn Kayyim, cennette olmak ile kapısında olmak arasında herhangi bir zıtlık görülmediğini, kapıdaki ırmağın da rızıkların da cennetten geldiğini belirterek konuyu izah etme yoluna gitmiştir.¹⁰⁴

- İmam Ahmed b. Hanbel’e göre, şehit olsun olmasın mü’minlerin ruhları cennette, kâfirlerin ruhları ise cehennemdedir.

- Sahabe ve Tâbiundan bir cemaat sadece “mü’minlerin ruhları Allah indindedir” demekle yetinmişlerdir. Buradaki “indiyyet” bir çeşit mekân tahsisi değil de “kontrolünde bulunmak” anlamına gelmektedir, demek mümkündür.¹⁰⁵

- İslâm âlimlerinden mü’minlerin ruhlarının yedinci kat semadaki illiyun (yüceler)de, kâfirlerin ruhlarının ise yedinci kat arzda, İblis ordusunun altındaki Siccîn’de olduğunu söyleyenler vardır. Mutaffifin sûresinin 4-11. âyetlerinde yer alan illiyûn ve Siccîn kelimeleri Fahrüddîn er-Râzî’nin de açıkladığı gibi söz konusu yerlerde bulunan şey, iddia edildiği gibi ölümlerin ruhları değil, insanların davranışlarının

¹⁰¹ İbn Mâce, Zühd, 32

¹⁰² Okuyan, a.g.e., s. 74

¹⁰³ Ahmed b. Hanbel, I, 266

¹⁰⁴ el-Cevziyye, a.g.e., s. 137, 149

¹⁰⁵ Okuyan, a.g.e., s. 77

kaydedildiği amel defterleridirler.¹⁰⁶ Ruhların semada bulunacaklarıyla ilgili şöyle bir yorum getirilmiştir: Ruhlar bedenlerden ayrıldıktan sonra semaya yönelirler. Çünkü onlar ulvî varlıklardır. Onların bazıları kötülük etmemiş olduklarından yükselerek feleklerdeki makamlarında huzur bulurlar ve haşre kadar tam olmayan bir lezzetle mütelezziz olurlar. Kötülük yapanlar ise ateş küresinde haşr gününe kadar tam olmayan bir elem ile müteellim olurlar.¹⁰⁷

Selman el-Farisî (v. 36/656) de mü'minlerin ruhlarının şu arzda bir berzahta bulduklarını ve diledikleri yere gittiklerini, kâfirlerin ruhlarının ise "Siccîn" de olduğunu söylemiştir. Berzah, iki şey arasındaki engel olduğuna göre her halde buradaki arz sözüyle dünya ile âhiret arasını kastetmiş olmalıdır.¹⁰⁸ Ondan gelen başka bir ifadeye göre de mü'minlerin ruhları Hz. Âdem'in sağında, kâfirlerin ruhları ise solunda bulunmaktadır.¹⁰⁹ Bu görüş Hz. Peygamber'in miracını anlatan sahih hadise dayanmaktadır ki, orada Resulullah, Hz. Âdem'in sağında ve solunda birtakım karartılar gördüğünü, bunların ne olduğunu Hz. Cebrâil'den sorunca, sağdakilerin cennetlikler, soldakilerin de cehennemlikler olduğunu söylediğini beyan etmişlerdir.¹¹⁰ İbn Kayyim ve İmam Suyûtî'nin şu kanâate vardıkları bildirilir: Muhtelif rivâyetlerin ve birbirini nakzeden sözlerin içinde hakîkati taşıyan kanâat şudur ki, şakiler ve sâidler için bir yer olmayıp belki bu iki taifenin her bir sınıfı için belli bir vatan vardır. Şakilerin ruhları Siccînde, sâidlerin ruhları ise illiyindeler.¹¹¹

Gazali ise iyi ve kötü ruhları ayrı ayrı düşünür. Ona göre *en-nefsü's-sa'ide* diye nitelediği ruhlar gökyüzünde kendileri için hazırlanmış mekânda nimete ererken, kötü ruhlar (el-ervâhu'l-füccar) yeryüzünde büyük bir kayanın altında bulunan zindanda azap göreceklerdir.¹¹² Aynı şekilde ruhun ölümle birlikte bedenden ayrılacağını, iyi ruhların semaya kötü ruhların yerin altına gideceğini kabul eden Ebû'l Muin en-Nesefî, diğerlerinden ruh-beden irtibatı noktasında ayrılır. Ona göre ölüm sonucu ayrılan ruh ile

¹⁰⁶ er-Râzî, a.g.e., XXX, 569

¹⁰⁷ Yörük, a.g.m., s. 375

¹⁰⁸ Toprak, a.g.e., s. 237-238

¹⁰⁹ Cevziyye, a.g.e., s. 138

¹¹⁰ Bkz. Buhârî, Salat, 1; Müslim, İman, 74

¹¹¹ Şâ'rânî- es-Suyutî, a.g.e., s. 114

¹¹² Gazzali, *İhyâ*, IV, 883-884

beden arasında güneşin yer ile irtibatını ışığı vasıtasıyla sağlaması gibi bir irtibat olacaktır. Bu yüzden bedene yönelik azap veya nimet ruh tarafından hissedilecektir. Beden bütünüyle çürüyüp toprağa karışmış ise, söz konusu irtibat bu karışmış toprakla olacaktır. Bu açıklama normal şartlarda ölen ve defnedilen kişiler için geçerlidir ancak, sözgelimi “denize düşen veya atılan bir kimsenin deniz canlıları tarafından yenmesi durumunda bu irtibat nasıl sağlanacaktır?” sorusunun cevabı yoktur.¹¹³

Kabir azabının varlığını kabul etmekle birlikte bunun bedene değil de sadece ruha yönelik olarak gerçekleştirileceğini savunan İbn Hazm el-Endelûsî (v. 456/1064) ve bir kısım âlimlere göre ruhlar bedenlerden ayrıldıktan sonra, bedene girmeden önceki buldukları yere giderler. Delilleri arasında A’raf 172, 11 ve Buhârî’de rivâyet edilen: “Ruhlar bölük bölüktür; birbirinden hoşlananlar kaynaşırlar, hoşlanmayanlar ise ayrılırlar.”¹¹⁴ Bu görüş ruhların bedenlerden önce yaratılmış olduğu fikrine dayandığı için, ruhların bedenlerin teşekkülünden sonra yaratıldığını söyleyenlerce tenkid edilmektedir.¹¹⁵ Konuyu toparlayacak olursak derecelerine göre ruhların bulunacakları yerleri üç sınıfa ayırabiliriz: Adn cennetinde bulunan peygamber ve şehitlerin ruhları, azabdan kurtulmuş olan mü’minlerin ruhları ve cehennemde bulunan kâfirler ve sapıkların ruhları.¹¹⁶

Mâturîdî’nin bedenden bağımsız olarak varlığını sürdürebilen bir ruh anlayışına meyiletmediği “Allah yolunda öldürülenlere ‘ölüler’ demeyiniz. Bilakis onlar diridirler, fakat siz anlayamazsınız”¹¹⁷ âyetini yorumlarken, açık bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Burada o, hayat ve ölümün çeşitli anlamlarda kullanılabileceğini belirterek, bunları iki grupta ele almıştır. Bunlardan birincisi, insanın ölüncüye kadar kendi bedeninin canlılığını sürdürmesi anlamına gelen tabîî hayattır. Bunun zıttı ise, nefsin canlılığını sürdürmesi anlamına gelen tabîî ölümdür. İkincisi ise arızî hayattır ki bu mecaz anlamda kişinin din ile kazandığı hayattan ibarettir. Buna benzer pek çok yoruma rağmen Mâturîdî düşüncede ruh konusunun açık bir şekilde işlenerek ortaya net bir fikir

¹¹³ Karadaş, a.g.e., s. 89

¹¹⁴ Buhârî, Enbiya, 2; Müslim, Birr, 159, 160; Ebû Dâvud, Edeb, 16

¹¹⁵ el-Cevziyye, a.g.e., s. 139

¹¹⁶ Yörük, a.g.m., 376-377; Karabulut, a.g.e., s. 46

¹¹⁷ Bakara, 2/154

konulmadığı ilgili Kelâm kitaplarına bakılınca anlaşılmaktadır. Ruhun bedenden bağımsız bir varlığının bulunmadığı ve onun bir a'râz olduğu görüşünün Bâkılânî (v. 403/1013) ile devam ettiği İbn Hazm'ın ifadelerinden anlaşılmaktadır.¹¹⁸ Gazali'ye göre ise ölen kişinin ruhu onunla birlikte kabirdedir; o kadar ki kendisini yıkayanı, taşıyanı ve kabre indireni dahi görür. Hatta kabir bile ölü ile konuşur.¹¹⁹ İmam-ı Beydâvî'ye göre ise ruhlar binefsihi kendi kendine kaimdir ve ölümden sonra tam idrakli olarak kendi hali üzere kalır.¹²⁰

Ruhun yeri neresi olursa olsun et, kemik ve kandan oluşan, diğer bir ifadeyle topraktan yaratılan şu beden tekrar toprağa dönüşse bile, hiçbir zaman çürümeyecek ve yok olmayacak olan ruh, insanı temsil etmeye ve insan adına varlığını sürdürmeye devam edecektir.¹²¹ Ancak genel kanâate göre mü'min ruhları nimet içinde, kâfir ve günahkârların ruhları da azap içindedir. Yalnız bunların her birinin nimet ve azap dereceleri, hak ettiklerine göredir ve birbirinden farklıdır.¹²² Şunu da belirtmek gerekir ki ruh bedenden ayrıldıktan sonra beden ile olan irtibatını henüz kesmiş değildir. Zira dünyada yaptığı iyilik veya kötülüğün karşılığının bir kısmını burada görecektir. Mu'tezile'nin çoğu ve Rafizîler, ölünün hayatı ve idrakı olmadığını ve bu sebeple onun ceza veya mükâfat görmesinin muhal olduğunu söylemiştir. Hâlbuki Allah'ın ölünün bütün parçalarında veya yalnız bazı parçalarında azabın yahut nimetin lezzetini his ve idrak edebilecek kadar bir nevi hayat yaratması mümkündür. Böyle bir nevi hayat yaratmak ise, ruhun ölünün bedenine iadesini gerektirmez. Ölünün hareket ve ızdırabının veya bedende azabın eserinin görülmesi de gerekmez.¹²³ Hinduizm, Jainizm, Sihizm ve Budizm dinlerdeki tenasüh inancına göre ise bedenin ölümünden sonra ruhlar bedenleşir. Orada kazandıkları huy ve sıfatlarına uygun bir bedene geçerler. Her ruh kendi haline benzeyen bir bedene girer. Bu olay sonsuza kadar devam edecektir.¹²⁴

¹¹⁸ Dalkılıç, a.g.e., s. 217-221

¹¹⁹ Okuyan, a.g.e., s. 91-93

¹²⁰ Şarani- es-Suyutî, a.g.e., s. 113

¹²¹ Toprak, a.g.e., s. 239

¹²² Toprak, a.g.e., s. 246

¹²³ Taftazani, a.g.e., s. 253

¹²⁴ Aydın, Mehmet, "Tenasüh", *Ansiklopedik dinler sözlüğü*, Din bilimleri Yay., Konya 2005, s. 750

D. Kabirde Ruhun Bedene İade Olunması Meselesi

Umumiyetle Kelâm kitaplarında ruhun, kabirde cesedine döneceği yazılıdır. Bu inanç, bazı ahad haberlere dayanmaktadır. Âlimlerin bir kısmına göre kabirde ruh, cesede, bizim kavrayamayacağımız bir tarzda dönecek ve cesetle beraber azab çekecek veya nimet görecektir.¹²⁵ İbn Teymiyye'ye göre sorgulama anında ruhun bedene döneceğine mütevatir sahih hadisler delalet etmektedir. Kabirde ruhun cesede dönmesi, dünyada ona dönmesi gibi değildir. Şüphesiz her yerin kendine göre hükümleri vardır.¹²⁶ Ruh olmadan sadece bedenın sorguya çekileceği bazılarınca ifade edilmişse de çoğunluk buna kaşı çıkmıştır. Buna mukabil bazıları da: “İbn Mürre ve İbn Hazm'ın söylediği ifade edilen, sualin yalnızca ruh için olmasını doğru saymamakta, sahih hadislerin bunu reddettiğini söylemektedirler. Diyorlar ki; “Eğer sorgulama, sadece ruh içinse ruhun, kabirde bulunmasının hiçbir anlamı yoktur.”¹²⁷ Ehl-i Sünnet'e göre ölü, suâli anlayacak ve cevap vermeye güç yetirecek ve yine kabirdeki azabın acısını, nimetin de zevkini duyacak kadar bir hayat ile diriltilir. Kur'ân'da “Muhakkak Allah kabirlerde olan (kimse)leri diriltecektir”¹²⁸ buyurulmuştur ki, kabirdekileri kıyamet günü diriltmeye kadir olan Allah Teâlâ, onları suâl, ceza ve nimet için de, bunları hissedecek derecede bir hayat ile kabirlerinde diriltmeye de kadirdir.¹²⁹

Hız. Peygamber'in Bedir'de öldürülen müşriklere hitap etmesi ve ölünün kabrine ziyaret eden kişinin selâmı işitmesi¹³⁰ ruhun cesedine döneceğine dair ileri sürülen deliller arasındadır. Bu konuda dört görüş karşımıza çıkmaktadır: Birincisine göre ruh kabirde cesede girecektir. İkincisine göre cesetten ayrılan ruh, kabirde değil, ancak kıyamette bedene girecektir. Üçüncü görüşe göre, cesetten ayrılan ruh, artık hiçbir zaman cesede girmeyecektir. Dördüncü görüşte ise, ruh cesede girmekle beraber, suâl ruhsuz cesede olacaktır ve ruhsuz olan cesette Allah suâllere cevap verme kudretini yaratacaktır.¹³¹ Felsefecilerden İbn Sina ise bedenın ölümü ile birlikte ruhun da

¹²⁵ Ateş, S. *İnsan ve İnsan Üstü*, s. 74

¹²⁶ İbn Teymiyye, a.g.e., s. 488

¹²⁷ el-Cevziyye, a.g.e., s. 73

¹²⁸ Hacc, 22/7

¹²⁹ Toprak, a.g.e., s. 281

¹³⁰ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, III, 346

¹³¹ Toprak, a.g.e., s. 279-280; Ateş, S. *İlmihal*, s. 75

öleceğini bildirir. Ona göre gerçek anlamda ölümsüz olan insanın nefsidir. İnsan nefsi, akl-i sâni olan nefs-i küllîden kopup geldiğinden, beden ve ruhun ölümü ile birlikte tekrar geldiği yere döner ve gerçek kaynağına katılır. Çünkü bu dünya ve ceset, nefis için zulmet diyarıdır, hâlbuki nefsin gerçek yeri nurlar âlemdir ki, zaten nefis oradan buraya kopup gelmiştir.¹³²

İbn Kayyim, ruhların kabirlerde cesetlerine döneceğini bildiren bazı hadislerin zahirine dayanarak, öldükten sonra ruhun, kabirde cesede döneceğini, fakat bu dönüşünün, dünyadaki gibi bedene hayat vermesi şeklinde olmayacağını söylemektedir. Ona göre ruhun, bedenle beş türlü irtibatı vardır. Kabirde ruhun cesetle irtibatı, uykuda bedenle irtibatına benzer. Kabirde ruhun bedene dönmesi, bedenle bizim fark edemeyeceğimiz biçimde bir irtibat kurmasıdır. İbn Kayyim, bu görüşünü, ruhun bedene döneceğine dair naklettiği uzun bir hadise dayandırıyor.¹³³ Ölüyü hareketsiz görmemiz, suali duymamız buna engel olmaz. Zira uykuda olan kimse de görünüşte sakin, fakat içinde, uyandığı zaman bile duyabileceği lezzet ve elemi tadar.¹³⁴ Ruhun kabirde bedene döneceğini savunanlar, kabirde ruhun kuyruk sokumuyla bağlantılı olacağını zikrederler. Acbü'z-zeneb insanın ilk yaratılışında ve öldükten sonraki dirilişinde beden ve özünü oluşturduğu madde olarak kabul edilmiştir.¹³⁵ Hadislerin aralarına da sızan bu inancın, Hint felsefesinden kaynaklandığı anlaşılmaktadır. Bu felsefeye göre aslında kuyruk sokumunun ölmeyeceği belirtilmiyor, fakat ilimlerin sembolü olarak kabul ediliyor. Ruhun kazandığı ilimler, kendisiyle beraber kalır. Ölmeyen ruhun bilgileri de yok olmaz.¹³⁶ Yeni bilimin cisimleri teşkil eden küçük unsurların bâkî kaldığı iddiası ile bu iddiaya göre yok olmayacağı bildirilen ve dirilmenin nüvesini teşkil edecek olan “acbü'z zeneb” arasında bir uygunluk bulunmaktadır.¹³⁷

¹³² Durusoy, Ali, “İbn Sina/ Felsefesi”, DİA, T.D.V. Yay., İst. 1998, XX, 325-326

¹³³ el-Cevziyye, a.g.e., s. 64-65

¹³⁴ Gazali, *İhyâ*, s. 293

¹³⁵ Yavuz, Yusuf Şevki, “Acbü'z-Zeneb”, DİA, T.D.V. Yay., İst. 1988, I, 319

¹³⁶ Ateş, S., *İlmihal*, s. 75

¹³⁷ Özervarlı, a.g.e., s. 19

E. Berzah Aralığında Ruhların Birbirleriyle İlişkileri

Bedenler genellikle çürüyüp toprak olduğu ve ruhlar bâkî kaldığı için “ruhlar” âlemi de denilen ölümden sonraki hayat, gaybî konulardandır. Hayatta olan insan ile berzah âlemine göçmüş olan kişi ayrı ayrı âlemlerdedirler. Berzah âlemindekinin de kendine göre bir hayatı vardır, lezzetleri, elemeleri, ferah ve sevinçleri hisseder. İnsanın kabir âlemini ve oradaki ahvali hissedememesi, inkârını gerektirmez. Nitekim sahabelerle birlikte iken Peygamber’e Cebrâil vahiy getirirdi. Sahabeden hiçbiri bu esnada vahiy meleğini görmezlerdi. Resulullah meleğin geldiğini ve vahiy getirdiğini söyleyince hepsi kabul ederlerdi.¹³⁸ Ölüler, kendilerini ziyaret edenlerden haberdar oldukları gibi diğer ölümlerin ruhlarıyla da irtibat kurabilirler. Bedir savaşında Kureyş ölümlerinin bir kuyuya doldurulduktan sonra Allah’ın Resulü’nün onlara hitap etmesi¹³⁹ ve ümmetine kabristandan geçerken mü’minler yurdunun sakinlerine selâm vermeyi emretmesi gibi haberler ölümlerin bunlardan haberdar olması anlamına gelir.

1. Ölülerin Ruhlarının Birbirleriyle İlişkileri

Berzah âlemindeki ruhlar iki kısımdır: nimet içinde olanlar ve azapta olanlar. İbn Kayyim’in açıklamasına göre azapta olan ruhlar birbirleriyle görüşmeye fırsat bulamazlar. Onlar bir nevi tutuklu gibidirler. Ancak nimet içinde olan ruhlar birbirleriyle buluşup görüşürler, birbirlerini ziyaret ederler. Her ruh, amelde kendi dengi ve kendi derecesinde olan arkadaşlarıyla beraber olur.¹⁴⁰ Hz. Peygamber’in ruhu ise Refiku’l Âlâ’dadır. Yüce Allah “Kim Allah ve Resulü’ne itaat ederse işte onlar, Allah’ın kendilerine nimet verdiği peygamberlerle, siddıklarla, şehitlerle ve sâlihlerle beraberdirler. Onlar ne güzel arkadaşlardır”¹⁴¹ buyurmuştur ki bu beraberlik hem dünyada ve berzahta hem de âhirette olmak üzere üç yerdedir. Bu üç âlemin hepsinde de kişi sevdiği ile beraberdir.¹⁴² Bu âyette ruhların berzah âleminde birbirlerine kavuşacakları haber verilmektedir. Çünkü bu âyetin iniş sebebi olarak şöyle bir olay anlatılmaktadır: Sahabeden biri, öldükten sonra Hz. Peygamber’in makamının kendi

¹³⁸ Toprak, a.g.e., s. 246-247

¹³⁹ Müslim, Cennet, 17

¹⁴⁰ el-Cevziyye, a.g.e., s. 27

¹⁴¹ Nisâ, 4/69

¹⁴² el-Cevziyye, a.g.e., s. 27

makamlarından çok yüce olacağını ve Hz. Peygamber'den ayrı kalacaklarını düşünerek üzülmüş ve ağlamış. Üzüntüsünün sebebini soran Hz. Peygamber'e: "Biz dünyada senden ayrılmaya hiç tahammül edemiyoruz ya Resulullah. Öldükten sonra senin merteben bizden yüce olacağı için seni göremeyeceğiz. Senin ayrılığına nasıl tahammül edebilirim?" diye derdini açmıştır. Bu olay üzerinde yukarıdaki âyet nazil olmuş¹⁴³ ve Allah'ı ve Resulullah'ı sevenlerin berzah âleminde ve âhirette de, dünyadaki gibi, Hz. Resul ile birlikte olacakları bildirilmiştir.

Allah Teâlâ Al-İmran sûresinde şehitlerin diri ve Rableri indinde rızıklanmakta olduklarını, arkalarında bulunanlara da korku ve üzüntü olmadığına müjdelenmesini istediklerini, Allah'ın nimet ve keremiyle sevinç duyduklarını haber vermiştir.¹⁴⁴ Bu âyet de berzah âlemindeki ruhların birbirleriyle buluşup konuştuklarına delalet eder. Çünkü âyette geçen "yestebşir" kelimesi "müjde verilmesini isterler" anlamına geldiği gibi, "sevinirler ve birbirlerini müjdelerler" manasına da gelir.¹⁴⁵ Ebû Hureyre, Resulullah'ın: "Muhakkak cennet ehli orada birbirlerinizi ziyaret ederler" buyurduğunu söylemiştir.¹⁴⁶ Mü'min ruhlarının berzah âleminde cennette olacaklarını belirtmiştik. Buna göre bu hadiste cennet ehliyle, berzah âleminde cennette olanlar kastedilmiş olabilir. Hadisin bu şekilde anlaşılmasını, Ebû Talib'in kızı Ümmü Hani'den (40/660) rivâyet edilen şu hadis de doğrulamaktadır: Ümmü Hani bir gün Hz. Peygamber'e şöyle soruyor: "Ölünce de birbirimizi görür ve ziyaretleşir miyiz?" Resulullah'ın cevabı şudur: "Ruh, cennet meyvelerinden yiyen bir kuş olur. Kıyamet günü olunca da her ruh kendi cesedine döner."¹⁴⁷ Bu cevaptan mü'minlerin ruhlarının cennette birbirleriyle görüştikleri sonucu çıkar.¹⁴⁸ Kabir ehli, geride bıraktıkları akraba ve arkadaşlarının yaptıkları işlerden haberdar olup, iyi amellerinden ötürü sevinir, kötülüklerine de üzürlüdür. Mücâhid'in şöyle dediği rivâyet edilir: "Kişi kabrinde kendisinden sonra

¹⁴³ İbn Kesîr, Ebû'l Fida İsmail, *Tefsîru Kur'âni'l Âzim*, Çev. Bekir Karlığa- Bedrettin Çetiner, Çağrı Yay., İst. 1985, I, 522

¹⁴⁴ Bkz. Âl-İmran, 3/169-170

¹⁴⁵ Toprak, a.g.e., s. 248

¹⁴⁶ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, II, 335

¹⁴⁷ Hanbel, VI, 425

¹⁴⁸ Toprak, a.g.e., s. 249-250

çocuğunun iyilikleri ile müjdelenir”¹⁴⁹ kısaca ruhların birbirine kavuşacağını gösteren iki delil vardır: Birincisi Allah’ın verdiği rızıkları yemeleri, rızık yediklerine göre diridirler ve birbirlerine kavuşacaklardır demektir. İkincisi ise “istebşera” fiilinin lügatte, birbirini müjdelemek ve müjdeleşmek anlamına geldiğidir.¹⁵⁰

2. Hayattakilerin Berzahtakilerle İlişkileri

Müşahede ve tecrübeler bunun imkân dâhilinde olduğunu ve dirilerin birbirleriyle buluşup görüştükleri gibi ölmüş kimselerin ruhları ile hayatta olan kimselerin ruhlarının da, birbiriyle buluşup görüşebileceklerinin mümkün olduğu kabul edilmiştir.¹⁵¹ Henüz hayatta olanların berzahtakilerle görüşmeleri, uyanık ve uyku halinde olmak üzere iki şekildedir.

Uyanıkken görüşmesinin en büyük misali ve olabildiğinin delili, Resulullah’ın Mi’rac’ta bazı peygamberlerinin ruhlarıyla karşılaştığını haber veren ve kabir ziyaretini öğreten hadislerdir.¹⁵² Allah Teâlâ Kur’ân’da, Hz. Muhammed’e hitaben: “Senden önce gönderdiğimiz peygamberlerden sor ki; biz, Rahman’dan başka ibâdet olunacak ilahlar yapmış mıyız?”¹⁵³ buyurmaktadır. Müfessirlerden bir kısmı buradaki sorma fiilinin sadece İsrâ ve Mi’rac gecesine has olduğunu söylerken,¹⁵⁴ bazıları da her istediği zaman Allah Teâlâ’nın Resulullah’a önceki peygamberlerle konuşma imkânı verdiği şeklinde tefsîr etmişlerdir. Bu ikinci görüşte olanlara göre âyetteki mutlak lafzı, İsrâ ve Mi’rac gecesini ile takyit etmek hatalı bir te’vil olur.¹⁵⁵ Kabir ziyaretinde ziyaret edene “zair”, ziyaret edilene “mezur” denilmesi de, ziyaret edilenin, ziyaret esnasında ziyaretçisini duyup bildiğine delildir. Çünkü ziyaret edilen, ziyaretçisini bilmezse buna “mezur-ziyaret edilen” denmez. Kaldı ki, peygamber, ziyaret adabını öğretirken,

¹⁴⁹ el-Cevzîyye, a.g.e., s. 20

¹⁵⁰ el-Cevzîyye, a.g.e., s. 29

¹⁵¹ Karabulut, a.g.e., s. 38

¹⁵² Toprak, a.g.e., s. 255

¹⁵³ Zuhruf, 43/45

¹⁵⁴ Bkz. İbn Kesîr, a.g.e., XXIII, 7153

¹⁵⁵ Toprak, a.g.e., s. 255-256

kabristana varınca ölümlere selâm verilmesini öğretmişlerdir ki, bu da onların dirilerle olan münasebetleri cümlesindedir.¹⁵⁶

Hayattakilerin berzaktakilerle rüyada görüşmeleri ise, İbn Kayyim'in belirttiğine göre, nübüvvetin bir parçası olan sâlih rüyalardandır ve ilim ifade eder.¹⁵⁷ Bu görüşme ikisinden birinin arzusu ve bazı gayeler için bu görüşmeyi Allah Teâlâ'dan istemesiyle Allah'ın bir lütfü olarak meydana gelmektedir. “Allah, ölenin ölümü zamanında; ölmeyenin de uykusunda ruhlarını alır. Bu Sûretle hakkında ölümü hükmettiği ruhu tutar, diğerini eceli gelinceye kadar salıverir”¹⁵⁸ meâlindeki âyettir ki, İbn Abbas bu âyetin tefsîrinde şöyle demiştir: “Bana ulaşan haberlere göre, dirilerin ruhları ile ölümlerin ruhları uyku halinde buluşup bir araya gelirler, aralarında konuşup görüşürler ve tanışırlar. Sonra Allah Teâlâ, ölü kimsenin ruhunu alıkoyar, dirinin ruhunu da cesedine gönderir.”¹⁵⁹ Ebû Hureyre'nin rivâyetine göre, Resulullah: “Sizden biriniz yatağına yattığı zaman şöyle dua etsin: “Ey Rabbim! Ancak senin ismini anarak yatağıma yatarım, yine senin ismini anarak kalkarım. Ey Allah'ım! Eğer bu uykumda canımı alacak olursan, bana rahmetini esirgeme. Eğer öldürmeyip hayatta bırakacak olursan, hayatımı iyi kullarını muhafaza ettiğın himayenle koru” buyurmuştur.¹⁶⁰ Dirileri ile ölümlerin ruhlarının görüşmelerine dair pek çok olay da anlatılır.¹⁶¹ Rüyada ölümlerle buluşmak ve onlarla bazı haber alışverişinde bulunmak ve bunların da aynen çıkması, bu buluşmanın gerçekliğini ifade eder.¹⁶²

II. KABİR SUÂLİ

Kur'ân'da müphem olarak yer alıp sünnette açıklığa kavuşturulan meselelerden birisi kabir/berzah âlemidir. Bazı Kur'ân âyetlerinin delalet ettiği kabir suâli, kabir azabı ve nimeti hususları Hz. Peygamber tarafından açık ve anlaşılır bir tarzda izah edilmiştir. İnsan zihnini meşgul eden bu önemli konunun Hz. Peygamber'in sünnetinde vuzuha

¹⁵⁶ Toprak, a.g.e., s. 257

¹⁵⁷ el-Cevzîyye, a.g.e., s. 44

¹⁵⁸ Zümer, 39/42

¹⁵⁹ el-Cevzîyye, a.g.e., s. 33

¹⁶⁰ Buhârî, Tevhid, 13; Tirmizî, Dua, 20

¹⁶¹ Geniş bilgi için bkz. Toprak, 258-260; el-Cevzîyye, a.g.e., s. 34-49

¹⁶² el-Cevzîyye, a.g.e., s. 35

kavuşması hem Kur'ân'ın beyanı açısından hem de sünnetin itikat alanındaki değeri açısından önemlidir. Kur'ân âyetlerinde işaret edilen ve Hz. Peygamber'in hadislerinde bildirilen kabir hayatı, inanılması gereken vacip gaybî konulardandır.¹⁶³

A. Kabir Suâlinin Olacağını Haber Veren Deliller

Kelâm literatüründe kabir âlemiyle ilgili olarak genellikle üç meseleden söz edilir. Bunlardan ilki kabir sorgusudur. Ölüye nasıl suâl sorulacağı ve ölünün nasıl cevap verebileceği hususu ve bilhassa çeşitli şekillerde ölüp cesedi dahi ortada mevcut olmayanların ne şekilde sorguya çekilecekleri mevzuu, bizim maddi ölçüler ve duyularımızla algılayıp izah edemeyeceğimiz gaybî konulardandır.¹⁶⁴ Gaybî konular ise, akıl ve duyuların ürettiği bilgilerle değil, kitap ve sahih sünnetin ortaya koyduğu bilgilerle bilinebilir.¹⁶⁵

Kur'ân-ı Kerîm'deki: "Allah iman edenleri hem dünyada hem âhirette o sabit söz üzerinde sağlam bir şekilde tutar"¹⁶⁶ âyeti kabir sualine delalet etmektedir. Buhârî, bu âyeti bab başlığı olarak vermiş ve Bera' b. Azib'den gelen bir rivâyetle kabirde kişiye soru sorulduğunda şehâdet kelimesini getirilerek ve verilen cevabı konuyla ilişkilendirerek bu âyeti kabir sorgusuna delil olarak göstermek istemiştir. Burada şehâdet kelimesi kavli-i sabit kabul edilmiştir.¹⁶⁷ Taberî, buradaki dünya hayatından maksadın, dünya hayatı olduğunu, âhiretten maksadın da kabir olduğunu beyanla pek çok rivâyet zikretmiştir.¹⁶⁸ Râzî ise, bu görüşü ikinci meşhur görüş olarak zikretmiştir.¹⁶⁹ İbnü'l Cevzî, bu âyetteki dünya hayatı ve âhîret hakkında iki farklı görüş nakletmiştir. Bunlardan ilki, daha önce Buhari'den naklettiğimiz görüştür. İkinci görüşe göre dünya hayatından maksat kabirdeki sorgulamadır; âhiretten kasıt ise kıyametteki

¹⁶³ Gündoğar, a.g.e., s. 195-196; Eserî, a.g.e., s. 231; Gazali, *İhyâ*, I, 293

¹⁶⁴ Toprak, a.g.e., s. 264

¹⁶⁵ Demirci, M., a.g.e., s. 319

¹⁶⁶ İbrahim, 14/27

¹⁶⁷ Buhârî, Cenâiz, 66, 86; Nesâî, Cenâiz, 109-110; Ebû Dâvud, Sünnet, 27; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, III, 126, 233-234

¹⁶⁸ Taberî, a.g.e., III, 1086-1087

¹⁶⁹ er-Râzî, a.g.e., XIII, 6

sorgulamadır.¹⁷⁰ Mevdûdî, âyetin tefsîrinde dünya hayatı ile âhîret hakkında bilgi verirken konuyu sadece dünya ve âhîret ilişkisi üzerine inşa etmiştir.¹⁷¹ Muhammed İzzet Derveze, söz konusu rivâyetleri naklettikten sonra kabir sorgusu, mükâfatı ve azabı konusunda zikredilen hadislerin ve Kur'ân'daki bu tür konuların aklın ve mantığın sınırını aştığını belirtmiştir.¹⁷² Muhammed Esed buradaki 'kavl-i sabitten" kastın kelime-i tevhidin olduğunu belirtmiştir.¹⁷³

Allah Teâlâ'nın kâfirlerin sözünü hikâye ederek buyurduğu: "(Cehennemdeki kâfirler) şöyle diyecekler: Ey Rabbimiz, bizi iki defa öldürdün; iki defa da dirilttin. Günahlarımızı anladık, fakat bize bir çıkış yolu var mı?"¹⁷⁴ âyetinde de kabir sualine işaret vardır. Zira âyetteki birinci öldürme dünya hayatını bitiren ölüm, ikinci öldürme ise kabirdeki birinci dirilmeyi takip eden ölümdür.¹⁷⁵

Hiz. Osman'dan sahih bir isnat ile rivâyet edilen şu hadis de kabir suâline açıkça delalet etmektedir. Osman b. Affan diyor ki: Resulullah defnetme işini bitirince kabrin yanında durup şöyle derdi: "Kardeşiniz için istiğfar edin ve imanında sebat göstermesi için Allah'a niyazda bulunun. Çünkü o, şu anda sorguya çekilmektedir."¹⁷⁶ Hiz. Peygamber'in "Muhakkak ki bu ümmet kabirlerinde imtihana çekiliyor..."¹⁷⁷ dediğini çok sayıda sahabe rivâyet etmişlerdir. Kabir suâli hakkında Bera b. Azib, Carir b. Abdillah, Enes b. Mâlik ve Esmâ bt. Ebû Bekr başta olmak üzere, yirmiden çok sahabeden değişik lafızlarla hadisler rivâyet edilmiştir.¹⁷⁸

Kabir suâlinin varlığına, mana yönünden tevatür derecesine varan hadis ve haberler delalet etmektedir. Ayrıca bu konuda icma vardır. Sonuç olarak âyetlerde işaret olunan, hadisler ve haberlerde açıkça anlatılan ve olmasında aklın hiçbir imkânsızlık

¹⁷⁰ İbnü'l Cevzî, Ebû'l Ferec Cemalüddin Abdurrahman b. Ali b. Muhammed, *Zadü'l Mesir Fi İlmi't Tefsîr*, Mektebetü'l İslâmi, Beyrut 1987, IV, 360

¹⁷¹ Mevdûdî, Ebû'l Ala, *Tefhimu'l Kur'ân- Kur'ân'ın Anlamı ve Tefsîri*, Çev. Heyet, İnsan Yay., İst. 1996, II, 552

¹⁷² Derveze, Muhammed İzzet, *Et-Tefsîrü'l Hadis*, Çev. Muharrem İnce, İst. 1997, IV, 99-102

¹⁷³ Esed, Muhammed, *Kur'ân Mesajı Meâl-Tefsîr*, Çev. Cahit Koytak- Ahmet Ertürk, İst. 1997, s. 507-508

¹⁷⁴ Mü'min, 40/11

¹⁷⁵ Yazır, a.g.e., VI, 4148

¹⁷⁶ Ebû Dâvud, Cenâiz, 72

¹⁷⁷ Müslim, Cenâiz, 17; Nesâî, Cenâiz, 115; Hanbel, III, 3-4

¹⁷⁸ Rivâyetler için bkz. Toprak, a.g.e., s. 267-278

görmediği kabir sualinin olacağına inanmak, âhirete imana dâhildir diyebiliriz. Âhiretin varlığına inanan bir mü'min, âhiretin ilk durağı olan kabir hallerine de inanmalıdır.¹⁷⁹

B. Kabir Suâlinin Mahiyeti

İslâm filozoflarına göre bedenlerden ayrılan ruhların artık bir daha ne kabirde, ne de kıyamette bedenlerine dönmeyecek ve ölümden sonraki haller sadece ruhî olacaktır.¹⁸⁰ İbn Hazm'a göre "ibtida" âleminde yaratılan ruhlar, "ibtıla" âlemine indikten ve birleştikleri bedenleri terk etmesiyle gerçekleşen ölümden sonra kabirde sorgulamaya tabi tutulur, bunun ardından dünya semasında bulunan ruhlar âlemine intikal ederek kıyamete kadar nimet veya azap içinde bulunurlar. Ölümün ardından gerçekleşen berzah döneminde ruhların cesetlerle hiçbir alakası kalmaz, zira cesetler zamanla toprağa dönüşür ve yok olur.¹⁸¹ Ölüm halinde tamamen beden etkisinden kurtulan ruh, gezer, dolaşır, içinde yaşadığı beden de çevresinde bulunur, hatta ilk anda henüz yeni bedenden kurtulduğu için kendisini hala beden içinde sanır. İşte ölümden hemen sonra vuku bulacak sorguda ruhun bedene dönmesi, beden yanında bulunması ve aynen beden içinde imiş gibi sevinç veya azab duyması anlamına gelir. Yoksa ruhun bir daha beden dönmesi, ona yeniden hayat vermesi, maddi beden kalkıp oturması, başın kabrin tahtalarına değmesi mümkün değildir.¹⁸² İbn Hazm ve onun görüşünde olanların kabirde ruh-beden irtibatının gerçekleşmesini mümkün görmemelerinin sebebi Kelâmcıların görüşlerinin zandan ibaret olup naslarla temellendirilmediğini düşünmelerinden kaynaklanmaktadır. Onlara göre Kelâmcıların bu konuda ileri sürdüğü naslar, ölümden sonra mü'minlere ait ruhların ruhlar âlemine, peygamberlerle şehitlere ait ruhların ise cennete yükseltildiklerine işaret etmektedir.¹⁸³ Bunların naklî delillerine gelince bazı âyetlerde Allah'ın, ruhları ölümleri anında alıkoyduğuna ve kıyamete kadar da onları bedenlerinden ayrı tutacağına, kıyamet koştuktan sonra ise dirilteceği bedenlere iade edeceğine temas edilmiş,¹⁸⁴ bazı âyetlerde

¹⁷⁹ Gölcük- Toprak, a.g.e., s. 450-451

¹⁸⁰ Gazali, *Dalâletten Hidâyete*, Haz. Ahmet Subhi Fırat, İst. 1978, s. 55

¹⁸¹ Yavuz, Yusuf Şevki, "İbn Hazm/İtikadi Görüşleri", DİA, T.D.V. Yay., İst. 1999, XX, 55

¹⁸² Ateş, S. *İlmihal*, s. 79-80

¹⁸³ Yavuz, a.g.md., s. 54

¹⁸⁴ Zümer, 39/42

de bedenlerden ayrılan ruhların cezalandırılacağı açıklanmıştır.¹⁸⁵ Allah Teâlâ, ruhun bir daha dünyaya yani maddî bedene dönmeyeceğini bu âyette açıkça bildirmiştir. “Onlardan birine ölüm geldiği zaman: ‘Rabbim, der, beni (dünyaya) geri döndürünüz ki terk ettiğim dünyada yararlı bir iş yapayım’. Hayır, bu söylediği, (olmayacak) bir laftır. Önlerinde ta dirilecekleri güne kadar (geriye dönmelerine engel) bir berzah (bir engel) vardır.”¹⁸⁶ “Sizi topraktan yarattık, yine oraya döndüreceğiz ve bir kez daha ondan çıkartacağız”¹⁸⁷ âyeti de kabir sorusunun ve azabının, bedenden ayrılan ruha olacağını gösterir. Zira âyet her insanın cesedinin toprağa dönüşeceğini haber vermektedir. Ölünün kabirde diriltildiğini iddia ettiğimiz takdirde söz konusu âyetlere aykırı bir hüküm vermiş oluruz.¹⁸⁸ Hadislerde de Hz. Peygamber’in Mi’rac gecesinde dünya göğünde kâfirlerin ruhlarını Hz. Âdem’in sol tarafında, mü’minlerin ruhlarını ise sağ tarafında gördüğü belirtilmiştir. Sahabeden bunların dışında herhangi bir sahîh rivâyet nakledilmemiştir.¹⁸⁹

İslâm ümmeti içerisindeki genel kanâat ise ölümden sonra kabirde ruhun tekrar bedene döneceği, sorgulamanın ve azab ile nimetin ruh-beden bütünlüğüne yönelik olacağı şeklindedir. Çünkü ruh-beden ayrılığı, hayatın olmaması anlamına gelir. Hâlbuki kabirde bir hayat vardır ve bu da ancak ruhun beden ile irtibatı şeklinde gerçekleşir.¹⁹⁰ Ruh her ne kadar bedenden ayrılmış, ondan soyutlanmış ise de hiçbir şekilde onunla bir irtibatı bulunmayacak sûrette ondan ayrılmaz.¹⁹¹ Ancak bu irtibatın nasıl olacağı konusu kapalıdır ve bu hususta söz söylemek imkânsızdır.¹⁹²

İmam el-Cüveynî (v. 478-1085): “Ümmetin selefî, kabir azabını ispatta, kabirlerinde ölülerin diriltilmesinde ve ruhlarının cesetlerine reddolunmasında ittifak etmişlerdir.” demiştir.¹⁹³ Bu husustaki hadislerden bazılarında ruhun cesede iade

¹⁸⁵ En’am, 6/93; Enfal, 8/50

¹⁸⁶ Mü’min, 40/99

¹⁸⁷ Taha, 20/55

¹⁸⁸ Ateş, S., *İlmihal*, s. 80

¹⁸⁹ Yavuz, a.g.md., s. 54-55

¹⁹⁰ Karadaş, *İslâm Düşüncesinde Âhiret*, s.89; Ayrıca bkz. el-Üsmendi, Alaüddin, *Lübâbü’l Kelâm*, Nşr. M. Sait Özervarlı, İSAM Yay., İst. 2005, s. 178-180

¹⁹¹ El-Hanefî, a.g.e., s. 430

¹⁹² Karadaş, a.g.e., s. 89

¹⁹³ Gölçük- Toprak, a.g.e., s. 450

edileceği açıkça zikredildiği gibi,¹⁹⁴ bu hadislerin çoğunda ölünün, kendisini kabre koyanların geri dönüşlerinde ayak seslerini işiteceği,¹⁹⁵ oturtulacağı¹⁹⁶ da zikredilmektedir.

Sadece ruha, cesede ya da ruh ve cesede birlikte sual sormak, nimet ve azap vermenin hepsi, Allah'ın kudreti önünde mümkün olmakla ve kabir suali, nimeti ve azabının hak ve gerçek olduğuna inanıp keyfiyeti Allah'a bırakmak en iyi yoldur. Bununla beraber yapılan izahların en akla yatkın olması sebebiyle, ruhun cesede, oradaki halleri idrak edecek kadar bir canlılık kazandırması şeklindeki olsa gerek.¹⁹⁷

C. Münker-Nekir ve Sorulacak Sorular

Buhârî, Müslim, Nesâî ve İbn Hanbel'in rivâyet ettikleri hadiste, kabre konulan ölüye, iki meleğin gelip Rabbi'nin ve peygamberinin kim olduğu hakkında soru soracakları anlatılır, fakat meleklerin adından söz edilmez. Yalnız Tirmizî'nin rivâyet ettiği ve garip olarak nitelediği hadiste bu meleklerin, birinin Münker, diğerinin Nekir adlı iki siyah melek oldukları belirtilmiştir.¹⁹⁸ Bu iki meleğin Kiramen Kâtibin melekleri olabileceği görüşünde olanlar da vardır.¹⁹⁹ Kabir suâli hakkında gelen hadisler tek tek tevatür derecesine ulaşmamakla beraber, sahabeden pek çok kimse kabir suâlinin varlığına delalet eden hadisler rivâyet ettikleri için, mana yönünden mütevatirdirler.²⁰⁰ Sözlükte “bilmemek, tanımamak,²⁰¹ şiddet ve korkulu olmak” anlamındaki n-k-r kökünden türeyen Münker ve Nekir, terim olarak berzah âleminde insanları sorguya çekeceği belirtilen iki meleği ifade eder.²⁰² Nekir kelimesi de inkâr, güç iş, ceza ve sağlam manasına gelir. Mezarda ölüye görmediği, bilmediği, tanımadığı bir şekilde görüneceği için bu isim verilmiştir. Bu meleklerle kabir sorgucusu da denilmiştir.²⁰³ Mu'tezile'nin çoğu ise Allah'ın meleklerine Münker ve Nekir adının verilemeyeceğini

¹⁹⁴ Ebû Dâvud, Sünnet, 27; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, IV, 287-288

¹⁹⁵ Buhârî, Cenâiz, 66; Müslim, Cennet, 17; Ebû Dâvud, Sünnet, 27

¹⁹⁶ Buhârî, Cenâiz, 66; Müslim, Cennet, 17; Ebû Dâvud, Sünnet, 27; İbn Mâce, Zühd, 32

¹⁹⁷ Toprak, a.g.e., s. 286

¹⁹⁸ Tirmizî, Cenâiz, 70

¹⁹⁹ Bowker, a.g.m., s. 367

²⁰⁰ Toprak, a.g.e., s. 265

²⁰¹ Karagöz, İsmail, “Münker-Nekir”, *Dini kavramlar sözlüğü*, D.İ.B. Yay., Ank. 2006, s. 497

²⁰² Toprak, “Kabir/Kelâm”md., 14

²⁰³ Karagöz, “Münker-Nekir”md., s. 497

söylemiştir. Mu'tezileye göre Münker, sorgu sırasında ölünün tereddüdü, Nekir de meleklerin onu azarlayıp rezil etmesidir.²⁰⁴ Ehl-i Sünnet'e göre kabirde Münker-Nekir sorgusu haktır. Münker ve Nekir, ölen kişiye Rabbini, dinini, peygamberini soran iki melektir.²⁰⁵ İmam Ebû Hanife de kabirde sorgunun hak olduğunu beyan etmiştir.²⁰⁶ Ölen kimse kabre konulduğu zaman ilk karşılaşıacağı şey Münker ve Nekir isimli iki meleğin sorularıdır. Bu iki melek ölen kişiye "Rabbin kim?" "Dinin ne?" "Nebin kim?" gibi sorular sorarlar. Dünyada mü'min olarak yaşamış ve iman üzere ölmüş olanlara Allah Teâlâ, meleklerin sorduğu soruların cevabını ilham eder ve gelen Münker ve Nekir meleklerin heybetinden hiç korkmadan sorulara kolayca cevap verirler.²⁰⁷ Ondan sonra kendilerine cennet kapıları açılıp nimet ve mutluluk içinde kıyametin kopmasını ve âhiretteki makamlarına kavuşmayı arzularak beklerler. Kâfir veya münâfık olanlar ise bu sorulara cevap veremezler. Onlara da cehennem kapıları açılır, oradaki azap kendilerine gösterilir ve o andan itibaren onlar için azap ve ceza başlar.²⁰⁸ Kendilerine kıyametin kopmasından sonra görecekleri cehennemdeki yerleri gösterildikçe kıyametin kopmamasını isterler. Gıybet etmemek, günah sözlerden sakınmak, anlayarak ve düşünerek çokça Kur'ân okumak gibi bazı iyi ve güzel amellerin kabirdeki sorgulamanın kolay olmasına sebep olacağı haber verilmiştir.²⁰⁹ Bir bakımdan bu bütün mükelleflerin karşılaşıacağı kabir fitnesidir ve ölünün son imtihanıdır.²¹⁰

D. Kabir Suâlinden Muaf Olanlar

Ölen kimse ister defnedilmiş, ister defnedilmemiş olsun kabir âlemine intikal ettiği zaman ilk karşılaşıacağı şey sualdir. Ehl-i Sünnet âlimleri, ölümünden sonra her insanın sorguya çekileceği hususunda ittifak etmişlerdir. Ancak Allah Teâlâ'nın, kendilerine bir ikram olarak bazı iyi kullarını bu sorgulamadan muaf tutacağı

²⁰⁴ el-Cevzîyye, a.g.e., s. 61; Eş'ârî, *Mâkâlât* a.g.e., 339; Cürcânî, Seyyid Şerif Ali b. Muhammed, *Şerhu'l Mevâkıf*, Matbaayı Amire, İst. 1311, III, 242

²⁰⁵ Pezdevî, a.g.e., s. 237

²⁰⁶ Aliyyül Kâri, a.g.e., s. 273

²⁰⁷ Gölcük- Toprak, a.g.e., s. 447

²⁰⁸ Kılavuz, a.g.e., s. 333; Gündoğar, a.g.e., s. 196

²⁰⁹ Gölcük- Toprak, a.g.e., s. 447

²¹⁰ İbn Teymiyye, a.g.e., s. 470

bildirilmiştir.²¹¹ Naslarda mutlak lafızlarla ifade edildiği için âlimler, iyi-kötü, mü'min-kâfir, küçük-büyük herkesin sorguya çekileceğini, sadece müstesna kılınanların muaf olacağını beyan etmişlerdir.²¹² İmam Ebû Hanife'ye göre bu istisnaya Peygamberler, küçük çocuklar ve şehitler dâhildir.²¹³ Peygamberlerin suâlden muaf olmalarını, bazı âlimler masum olmaları ile açıklarken, bazıları da şehitler, sıdıklar gibi, ümmetinden bazı fertlerin muaf oldukları şeyden, derece ve mertebe yönünden onlardan daha yüksek olan peygamberlerin de muaf olmaları gerektiğini söylemişlerdir.²¹⁴ Çocukların sorgudan muaf olmasının nedeni dünyada iken henüz mükellefiyet çağına girmemiş olmalarıdır. Çocukların kabir sorgusu hakkındaki Ehl-i Sünnet ve'l Cemaat'ın umumiyetle kabul ettikleri görüş ise, kabirde çocukların akıl olgunluklarını tamamlanmalarının sağlanması ve bunun ardından kabir soruları onlara da sorulmasıdır. Bu görüşün delili, çocukların âhirette imtihan edildiklerini ifade eden hadislerdir. Çoğunlukla âhirette imtihan edildiklerine göre, kabirde de sorguya tabi tutulmaları kaçınılmazdır.²¹⁵ Sünen-i Nesâî'de rivâyet edilir ki, Peygamber şehitlerin sual olunup olunmayacaklarından sorulduğunda "Şahit olarak (onlara vurulmuş olan) kılıç darbeleri kâfidir"²¹⁶ buyurmuştur. Hanefî bilginlerinden es-Seyyid Ebû's Şeca ise çocuklara kabirde suâl sorulacağını söylemiştir.²¹⁷ Suâllere cevap verebilmek dünyadaki yaşayış ve amelle ilgilidir. Bunun suâllerin cevabını ezberlemekle bir ilgisi yoktur.²¹⁸ Kelime-i tevhidi dünyada kalplerine yerleştirenler, kabir sorgusunda Allah'ın yardımıyla şaşırılmazlar ve inandıkları gibi söylerler. Fakat kalplerinde iman kökleşmemiş olanlar orada şüpheye düşer ve cevap veremezler. Genel kanâate göre sorgu hem mü'min hemde gayri mü'minleri kapsar.²¹⁹

²¹¹ Gölcük- Toprak, a.g.e., s. 450

²¹² Toprak, a.g.e., s. 304

²¹³ Aliyyu'l Kâri, a.g.e., s. 273-274

²¹⁴ Toprak, a.g.e., s. 307

²¹⁵ Fülefil, a.g.e., s. 27

²¹⁶ Nesâî, Cenâiz, 112

²¹⁷ Aliyyu'l Kâri, a.g.e., s. 273-274

²¹⁸ Gölcük- Toprak, a.g.e., s. 450

²¹⁹ Karabulut, a.g.e., s. 56-57

III. KABİR AZABI

A. İslâm Geleneğinde Kabir Azabıyla İlgili Görüşler

Duyular ve akıl yürütme vasıtasıyla bilinemeyip vahiy yoluyla sabit olan gaybî konulardan biri de kabir azabıdır. İslâm kültürü ve geleneğinde kabir azabı konusu son derece tartışmalı konulardan birisidir. İmam-ı Âzam (ö. 150/767) *el-Fıkhu'l Ekber* eserinde “Kabirde Münker ve Nekir’in sualleri, kabirde ruhun cesede iade edilmesi, bütün kâfirler ve asi mü'minler için kabir sıkıntısı ve azabı hakır”²²⁰ demiştir. Daha sonra, Ehl-i Sünnet bu görüşü genel olarak benimsemiştir. Bundan önce Mu'tezile'den Dırrar b. Amr'ın²²¹ da kabir azabından söz ettiğini dikkate alacak olursak, bu konuyla ilgili tartışmaların H.II. asrın başlarında, hatta daha önce başladığını söyleyebiliriz. Kelâm konular arasında yer alan ve İslâm Mezhepleri arasında uzun tartışmalara neden olan kabirde bir azabın gerçekleştirileceği konusunda Ehl-i Sünnet ulemâsının fikir birliğinde olduğu söylenebilir.²²² Gerçek mükâfat ve ceza görme yerinin âhiret hayatı olduğunu, kişinin yaptıklarının karşılığını âhirette zaten göreceğini, bu sebeple de kabirde ayrıca bir cezalandırmanın ilâhî adaletle bağdaşmayacağını ileri süren bazı Mu'tezile Kelâmcıları, Ehl-i Sünnet'in kabir hayatının varlığı konusunda delil olarak ileri sürdüğü âyetleri yorumlamış ve kabir azabını inkâr etmişlerdir. Bu konuda Mu'tezile içerisinde iki görüş vardır. İlk görüşe göre kabir hayatının olması mümkün ve caizdir. Diğer görüşe göre ise kabir hayatının olması kesindir. Buna göre ölüm ile birlikte bedenden ayrılan ruh, tekrar cesede iade edilecek ve böylece kabirde kısa süreliğine bir dirilme gerçekleşecektir. İşte kabir nimeti ve azabı bu dirilme esnasında vuku bulacaktır.²²³ Mu'tezile “ölüde hayat olsaydı biz onu gözlemlerdik” demiştir. Mu'tezile ile birlikte Cehmiyye de, ölülerin elemeleri duymadıklarını, bu işin, göz önünde nasıl ise, gâibte de öyle olduğunu dile getirirler.²²⁴ Ebû'l Muin Ömer en-Neseff

²²⁰ Bkz. Öz, Mustafa, “el-Fıkhu'l Ekber”, *İmam-ı Â'zam'ın Beş Eseri*, 3. Baskı, İFAV Yay., İst. 2002, s. 59

²²¹ Bkz. Bağdadi, Abdülkahir, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, Çev. Ethem Ruhi Fığlalı, Ank. 1991, s. 158

²²² Okuyan, a.g.e., s. 118

²²³ Karadaş, *İslâm Düşüncesinde Âhiret*, s. 86; Ayrıca bkz. Kadi Abdülcebbar, *Mu'tezile'de Din Usulü*, Çev. Murat Memiş, İz Yay., İst. 2006, s. 147

²²⁴ Yörükân, a.g.e., s. 251; Eş'ârî, *İbâne*, s. 185

de bu itiraza şöyle cevap vermiştir: “Bu gerekçelerinin hiçbir manası yoktur. Çünkü bu reddedilemeyecek delillerle sabit olmuştur. Yüce Allah’ın insanı azap göreceği, tat alacağı ve bileceği kadar bir çeşit hayatla tekrar diriltilmesi mümkündür. Delilleri kabulle karşılamak gerekir. Sonra Yüce Allah’ın ruhunu iade edeceğine dair hiçbir delil yoktur. O halde bu noktada tevakkuf ederiz. Fakat bir hayatın varlığı konusuna gelince, âlimlerimiz burada tevakkuf etmemiştir. Zira bize göre de hayatı olmayana azap etmek doğru değildir.”²²⁵ Cürcani de kabir azabı konusunda selefin icmaı olduğunu haber vermiştir.²²⁶

Ehl-i Sünnet ulemâsının ve Mu’tezile’nin en önde gelen temsilcisi konumundaki Kadı Abdülcebbar’ın görüşleri şöyledir: Ebû’l Hasan el-Eş’ârî Müslümanların çoğunun kabir azabını kabul ettiklerini, Mu’tezile ve Haricîler’in ise inkâr ettiklerini belirtir.²²⁷ Nureddin es-Sabûnî ise, “Sem’iyyât bahisleri” adını verdiği başlıkta ‘vuku bulması aklen mümkün olan bir şey hakkında nas varid olunca onu kabul etmek ve ona inanmak gerekir” diyerek kabir hallerinin de bu kategoride ele alınması gerektiğini ve kabir suâlinin ve azabının Ehl-i Sünnet’e göre hak olduğunu söyler. Aynı zamanda kabirdeki suâl ve azabın da ruhun cesede iade edilmesi sûretiyle mümkün olduğunu belirtir.²²⁸ Ömer Neseî *Akâid* kitabında kâfirler ve bazı âsî mü’minler için kabir azabının hak olduğunu, itaat ehli insanlar için kabirde nimetlendirilmenin gerçekleşeceğini beyan ettikten sonra Münker ve Nekir’in kabirde soru sormalarının da sem’i birtakım delillerle sabit olduğunu Ehl-i Sünnet’in kabulleri arasında saymıştır. Hatta “Ölü idrak edemez; dolayısıyla azap mümkün değildir” diyenlerin kâfir olduğunu da ifade etmiştir.²²⁹ Taftazani’nin *Şerhu’l Akâid* eserinde de kâfirlerin yanı sıra bazı âsî mü’minlerin de kabir azabı görmelerinin hak olduğu ifadesi yer alır.²³⁰ Bu üç ilim adamının ifade ettiği bu görüşler, Ehl-i Sünnet kabulü olarak sunulmakta, hem kabir sorgulaması ve azabının gerçek olduğu, hem de diriltirme, amel defteri, mizan, sırat vs. gibi âhiretle ilgili

²²⁵ en-Neseî, Ebû’l Muin, *Tevhidin Esasları*, Çev. Hülya Alper, İz Yay., İst. 2007, s. 132

²²⁶ Cürcânî, a.g.e., III, 243

²²⁷ Eş’ârî, a.g.e., s. 185; Eş’ârî, *Mâkâlât*, s. 132; EbûZehra, Muhammed, *İslâm’da İtikadi, Siyasi Ve Fıkhi Mezhepler*, Çev. Sıbğatullah Kaya, Yeni Şafak Gazetesi Yay., İst. Tsz. S. 175

²²⁸ es-Sâbûnî, a.g.e., s. 177

²²⁹ Neseî, Ömer, *İslâm İncasının Temelleri Akâid*, 18. Baskı, Bayrak Yay., İst. 2001, s. 122

²³⁰ Taftazani, a.g.e., s. 251

hallerin de ayrıca gerçekleştirileceği belirtilmektedir. Gazzali ise *İhyâ* adlı eserinde Mu'tezile'nin inkâr gerekçelerine karşı cevap vermeye çalışarak kabir azabının varlığına inanmanın farz olduğunu ifade etmiştir.²³¹ İbn Hazm ise kabirde hayatı değil, bağımsız ruhların berzah hayatını öngörmektedir.²³² İbn Teymiyye de selefin tamamının ve Ehl-i Sünnet'in kabir azabına inandığını ifade eder. Bunun yanı sıra Kelâm ehlinden bazı Mu'tezilîler ve bazı Eş'ârîler bunun ruh için değil, sadece beden için söz konusu olacağını söylerler. Oysaki ruh, bedenden ayrıldıktan sonra ödül veya azap konusunda Bâkî olur; bazen ruh bedenle bitişik olur ve birlikte nimet ve azap meydana gelir.²³³ İbn Kayyim de aynı görüşe sahiptir. *Kitabu'r Ruh* adlı eserinde "Kabir azabı, bilinmesi ve sakınmak için inanılması bu kadar önemli olduğu halde, niçin Kur'ân-ı Kerîm'de zikredilmemiştir?" sorusuna cevap verirken Allah'ın Resulü'ne iki tane vahiy gönderdiğini, bunların Kur'ân ve hikmet olduğunu ve selef âlimlerinin, 'hikmet'ten maksadın Sünnet olduğunda ittifak ettiklerini kaydeder.²³⁴ Celâleddin es-Suyutî de "Âlemu'l Berzah" adlı eserinde birçok ilginç rivâyet zikrederek kabir hayatının maddi, yani bedensel olduğunu anlatmaya çalışmıştır. "Peygamberler kabirlerinde diridirler ve namaz kılarlar" gibi rivâyetler bunu göstermektedir.²³⁵

Kadı Abdülcebbar'a göre kabir azabı konusunda ümmet arasında ihtilaf yoktur. Sadece önceleri Mu'tezileden olup sonra Cebriye'ye katılan Dırar b. Amr bir istisna oluşturmaktadır. Bu nedenle İbnü'r Ravendi, Mu'tezile'nin kabir azabını inkâr ettiği suçlamasını haksız olarak dile getirmiştir.²³⁶

B. Kabir Azabına İşaret Eden Naslar

1. Âyetlerde Kabir Azabı ve Âyetlerin Değerlendirilmesi

Kur'ân'da türevleriyle birlikte 490 defa geçen azap kelimesinin ıstılahi manası, Allah'ı tanımayan veya emirlerine karşı gelenlere dünyada ve âhirette verilen ilâhî cezadır. İlgili âyetlerin incelenmesinden anlaşıldığına göre ilâhî azap dünyada, kabir

²³¹ Gazzali, *İhyâ*, IV, 896-898

²³² Karadaş, *İslâm Düşüncesinde Âhiret*, s. 88

²³³ İbn Teymiyye, a.g.e., s. 475

²³⁴ el-Cevziyye, a.g.e., s. 107-109

²³⁵ Bkz. es-Suyutî, *Kabir âlemi*, s. 302-310

²³⁶ Çelebi, İlyas, *İslâm İnanç Siteminde Akılcılık ve Kadı Abdülcebbar*, Rağbet Yay., İst. 2002, s. 335

hayatında ve âhirette olmak üzere üç safhada gerçekleşir.²³⁷ Kur'ân'ı Kerîm inkârcı ve isyankârların, açık bir ifade ile olmasa bile, ölümlerini başlayıp tekrar dirilişe kadar sürecek olan kabir hayatında da azabın devam edeceğine işaret eder, ancak ayrıntılı bilgiler vermez. Ehl-i Sünnet'in bu konuda delil olarak kabul ettikleri âyetlerin bazıları şunlardır:

- Firavun ve hanedanının kötü hallerini açıklayan bir âyette Allah Teâlâ şöyle buyuruyor: “Onlar (kâfirler kıyamete kadar sabah akşam ateşe arz edilirler. Kıyamet koştığı gün de: Firavun ve kavmini en şiddetli azaba sokun, denilecektir.”²³⁸ Eş'ârî bu âyeti kabir azabına delil olarak kabul etmiş ve “Firavun ve hanedanının kıyamet gününde daha şiddetli bir azaba sokulmaları emredileceğine göre, ondan önce sabah ve akşam arz edilecekleri azap kabir azabı olmaktadır.” demiştir.²³⁹ Taberî, burada zikredilen azgın kişileri Yüce Allah'ın helak edip boğduktan sonra onların ruhlarının kıyamete kadar her gün sabah-akşam iki kere ateşe sunulduğunu ifade etmiştir. Buradaki sunulmanın, söz konusu kişilerin sırf onları ayıplamak ve kınamak için cehennemdeki yerlerine sabah-akşam sunulmaları olduğunu da bir görüş olarak zikretmiştir.²⁴⁰ Zemahşeri'ye göre sunulma ateşte yakılmak anlamına gelir ve bunun bilinen azaptan farklı bir azap olabileceğini ifade eder. Taberî bu azabın günde iki kez olacağını söylerken Zemahşeri ise azabın devamlılığını belirtmektedir.²⁴¹ Râzî, Ehl-i Sünnet âlimlerinin “ateşe arz edilme”nin, ne bu dünyada ne de kıyamet günü olmayacağını belirttiklerini, geriye bu dünyadan sonra, âhiretten önce ateşe sunulmanın kaldığını, dolayısıyla bu tip tüm insanlar için kabir azabının bulunduğu görüşünde olduklarını ilk görüş olarak nakletmiştir. İslâm âlimlerinden İbn Kesîr ise, bu âyetle ilgili olarak, “Bu âyet, Ehl-i Sünnet'in kabir azabının varlığına dair görüşünü temellendirdiği için, en büyük bir asıldır” diyerek kabirde azabın yalnız ruhlara yapılacağını, kıyamet gününde ise beden ve ruh birleştirileceğinden azabın daha şiddetli olacağını söylemektedir. Yine İbn Kesir, Hz. Âişe'den gelen rivâyetlerden hareketle,

²³⁷ Yavuz, Yusuf Şevki, “Azap”, DİA, TDV Yay., İst. 1991, IV, 302

²³⁸ Mü'min, 40/46

²³⁹ Eş'ârî, *İbâne*, s. 186

²⁴⁰ Taberî, a.g.e., V, 2070-2071

²⁴¹ Zemahşeri, Mahmud b. Ömer, *el-Keşşaf*, Thk. Ali Muhammed Mevdûdî, Adil Ahmed Abdurrahman, Mektebetu'l Obekan, Riyad 1998, V, 351

Hz. Peygamber'in daha önceleri bu konuda bilgi sahibi olmadığını, fakat daha sonra gelen vahiy ile bu ümmetin de kabirlerinde fitne ve azaba maruz kalacaklarını öğrenip haber verdiğini, artık bundan sonra her namazda kabir azabından Allah'a sığındığını kaydetmektedir.²⁴² Râzî bu âyetin yorumunda göze çarpan yorumlarını da naklettikten sonra gerekçelerine cevap vermiştir. Bu düşünceye göre kesintisiz olması gerektiğinden ve bu dünyaya ait sabah-akşam ifadelerin kullanıldığından dolayı âyetteki azabı, kabir azabıyla ilişkilendirmek mümkün değildir. Oysaki "sabah-akşam" kavramları "Orada sabah-akşam rızıkları vardır"²⁴³ âyetinde olduğu gibi devamdan kinaye olabilir²⁴⁴ veya "parçayı anarak bütünü kastetmek" kuralı gereği günün iki ucunu anarak bütünü ifade edebilir.²⁴⁵ Başka bir âyet-i kerîmede Allah Teâlâ şöyle buyurur: "Onlara (kâfir ve münâfıklara) o en büyük azaptan önce yakın azaptan tattıracağız; belki (İmana) dönerler."²⁴⁶ Mâturîdî'ye göre burada yakın azaptan maksat kabir azabıdır.²⁴⁷ Taberî, bu azabın Yüce Allah'ın, fasıklara dünyada çeşitli sıkıntılar vermesi şeklinde olduğunu belirtmiş, konuyu izahında kabir azabından söz etmemiştir.²⁴⁸ Ebû Hanîfe²⁴⁹ İmam Gazali, Cürcânî,²⁵⁰ ve İbn Kayyim ise ilgili âyeti kabir azabının delilleri arasında saymışlardır. İbn Kayyim başta Abdullah b. Abbas olmak üzere bazı âlimlerin de bu âyeti kabir azabına delil getirdiklerini ifade eder.²⁵¹

- Ebû'l Muin en-Nesefî Mü'min sûresinin 46. âyeti yanı sıra Nuh sûresinin 25. âyetini de kabir azabına delil olarak kabul eder. Yüce Allah, Nuh kavmi hakkında "suda boğuldular, ardından da ateşe sokuldular"²⁵² buyurmuştur. Bu âyetteki "fe" arada bir fasıla ve boşluk olmaksızın hemen arkasından peşi sıra gelmeyi ifade eder. Dolayısıyla bu azap kıyametten önce olur.²⁵³

²⁴² İbn Kesîr, a.g.e., XIII, 7001-7003

²⁴³ Meryem, 19/62

²⁴⁴ er-Râzî, a.g.e., XV, 379

²⁴⁵ Okuyan, a.g.e., s. 199

²⁴⁶ Secde, 32/21

²⁴⁷ Yörükan, a.g.e., s. 252

²⁴⁸ Taberî, a.g.e., IV, 1801-1802

²⁴⁹ Bkz. Aliyyu'l Kârî, a.g.e., s. 275

²⁵⁰ Cürcânî, a.g.e., III, 242

²⁵¹ el-Cevziyye, a.g.e., s. 108

²⁵² Nuh, 71/25

²⁵³ En-Nesefî, *Tevhidin Esasları*, s. 131

- Mâturîdî'ye göre “Çevrenizdeki bedevi Araplardan ve Medîne halkından ikiyüzlülüğe iyice alışmış münâfıklar vardır. Sen onları bilmezsin, onları Biz biliriz. Onlara iki defa azab edeceğiz, sonrada onlar büyük bir azaba itileceklerdir”²⁵⁴ âyetindeki iki azaptan biri kabir, biri de âhirettedir.²⁵⁵ Hasan el-Basrî'ye göre de münâfıklar biri dünyada, diğeri de kabirde olmak üzere iki defa azap göreceklerdir. Ona göre kişinin kabirdeki yastığı, dünyadaki amelleri olacaktır. Kişi, sâlih amel işlemişse, kabirde iyi muamele görecektir, kötü işler yapmışsa da şerle karşılaşacaktır.²⁵⁶ Eş'ârî bu iki azaptan birinin kılıçla azap, diğerrinin de kabirlerindeki azap olduğunu söylemiştir.²⁵⁷

- “Kim benim zikrimden yüz çevirirse onun için dâr, sıkıntılı bir geçim vardır”²⁵⁸ âyetin açıklamasında Kurtubî şöyle der: “Bu âyetle ilgili dördüncü ve sahih olan görüş, buradaki ‘dar geçiminin’ kabir azabı olduğudur. Sahabeden Ebû Sâid el-Hudrî ve Abdullah b. Mes'ud bu görüştedirler.²⁵⁹ Taberî de bu görüşü desteklemektedir.²⁶⁰

- Konuyla ilgili bir diğerr âyet de şöyledir: “Çokluk kuruntusu sizi o derece oyaladı ki, kabirleri (bile) ziyaret ettiniz. (Ölülerinizin çokluğunu bile hesaba kattınız). Hayır (olmaz bu), yakında bileceksiniz (hatanızı). Yine hayır yakında bileceksiniz (hatanızı)”²⁶¹ Zirr b. Hubeyş'in Hz. Ali'den nakletmiş olduğu aşağıdaki rivâyet, yukarıda kaydetmiş olduğumuz bu âyetin, kabir azabıyla ilgili olduğunu ifade etmektedir: “Biz, Tekasür sûresi nazil oluncaya kadar kabir azabından şüphe içindeydik.”²⁶² Bu âyette anlatıldığı gibi, insanın ölüp kabre varması ile kabir hayatı başlamaktadır. Bununla birlikte, insanın kabirde bazı şeyleri bilip idrak etmesi için, aklının ve ruhunun yerinde olması ve kabir hayatında bazı durumlarla karşılaşması

²⁵⁴ Tevbe, 9/101

²⁵⁵ Yörükan, a.g.e., s. 252

²⁵⁶ Kubat, a.g.e., s. 131-132

²⁵⁷ Eş'ârî, İbâne, s. 186

²⁵⁸ Taha, 20/125

²⁵⁹ Kurtubî, Muhammed b. Ahmed b. Ebibekr b. Ferah, *el-Cami li Ahkami'l Kur'an*, Çev. M. Beşir Eryarsoy, Buruc Yay., İst. 2000, XI, 440-441

²⁶⁰ Taberî, a.g.e., III, 1364-1365

²⁶¹ Tekasür, 102/1-4

²⁶² Tirmizî, Tefsîru Sûreti, 102/2

gerekmektedir. Dolayısıyla bu âyetler, hem kabir hayatının, hem de kabirde sual ve azap durumlarının varlığına işaret etmektedir.²⁶³

Bu âyetlerin yanı sıra kabir azabının olmadığına işaret eden âyetler de kaynaklarda yer almaktadır.²⁶⁴ Bunların değerlendirilmeleri sonucunda Kur'ân'ın ölüm anı ve sonrasında ilgili ifadelerinden çıkan netice şu olmuştur: Ölen kimse için bilinçsel düzeydeki zaman kavramı ve algısı, öldüğü andan itibaren durmakta ve kıyamet günündeki yeniden dirilmeyle tekrar başlamaktadır. Bu itibarla, ölüm anındaki nimet veya azap hissi, bu yeniden dirilişe birlikte kaldığı yerden tekrar başlamakta, dolayısıyla kabirlerinden, tıpkı kısa bir uyku halinden uyanır gibi kalkan ölümler, dünyada ve kabirlerinde çok az kaldıkları zannına kapılmaktadırlar. Bu nedenle ruhun bir cevher ve öz olarak bekası kabul edilmiş olsa bile, onun, fonksiyonelliğinin ölümden sonra da tüm boyutlarıyla devam ettirdiğini söylemek, an azından Kur'ân çerçevesinde mümkün gözükmemektedir.²⁶⁵

2. Hadislerde Kabir Azabı ve Hadislerin Değerlendirilmesi

Genellikle kabirde geçtiği için kabir azabı olarak da bilinen berzah âlemindeki azap hakkında âyetlere nazaran hadislerde daha ayrıntılı bilgiler mevcuttur.²⁶⁶ Bu hususta teker teker olsa bile manaca mütevatir derecede hadisler varid olmuştur.²⁶⁷ Kabir azabının sem'iyâtla alakalı bir konu olması dolayısıyla, inanç konularında ahad haberlerin delil olup olmayacağı tartışması da gündeme gelmiştir. Ahad haberleri delil olarak kabul etmeyen Mu'tezile'den Dırrar b. Amr başta olmak üzere, Cehmiyye gibi diğer bazı gruplar da kabir azabını kabul etmemişlerdir.²⁶⁸ Ahad hadisleri delil olarak kabul eden hiçbir İslâm mezhebi ise kabir azabını inkâr etmemiştir. Dolayısıyla konuyla ilgili olarak gerek metodik, gerekse itikadi anlamda birçok tartışmalar olmuştur.

²⁶³ Kurtubî, a.g.e., XIX, 310-311; Benzer âyetler için bkz. Mü'min, 40/11; Nuh, 71/25; En'am, 6/93; Tur, 52/45-47; Vâkı'a, 56/83-96; Feer, 89/27-30; Mü'minin, 23/99-100

²⁶⁴ Bkz. Özdemir, Metin, "Kabir Azabı Tartışmasına Farklı Bir Bakış", İslâmiyat, Ank. 2002, c. V, sy. III, s. 164-167; Okuyan, a.g.e., s. 171-218

²⁶⁵ Özdemir, a.g.m., s. 168

²⁶⁶ Yavuz, "Azap" md., s. 303

²⁶⁷ Cürcânî, a.g.e., III, 243

²⁶⁸ Özdemir, a.g.m., s. 156

Günümüzde de çeşitli şekillerde bu tartışmalar devam etmektedir.²⁶⁹ Allah Teâlâ, diğer insanlardan gizli tuttuğu bazı hakikatleri Resulüne açmıştır. Resulullah ise bunlardan bir kısmını insanlara açıklamış, bir kısmını ise sadece haber vermiştir. Hz. Peygamber'in bazı şeyleri insanlara açıklamamasının sebebi ise diğer insanların Resulullah gibi dayanma ve tahammül gücüne sahip olamayışları idi.²⁷⁰ Nitekim Hz. Peygamber bir hadisinde şöyle buyurur: “Eğer ölülerinizi defnetmemeniz endişesi olmasaydı, kabir azabından (bir kısmını) sizlere iştirtmesi için Allah'a muhakkak dua ederdim.”²⁷¹ Resulullah bir diğer hadisinde “Kabir azabından Allah'a sığınınız” diye emretmiş²⁷² ve bizzat kendisi de kabir azabından Allah'a sığınmıştır.²⁷³ Kabir azabının varlığı ile ilgili hadislerin önemli bir kısmını Hz. Âişe'den gelen rivâyetler oluşturmaktadır.²⁷⁴ Bu hadislerin pek çoğu, en azından metin açısından problemlili gözükmektedir.²⁷⁵ Biz, bu hususta aşağıda çok sayıda hadis arasından sadece önemli bir hadise yer vermekle yetineceğiz.

Hz. Âişe'ye bir gün Yahûdî bir kadın gelir ve ona kabir azabından bahsederek: “Allah seni kabir azabından korusun” der. Hz. Âişe'nin zihninde bu hususta bir soru işareti belirir ve Resulullah gelince ona kabir azabını sorar. O da: “Evet, kabir azabı vardır” der. Hz. Âişe bu olaydan sonra Hz. Peygamber'in namaz kılıp da sonunda kabir azabından Allah'a sığınmadığını hiç görmedim, der.²⁷⁶

Resulullah'ın müşriklere şu şekilde beddua etmesi de kabir azabının varlığına ve müşriklerin kabirde azap gördüklerine delildir: Hz. Ali'den rivâyet edildiğine göre Resulullah, Hendek savaşı günü müşrikler hakkında şöyle dedi: “Bizi meşgul edip de ikinci namazını kılmaktan, güneş batıncaya dek alıkoydukları için Allah onların evlerini

²⁶⁹ Toprak, a.g.e., s. 396-397

²⁷⁰ Toprak, a.g.e., s. 326

²⁷¹ Müslim, Cennet, 17, Cenâiz, 30

²⁷² Buhârî, Daavat, 37, 38, 44; Cihad ve Siyer, 25; Müslim, Cennet, 17

²⁷³ Ahmed b. Hanbel, Müsned, IV,362

²⁷⁴ Böcü, Ali, “Es-Suyutî'nin Şerhu's-Sudur Bi Şerhi Hali'l-Mevta Ve'l Kubur Adlı Eseri Bağlamında Kabir Hayatı İle İlgili Hadislerin İncelenmesi”, Basılmamış Y. L. Tezi, Çukurova Ün., İlh. Fak., S.B.E., Adana 2005, s. 46

²⁷⁵ Özdemir, a.g.m., s. 155

²⁷⁶ Buhârî, Cenâiz, 84

ve kabirlerini ateşle doldursun.”²⁷⁷ Şâyet kabirde hayat ve azap olmasaydı Peygamber Efendimiz bu şekilde beddua etmezdi. Onun müşriklere bedduası, zaten mevcut olan azaplarının artırılması içindir.²⁷⁸

Gerek âyetlerde, gerekse bu husustaki haber ve eserlerde, en çok kabir azabından söz edilmiştir. Bunun sebebi kabirdekilerin çoğunun kâfir ve asiler olması sebebiyle, kabirde en çok vuku bulacak şeyin azap olması olabileceği gibi,²⁷⁹ Cürcanî'nin (v. 816/1413) *Mevâkıf Şerhi*'nde: “Kabir azabı ispatlanınca, kabirde dirilme ve sorgulama da sabit olur. Çünkü kabir azabını kabul edenler, bunları da kabul ederler...”²⁸⁰ sözüyle ifade ettiği gibi, azap kabul edilince, diğerlerinin de kabul edileceği gerçeği de olabilir.

C. Kabir Azabının Mahiyeti

Ehl-i Sünnet ve'l Cemaat âlimleri kâfir ve bazı günahkâr mü'minler için azabın, itaatkâr mü'minler için de nimetin gerçekleşmesi için Allah Teâlâ'nın ölünün cesedine hayat verdiğini söylemişlerdir. Kerramiyye ve Ebû'l Hasan es-Sâlihi'nin takipçileri olan Sâlihiye'nin aksine, bize göre, hayat ilmin varlığı için şarttır. Onların görüşlerine göre, hayat olmadan kabir azabının varlığına hükmedilir.²⁸¹ Ehl-i Sünnet âlimleri kabir hayatının varlığını ispat ederken bu hayatın ne bu dünya hayatı ile büsbütün aynı ne de büsbütün farklı bir hayatın olması gerekmediğini, önemli olan oradaki sorgu, azap ve nimetin idrak edilmesi olduğunu söylemişlerdir.²⁸² Ancak bu hayatın mahiyeti konusunda ortak bir şey söyleyememektedirler. Azabın ruha mı, bedene mi, yoksa ikisine birden mi olduğu konularında farklı görüşler ileri sürülmektedir.²⁸³ Selef âlimleri kabirde azabın hak olduğunu ve Allah'ın ölüye bunu idrak edecek kadar hayat verdiğini kabul etmekle birlikte²⁸⁴ keyfiyeti hakkında söz söylemezler.²⁸⁵ Bir kısmı ise, mükâfat ve cezanın sadece ruh için söz konusu olacağını söylerler. Bunlara göre berzah âleminde

²⁷⁷ Müslim, Mesâcid, 35

²⁷⁸ Toprak, a.g.e., s. 331

²⁷⁹ Toprak, a.g.e., s. 314

²⁸⁰ Cürcânî, a.g.e., s. c. III, s. 242

²⁸¹ en-Nesefî, *Tevhidin Esasları*, s. 132

²⁸² Toprak, a.g.e., s. 336; Chittick- Murata, a.g.m., s. 294

²⁸³ Topaloğlu, Bekir- Yavuz, Yusuf Şevki- Çelebi, İlyas, *İslâm'da inanç esasları*, 4. Baskı, Çamlıca Yay., İst. 2004, s. 270

²⁸⁴ İbn Teymiyye, a.g.e., s. 475

²⁸⁵ Toprak, a.g.e., s. 337

beden için azap ya da nimet yoktur. İbn Hazm bu görüştedir.²⁸⁶ İslâm filozofları, ölümden sonra artık hiçbir zaman ruhun beden dönmeyeceğini ve bu dönüşün imkânsız olacağını, âhiret hayatının da sadece ruhî olduğunu söyleyip, böylece âhiretteki dirilmenin cisimle olacağını inkâr ettiklerinden dolayı Gazali'ye göre küfre vardıkları halde,²⁸⁷ yalnız kabir hayatının ruhî olacağını söyleyen âlimler küfre varmazlar. Çünkü bunlar, mahşerdeki dirilmenin cesetle birlikte olacağını kabul etmektedirler.²⁸⁸ Mi'rac gecesinde Hz. Peygamber'in göklere yükseltildiği zaman Hz. Âdem (a.sy.) ile diğer peygamberlerin ruhlarıyla karşılaşmasını ve Hz. Âdem'in sağında iyilerin ruhlarının, solunda ise kötülerin ruhlarının bulunduğunu haber vermesini naklî delil olarak ileri sürerler.²⁸⁹ Kabir azap ve nimetinin ruhla beden her ikisine birlikte olacağı görüşü Ehl-i Sünnet'in ve Müslümanların çoğunun görüşüdür.²⁹⁰ Ruh, bazen bedenden ayrı kaldığı gibi, bazen de bedenle birleşmektedir.²⁹¹ Aslında nasların zahirinden de bu anlaşılmaktadır. Bununla birlikte âyetlerin delaletinin zannî oluşu ve hadislerin de bir kısmı sahih olmakla beraber tevatür derecesine ulaşmamış bulunması sebebiyle sübut yönünden kesin bilgi ifade edecek yeterlilikte olmadıkları, dolayısıyla inkâr edenlerin küfürle itham edilmeyeceği kanâatini serdetmektedirler.²⁹² İbn Teymiyye'ye göre ruh-beden birlikteliğine uygulanacak azap veya nimet uyuyan kişinin karşılaştığı azap ve nimetin aynısı değildir. Çünkü kabirdeki azap ve nimet daha büyük ve daha mükemmeldir. Asıl kabirdeki azap ve nimet hakîkidirler.²⁹³

Buraya kadar anlattıklarımızdan hareketle özetle söylemek gerekirse, Ehl-i Sünnet ve Mu'tezile, kabir azabının beden ve ruha birlikte yapıldığı hususunda ittifak halindedirler. Bu, onların ruhun bekasına inanmakla birlikte, onun bedenden ayrı olarak bulunduğu süre içerisinde fonksiyonel olmadığını kabul ettikleri anlamına gelmektedir. Aksi takdirde, ruhun azap ve nimet için bedene dönmesini zorunlu görmezlerdi.

²⁸⁶ İbn Teymiyye, a.g.e., s. 475; Geniş bilgi için bkz. Ateş, S., *İnsan ve İnsan Üstü*, s. 85-88

²⁸⁷ Topaloğlu, *Kelâm'a Giriş*, s. 29

²⁸⁸ Toprak, a.g.e., s. 338

²⁸⁹ Buhârî, Salat, 1; Enbiya, 5; Müslim, İman, 74

²⁹⁰ Pezdevi, a.g.e., s. 236

²⁹¹ Karabulut, a.g.e., s. 69

²⁹² Topaloğlu- Yavuz- Çelebi, a.g.m., s. 270

²⁹³ İbn Teymiyye, a.g.e., s 490; Geniş bilgi için bkz. Toprak, a.g.e., s. 340-346

D. Kabir Azabının Şekilleri ve Devamlılığı Meselesi

Kur'ân-ı Kerîm'de iyilerle kötülere hayatlarında ve ölümlerinde yapılacak muamelenin farklı olacağı haber verilerek şöyle buyrulur: “Yoksa o kötülükleri işleyip duranlar, kendilerini İman edip sâlih amel işleyenler gibi yapacağız, hayat ve ölümlerini bir tutacağız mı sandılar? Ne fena hüküm veriyorlar. Hâlbuki Allah gökleri ve yeri adaletle yarattı. Hem de herkese kazandığının karşılığı verilsin diye yarattı. Onlara asla haksızlık edilmez.”²⁹⁴ Bu âyetler, herkese amelinin karşılığının verileceğine ve adı geçen iki fırkanın ölümden sonra görecekları muamelede eşit olmayacaklarına delalet eder. Böylece iman ve iyi ameli olmayanlar ölüm anından itibaren azapta, iman edip güzel işler yapanlar da nimet içinde olacaklardır.²⁹⁵ Âyetlerin yanı sıra kaynaklarımızda yer alan bir kısım rivâyetlerde de ölenin kabrinde göreceği azap şekillerinden bahsedilmektedir. Fakat bu rivâyetlerin çoğu, Kütüb-i Sitte gibi sahih hadis kaynaklarımızda yer almayan nakillerdir. Bunların önemli bir kısmının senet ve metinlerinde Hadis metodolojisi açısından problemler vardır.²⁹⁶

Kabrin sıkması: Kişinin kabre konulmasından sonra karşılaştığı ilk durum, kabrin insanı sıkması olarak belirtilmektedir. Bu sıkıştırma veya kucaklama hemen ölümün sorgulanmasından sonra olur. Kucaklama amele göre değişir.²⁹⁷ Daha sonra diğerlerinin kendisi terk etmesiyle birlikte, kabirde sadece amelleriyle yalnız başına kalır ve rivâyetlerden anladığımızı göre, ilk sıkma hadisesi bu anda olmaktadır. Bundan dolayı Hz. Peygamber ölünün defnedildikten sonra bir deve kesimi müddeti başında beklenmesini tavsiye etmiştir.²⁹⁸ Kabir sıkması Allah'ın hariç tuttuğu kimseler dışında geneldir.²⁹⁹ Hz. Âişe'den rivâyet edildiğine göre Resulullah şöyle buyurmuştur: “Muhakkak kabrinin insanı sıkıştırması vardır. Eğer ondan kimse kurtulacak olsaydı Sa'd b. Muaz kurtulurdu.”³⁰⁰ Bununla birlikte Sa'd b. Muaz, sahâbiler arasında ibâdetinin ve takvasının çokluğu ile meşhur olan, Peygamber Efendimizin kendisini çok

²⁹⁴ Casiye, 45/ 21-22

²⁹⁵ Gölcük- Toprak, a.g.e., s. 452

²⁹⁶ Böcü, a.g.tez., s. 52

²⁹⁷ Selim- Allam, a.g.e., s. 55

²⁹⁸ Ebû Dâvud, Cenâiz, 72

²⁹⁹ Böcü, a.g.tez., s. 17; Toprak, a.g.e., s. 347

³⁰⁰ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, VI, 55, 98; Geniş bilgi için bkz. Toprak, a.g.e., s. 347-349

sevdiği bir sahabedir. Durum böyle olduğu halde, onun bile kabrin sıkıştırmasından kurtulamadığına dair bu tür rivâyetleri sahih kabul etmek mümkün gözükmemektedir. Ancak bu rivâyetin mecazi olarak anlaşılması mümkündür. Zira insan kabirde tek başına kalır ve o kabrin onu darattığını hissedebilir.³⁰¹ Aslında burada kastedilen kabir sıkmasının aslı, kabrin ölüyü kucaklamasıdır. Çünkü insanlar topraktan yaratıldılar ve uzun müddet ondan ayrı kaldılar. Tekrar toprağa döndükleri zaman, evladından uzun müddet ayrı kalan ananın evladını kucakladığı gibi, toprak da onları sarar. Ama mü'min ve itaatkâr olanları şefkatle, asi olanları da kızarak, gazapla sıkır.³⁰² Ancak bu şekilde kabrin sıkıştırması mü'minler için geçîcî bir durum, kâfirler için ise devamlı bir durumdur.³⁰³ Rivâyetlerde varid olan kabrinde oturtulup kemiklerinin birbirine girmesi ve buna benzer hallere gelince, bunlarla Resulullah'ın maksadının, her hangi bir ifrat ve tefrite gidilmeden anlaşılması icab eder. Onun sözlerine ifadelerin kaldıramayacağı anlamlar yüklenmemesi gerektiği gibi, onun maksadına ve maksat olarak gözetdiği hidâyet ve beyanına aykırı manalar da çıkarılmamalıdır.³⁰⁴ Kaynaklarda kabrin insanı sıkmasının Peygamberler için de vaki olduğunu belirten bazı rivâyetler yer almaktadır.³⁰⁵ Bu rivâyetler de Sa'd b. Muaz ile bağlantılandırılmıştır. Ancak bunların muteber birer rivâyet olarak değerlendirilmediğini belirtmeliyiz. Çocukların da buna maruz kaldıklarını söylemesi Yüce Allah'ın adaleti ve rahmeti ile bağdaştırmak mümkün gözükmemektedir. Ancak bu bir azap değil de kabre girmenin doğal bir sonucu olarak düşünülebilir ki, her doğan her çocuk anne karnından dünya ortamına geçtiğinde de ilk başta bazı sıkıntılara maruz kalmaktadır. Ancak biz bunu azap olarak değerlendirmemekteyiz.³⁰⁶

Tokmakla Vuruş: Bir hadisinde Peygamber Efendimiz, kabir suâlini anlattıktan sonra, kâfir ve münâfıklar cevap vermeyince onlara yapılan azabı şöyle anlatır: “Sonra demirden bir tokmakla ensesine öyle bir vurulur ve kâfir yahut münâfık öyle bir bağırır

³⁰¹ Böcü, a.g.tez, s. 20

³⁰² Toprak, a.g.e., s. 347

³⁰³ Böcü, a.g.tez, s. 21

³⁰⁴ el-Hanefî, a.g.e., s. 430-431

³⁰⁵ Bkz. Toprak, a.g.e., s. 348

³⁰⁶ Böcü, a.g.tez, s. 22, 24

ki, insan ve cinden başka ona yakın olan her şey, onun feryadını işitir.”³⁰⁷ İnsan ve cinlerin işitmemesi ise sadece imtihan sınırının bozulmaması ile alakalı olduğu bildirilmektedir.³⁰⁸ Diğer bir hadiste, bu vuruşun etkisiyle kabirdekinin toprak olacağı ve tekrar ruhu kendisine iade edilerek azaba devam edileceği bildirilmiştir.³⁰⁹

Kabrin cennet bahçesi veya cehennem çukuru olması: Kabrin en önemli özelliklerden birisi de, cennet bahçelerinden bir bahçe ya da cehennem çukurlarından bir çukur³¹⁰ şeklinde tanımlanmasıdır. Kabir sualine doğru yanıt verenlere cennetteki makamları arz edilip, gösterilince o kabrin onun için bir cennet bahçesi olacağı açık bir husustur. Aksi durumda cehennemdeki makamı arz edilip azaba maruz kalan bir kişi için de, oranın bir cehennem çukuru olacağı açık bir husustur. Rivâyetin başındaki “vefat ettiğinde” ifadesini “vefat etmek üzere olan kişi” olarak da anlamlandırılmıştır.³¹¹ Bu hadiste belki işaret edilmek istenen kabirde kendine özgü bir hayatın bulunacağıdır. Dünya hayatından tamamen farklı olacak ama kişinin amellerine göre âhiret hayatına benzeyecektir.³¹²

Cehennemlik olan kişiye, akşam-sabah cehennemdeki yerinin gösterilmesi: Abdullah b. Ömer’den rivâyet edilen bir hadisinde Peygamber: “Sizden biriniz vefat ettiğinde, sabah ve akşam ona kendi oturacağı makamı gösterilir. O kimse cennetliklerden ise, cennetliklerin makamlarından bir makam (yani kendisinin cennette varacağı makam) gösterilir. Ve ona: Burası senin kıyamet gününde gönderileceğin makamdır, denir.”³¹³ Bir şekilde ölü tam olarak cehennemde bulunmasa bile kıyametin kopmasına kadar makamını görmeye devam edecektir ve bu şüphesiz cehennemlikler için en büyük azaptır.³¹⁴ Tirmizî’nin rivâyet ettiği bu hadis de kabir azabının bir şeklini açıklıyor. Buna göre: “Bir kâfire mezarda 70 ejderha verilir ve o ejderhalar onu kıyamet saati gelinceye kadar ısırırlar. Şâyet bu ejderhadan bir tanesi yeryüzünde solusaydı,

³⁰⁷ Buhârî, Cenâiz, 66, 85

³⁰⁸ Böcü, a.g.tez, s. 51

³⁰⁹ Ebû Dâvud, Sünnet, 27

³¹⁰ Tirmizî, Kıyamet, 27

³¹¹ Okuyan, a.g.e., s. 284-285

³¹² Karadaş, *İslâm Düşüncesinde Âhiret*, s. 49-50

³¹³ Buhârî, Cenâiz, 88; Müslim, Cennet, 17; Tirmizî, Cenâiz, 71; İbn Mâce, Zühd, 32; Nesâî, Cenâiz, 116; Mâlik b. Enes, Muvatta, Cenâiz, 16

³¹⁴ Toprak, a.g.e., s. 350-351

yeryüzünde herhangi yeşil bir şey bitmezdi.”³¹⁵ İmam Gazali’nin bu hadisi yorumladığı üzere bu yılanların sayıları kibir, riya, haset, aldatma, kin v.sy. gibi kötü huyların sayıları sebebiyledir.³¹⁶ Bunun yanı sıra bazı kimseleri, toprağın kabul etmeyip insanlara ibret olsun diye dışarı atması da azap şekillerinden sayılır.³¹⁷

Kabir Azabının Devamlılığı Meselesi: Kabir sualinden de hariç olanların dışında kabir azabı iki kısımdır. Birincisi kâfirlerin ve günahı çok olan mü’minlerin azabı devamlı olarak kabul edilmiştir.³¹⁸ Kâfirlerin azaplarının kıyamet gününe dek süreceği hususunda âlimler müttefiktirler. Çünkü deliller bu yöndedir. Nitekim kabir suâli konusunda rivâyet edilen hadislerden, Ebû Hureyre’den nakledilen birinde münâfık olanların azaplarının kıyamet gününe kadar devamlı olacağı açıkça zikredilmiştir.³¹⁹ “(Firavun ailesi) sabah akşam ateşe sunulurlar”³²⁰ âyeti de bunu gösterir. İkincisi ise devamlı olmayıp az günahı olan bazı mü’minlerin azabıdır. Onlar, suçları oranında bir süre azab çekerler. Azapları gittikçe hafifler, sonra tamamen kurtulurlar. Bazı yakınlarının kendileri için yapacakları dua, istiğfar, hac ve kıraat gibi ibâdetler, verecekleri sadakalarla asilerin azabı hafifletilir veya tamamen azaptan kurulmalarına neden olur.³²¹ Mu’tezile sürekli bir kabir hayatı öngörmez. Onlara göre kabir hayatı cesedin defnedilmesinden sonra gerçekleşecek ve ruh-beden bütünlüğü içerisinde kısa süreli bir hayat olacaktır. Bu görüşlerine “Bizi iki kere öldürdün ve iki kere dirilttin”³²² meâlindeki âyeti delil getiren Mu’tezile âlimleri, buradaki iki ölümü, dünya hayatının son bulması ile kabirdeki kısa süreli hayatın son bulması; iki diriltilmeyi de, kabirde diriltirme ve kıyamet sonrası diriltirme olarak yorumlamışlardır.³²³ Kabir hayatının süresini ise “Diriltilecekleri güne kadar onların arkasında bir berzah vardır. Sûr’a üfürüldüğü gün onların soylarının hükmü kalmaz, birbirlerinden talepte de

³¹⁵ Tirmizî, Kıyamet, 26; Benzer rivâyetler için bkz. Böcü, a.g.tez, s. 52-62

³¹⁶ Gazali, İhyâ, c. IV, s. 895

³¹⁷ Bkz. Buhârî, Menakıb, 25; *Müsned*, III, 120-121

³¹⁸ Toprak, a.g.e., s. 362

³¹⁹ Tirmizî, Cenâiz, 70

³²⁰ Mü’min, 40/46

³²¹ Ateş, S. *İnsan ve İnsan Üstü*, s. 111

³²² Mü’min, 40/11

³²³ Kadı Abdülcebbar, a.g.e., s. 147

bulunamazlar³²⁴ meâlindeki âyetten hareketle birinci Sûr ile ikinci Sûr arası olmasını öngörmüşlerdir. Bazı Mu'tezile Kelâmcıları ise kabirde sürekli değil, özel ve geçici olarak azabın olabileceğini ileri sürerler.³²⁵ Benzer görüşü paylaşan Harici fırkalarının en mutedili ve günümüze ulaşan tek kolu olan İbazilere göre yukarıdaki âyette işaret edildiği gibi kabir hayatını öngörmek üçüncü bir hayatı gerektirir, bu ise mümkün değildir.³²⁶ Ancak dünya hayatı ile âhiret hayatı arasında ara dönemde bir azap söz konusudur; vakti ise, birinci Sûr ile ikinci Sûr arasındadır.³²⁷

Kadı Abdülcebbar kabir sualinin ve azabının mahiyetine akılla ulaşılmanın mümkün olmadığını, nakle dayalı olduğunu beyan etmiş, ancak bunun tam zamanının tespit edilemeyeceğini, sadece Sûr'a iki üfleme arasında olmasının mümkün olduğunu, sözlerine eklemiştir.³²⁸

E. Kabir Azabının Sebepleri ve Kurtuluş Yolları

İşlenen amellerin kabir azabını olumlu veya olumsuz yönde etkilemeleri bakımından ikiye ayırmak mümkündür. Kabir azabını artıran amellerin başlıcaları şunlardır:

Hız. Peygamber küçük abdestten sakınmayı ve temizlenmeyi emretmiştir.³²⁹ Bunun sebebi işinin üzerine idrar bulaştığı halde, onu temizlemeden yapması gereken işleri yapmasıdır. Gıybet ve koğuculuk yapmak³³⁰ borçlu olarak ölmek,³³¹ ölüye yüksek sesle ağlamak,³³² yalan söylemek, zina etmek, faiz yemek, içki içmek gibi fiillerin de kabir azabına sebep teşkil ettiği yine hadisler bildirmektedir. Bunun yanında bazı rivâyetlerde abdestsiz namaz kılmak, kul hakkı yemek gibi fiillerin de kabir azabına sebep olacağı belirtilmektedir.³³³ Kabir azabı konusunda en çok bilgiyi Mi'rac'la ilgili rivâyetler vermektedir. Kabir azabına sebep olan fiilleri belirten ve aynı zamanda asi

³²⁴ Mü'minun, 23/100-101

³²⁵ Çelebi, *İslâm İnanç Sisteminde Akılcılık*., s. 335-336

³²⁶ Fığlalı, Ethem Ruhi, "İbadiyye'nin Siyasi ve İtikadi Görüşleri", AÜİFD, Ank. 1976, sy. XXI, 337

³²⁷ Karadağ, *İslâm Düşüncesinde Âhiret*, s. 87

³²⁸ Çelebi, *İslâm İnanç Sisteminde Akılcılık*., s. 336

³²⁹ İbn Mâce, Tahâret, 20; Müsned, II, 388

³³⁰ Buhârî, Cenâiz, 88; Vudu, 57; Müsned, I, 225

³³¹ İbn Mâce, Sadâkât, 12

³³² Buhârî, Cenâiz, 33; Müslim, Cenâiz, 9

³³³ el-Cevziyye, a.g.e., s. 111-113

mü'minlere de kabir azabı olduğuna ve azaplarını kabirlerinde çektiklerine delil hadislerden birini zikrederim. Hz. Peygamber'in, Mâlik hariç, altı hadis imamının İbn Abbas kanalıyla tahrir ettikleri bir hadiste şöyle buyurduğu rivâyet edilmektedir: Allah Resulü, iki kabre uğradı ve buyurdu ki: "Bunlardan birisi koğuculuk, öteki de idrar sıçramasından sakınmazdı." Sonra bir hurma dalı getirtti ve ikiye böldü. Birini birinin kabrine dikerken, ötekini de ötekinin kabrine dikti ve "İnşallah onların azapları bu dallar yaş kaldıkça hafifler" buyurdu.³³⁴ Buna benzer rivâyetlerin hemen hemen hepsinde, ölenin azabının hafifletilmesi için ağaç dikimi tavsiye edilmiştir ki bu, Müslüman mezarlarının cennet bahçelerine benzemesinde, çevrenin korunup güzelleştirilmesinde çok önemli bir etken olmuştur.³³⁵ Kabir azabının ortadan kalkmasına veya hafifletilmesine sebep olan diğer amelleri şöyle sıralayabiliriz: Her şeyden önce kabir azabına sebep olan bütün işlerden sakınmalıyız. Bunu yanı sıra tevbe kapısının her zaman açık olduğunu unutmamalıyız.³³⁶ Bundan sonra en önemlisi her daim kabir azabından Allah'a sığınmamızdır. Dünya hayatı bir imtihan yeri olduğu gibi kabir hayatında da fitne ile karşılaşacağız. Bu yüzden imanımız kuvvetli ve sapasağlam olmalıdır. Bir mü'minin en büyük silahı dua olduğuna göre ümit ile korku arasında olmak şartıyla her zaman Allah'a sığınmamız gerekir. Peygamber de kabir azabından Allah'a sığınmış ve ashâba da Allah'a sığınmalarını söylemiştir.³³⁷ Kabir sorularından biri Hz. Muhammed hakkında olduğu için elbette ki peygambere iman etmeliyiz.³³⁸ Allah yolunda savaşırken şehit olmak da bir kişinin ulaşabileceği en yüksek makamlarından biridir. Hz. Peygamber'den şehit olanlara verilecek mükâfatlara dair rivâyet edilen bir hadiste onların kabir azabından korunduğunu haber vermiştir.³³⁹ Kaynaklarda kabir sualinden muaf olmaları sebebiyle kabir azabından da muaf olanlar zikredilir. Buna göre karın ağrısından ölenler, Cuma günü ve gecesi ölenler kabir

³³⁴ Buhârî, Cenâiz, 88, Vüdu', 57; Nesâî, Cenâiz, 116; Ahmed b. Hanbel, II, s. 441; er-Rûdânî Muhammed b. Muhammed b. Süleyman, *Büyük Hadis Külliyyatı*, Çev. Naim Erdoğan, İz Yay., İst. 2007, c. I, s. 396

³³⁵ Böcü, a.g.e., s. 50

³³⁶ Toprak, a.g.e., s. 370

³³⁷ Müslim, Cennet, 67-69; Müsned, c. III, s. 103-104

³³⁸ et-Tahtavi, Ali Abdullah, *Kabir Azabından Kurtuluş Yolları*, Çev. Nurgül Özdemir, Polen Yay., İst. 2007, s. 41

³³⁹ Tirmizî, Fezâilu'l Cihad, 25; İbn Mâce, Cihad, 16; A. B. Hanbel, *Müsned*, IV, 131

azabından muafırlar. Bilindiği gibi, bir kişinin hastalığı sırasında çektiği ızdırap ve ağrılar o kimsenin günahlarına keffaret olmakta ve O'nu Allah'ın rahmetine ulaştırmaktadır.³⁴⁰ Mülk sûresini okumanın kabir azabından kurtaran ameller arasında olduğu hususu, bir kısım hadislerde sık sık zikredilmektedir. Kur'ân-ı Kerîm'i çok düşünerek okumak, kelime-i tevhidi çok söylemek, oruç tutmak, cihada gitmek, hacca gitmek, sadaka vermek, ilim tahsil etmek, insanlara eziyet etmemek, yetime iyilik etmek, hastayı ziyaret etmek, sâlih evlat yetiştirmek ve musibete sabretmek gibi ameller de kaynaklarda zikredilen bu ameller arasında yer alır.³⁴¹

IV. KABİR NİMETİ

Kabir azabı konusunda ümmetini uyaran Hz. Peygamber aynı zamanda mü'minleri kabir nimeti ile de müjdelemiştir. Kabir azabına olduğu gibi kabir nimetine de delalet eden Kur'ân âyetleri ve mana yönünden tevatür derecesine varan Hz. Peygamber'in hadisleri bulunmaktadır.

A. Kabir Nimetine İşaret Eden Naslar

Şehitlerin berzah âleminde diri olduklarını “Allah yolunda öldürülenlere, onlar ölülerdir, demeyin; hakîkatte onlar diridirler. Fakat siz anlayıp bilemezsiniz”³⁴² ve Allah katında rızıklandıklarını bildiren “Sakın Allah yolunda öldürülenleri ölü sanma. Doğrusu onlar Rableri katında diridirler. (Cennet ve meyvelerinden) rızıklanırlar. Onlar, Allah'ın kendilerine verdiği ihsandan dolayı neşeli haldedirler ve arkalarından kendilerine şehitlik rütbesi ile katılamayan mücahitler hakkında şunu müjdelemek isterler: Onlara hiçbir korku yoktur ve onlar mahzun da olmayacaklardır.”³⁴³ şu âyetler kabir nimetine delalet etmektedirler.³⁴⁴ Bu âyetlerde geçen hayatın hakiki hayat olup rızıklanmalarının da berzah âleminde devam ettiğinde Ehl-i Sünnet âlimleri ittifak etmişlerdir. Bu âyetler te'vil edilemez.³⁴⁵ Âyette mü'minlere hitaben “Siz

³⁴⁰ Böcü, a.g.tez., s. 65-66

³⁴¹ Geniş bilgi için bkz. et-Tahtavi, a.g.e., 41-65; Toprak, 370-376

³⁴² Bakara, 2/154

³⁴³ Âl-İmran, 3/169-170

³⁴⁴ Eş'ârî, *İbâne*, s. 186

³⁴⁵ Toprak, “Kabir/Kelâm” md, 38

anlayamazsınız, bilemezsiniz buyurulması da bu hayat ve nimetin mahşerde değil, berzahta olduğuna delildir. Çünkü mahşerdeki hayatı herkes anlayacak ve idrak edecektir.³⁴⁶ Berzah âleminde sadece şehitler değil, imanla vefat etmiş ve kabir azabı olmayan diğer mü'minler de derece ve mertebelerine göre nimetlendirilecektir. Yukarıdaki iki âyet, azabı olmayan diğer mü'minlerin de nimetlendirildiklerine delildir. Âyetlerde sadece şehitlerin zikredilişi ise, onların Allah katında daha yüksek bir merteye sahibi olduklarına işaret etmek içindir.³⁴⁷ Kur'ân'da Allah yolunda hicret edip de savaşta öldürülen yahut eceliyle ölenlerin Allah tarafından güzel bir rızık ve nimete eriştireceklerini ve cennete konulacaklarını beyan eden âyetlerde³⁴⁸ şehid mertebesine çıkmayan mü'minlerin de kabirde iyi bir hayat yaşayacağına işaret vardır.³⁴⁹ Hz. Peygamber'in, mü'minin kabrini cennet bahçelerinden bir bahçeye benzetiş de kabir nimetinin varlığına delalet eder.³⁵⁰ Peygamberler şehitlerden daha yüce mertebeye sahip olduklarına göre, şehitler berzah âleminde hayat ve nimet içinde olunca onların da nimet içinde olmaları gerekir. Nitekim Hz. Peygamber bir hadisinde "Allah'ın peygamberi diridir ve rızıklanır"³⁵¹ buyurmuştur. Kur'ân ve sünnetten öğrendiğimize göre kabir hayatı ölümlerin diriltilmesine, yani mahşere kadar devam edecektir. Bu esnada kâfirler devamlı azapta olacakken mü'minlerin nimet içinde olanların nimetleri de kıyamete kadar devam edecektir.³⁵²

B. Kabir Nimetinin Çeşitleri

Nimet kul için iki açıdan büyük önem taşır. Bunlardan biri genellikle insan psikolojisine hâkim olan, içinde bulunduğu nimetten gafil olma sınırını aşır şahsiyet kazanması ve yaşama sevinci taşımasıdır. İkincisi nimet vereni tanıyıp O'nunla ruhi manevi iletişim kurmasıdır.³⁵³ Ölüm vuku bulduğunda mü'min ruhunun Azrâil'den

³⁴⁶ Okuyan, a.g.e., s. 111

³⁴⁷ Gölcük- Toprak, a.g.e., s. 456

³⁴⁸ Hacc, 22/58-59

³⁴⁹ Toprak, "Kabir/Kelâm" md, XXIV, 38

³⁵⁰ Toprak, a.g.e., s. 383

³⁵¹ İbn Mâce, Cenâiz, 65

³⁵² Gölcük- Toprak, a.g.e., s. 456-457

³⁵³ Günaydın, Fatma Candan, "Nimet", DİA, T.D.V. Yay., İst. 2007, XXXIII, 130

rahmet melekleri tarafından yedi kat semaya yükseltişi³⁵⁴ dünya hayatından ayrılmasıyla karşılaştığı ilk nimettir. Bunun yanı sıra kabir suâli ve azabıyla ilgili hadislerin hemen hepsinde sorulara cevap veren mü'minlerin kabirlerinin genişletilip aydınlatılacağı, cennet bahçelerinden bir bahçe haline getirileceği ve mü'mine sabah akşam cennetteki yerinin gösterileceği bildirilmiştir.³⁵⁵ Mü'mine sabah akşam cennetteki makamının gösterilip, oraya gideceğinin müjdelenişi de nimetlerden biridir. Çünkü insan böylece oraya gitmenin ümit ve sevinç içinde ve oradaki hayatı, nimetleri hayal etmekle lezzet duyar.³⁵⁶ Ebû Hureyre'nin rivâyet ettiği bir hadiste Hz. Peygamber kabir nimeti ile ilgili olarak şunları bildirmiştir: "Mü'min kabrinde bir bahçe içerisinde hoşça karşılaşılır ve ondördündeki ay gibi etrafına ışık saçar."³⁵⁷ Görüldüğü üzere kabir hayatı ve kabir halleri, Kur'an âyetlerine aykırı düşmeyecek şekilde Hz. Peygamber'in sünnetiyle tespit edilmiştir.³⁵⁸

³⁵⁴ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, IV, 287-288

³⁵⁵ Müslim, Cennet, 65-66; Tirmizî, Cenâiz, 71; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, III, 3-4

³⁵⁶ Toprak, a.g.e., s. 389

³⁵⁷ Tirmizî, Kıyamet, 27

³⁵⁸ Gündoğar, a.g.e., s. 202

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ARNAVUTLUK'TA ÂHİRET ANLAYIŞI

Kelâm ilminin temel araştırma konusu inançlardır. Bunların içerisinde âhîret inancının önemli bir yeri vardır. Âhîret inancı, İslâm dinin en temel ilkelerinden birisidir. Kur'ân-ı Kerim'de âhîret hayatı ile ilgili âyetlerde bu hayatın ebediliğine yapılan vurgu, dünya hayatının kısıllığı ve geçiciliğiyle kıyaslanmak suretiyle anlatılır. İslâm'a göre insanın ölümü ile başlayan âhîret hayatı, dünya hayatına bağlı olarak belirlenen bir süreçtir. Bu süreç ya nihaî saadet, ya da nihaî cezada ebedî olarak devam edecektir.¹

Ölüm, bütün canlılar için mukadderdir ve varlık sahnesinde bulunan her canlı, günün birinde ölmeye mahkûmdur. Dünya üzerindeki bütün varlıklar, her an ölümle iç içe yaşamaktadırlar ve hayat her zaman içinde ölüm gerçeğini taşımaktadır.² Ölüm ve ölüm ötesi ile ilgili inanç ve tutumlar, psikolojinin ve dinin ortak ilgi alanlarından birisini oluşturur. Ölüm, insanlarda bazı düşünce ve tasavvurlara konu olması, derin kaygı ve korkular uyandırması ve belli bazı tutum ve davranışlara yol açması bakımından psikolojinin; ölüm ötesiyle ilgili inanç ve öğretiler, uygulama ve törenlerin kendi sisteminin önemli bir unsuru oluşturması dolayısıyla da dinin önemle üzerinde durduğu bir konu olmuştur.³ Varoluş ve ölüm, tüm insanların müşahedesine açık iki gerçeklik alanıdır. Biri diğeriyle anlam kazanan ve bütünlenen, dünya gerçeğinin iki boyutudur. Geleneksel kültürler ölümü bir son olarak değil, yeni bir başlangıç olarak görmüşler; hayatı, varoluşsal bir sürekliliğin parçası olarak kabul etmişlerdir.⁴ Ölümden sonraki hayatın varlığını ve insanı nasıl etkilediğini, hemen her çağın yazılı kültürlerinin

¹ Terzioğlu, Hülya, *İslâm'da Dünya Âhîret Dengesi*, Ensar Neş., İst. 2007, s. 19

² Karadeniz, Osman, *Ecel Üzerine*, İzmir 1992, s. 9; Karaca, Faruk, *Ölüm Psikolojisi*, Beyan Yay., İst. 2000, s. 35

³ Çevik, Şükran, "Ölüm Düşüncesi ve Ölüm Ötesiyle İlgili Dini İnançlar", *Gençlik, Din ve Değerler Psikolojisi*, Edt. Hayati Hökekleli, 2. Baskı, Değerler Eğitim Merkezi Yay., İst. 2006, s. 405

⁴ Hökekleli, Hayati, "Ölüm ve Ölüm Ötesi Psikolojisi", UÜİFD, Bursa 1991, sy. III, c. III, 151-153

dinî inanç ve felsefî düşüncelerinde bulmak mümkündür.⁵ İslâm inancında “Âhiret” olarak isimlendirilen ölümden sonraki hayat, altı iman esasından beşincisi olarak geçer. Kur’ân’ın birçok yerinde Âhiret inancı Allah inancı ile birlikte anılır.⁶ Bir dine bağlı olmak, her şeyden önce o dinin inanç ve öğretilerini kabullenmektir. Ancak Batı’da yapılan araştırmalar, dinin ana konularından biri olan ölüm ötesiyle ilgili hususlarda, dinle bağlantı içerisinde olan kişilerde bile bir takım şüphe ve kararsızlıkların olduğunu ortaya koymuştur.⁷ Her ne kadar hayatın en üst derecede yükseltilmesi ve genişletilmesi günümüz insanına anlaşılır geliyorsa da, ölümden sonra sonsuz bir hayat, aynı ölçüde inanılmaz ve şüpheli görünmektedir.⁸

I- ARNAVUTLUK'TA İSLÂM

Arnavutlar Avrupa'nın en eski ırklarından birine mensupturlar ve nesilleri *Arvanitas* denilen *Pelasgis* şubesine dayanır.⁹ Eski Pelazg'lular'da her soyun, her ailenin kendine has bir pagan inanç sistemi vardı.¹⁰ Pelazg'lular'ın mirasçısı olarak kabul edilen İlirya'lular'da ise ölümden sonra öteki hayatın inancı ile ilgili izlere rastlamaktayız. Meskenlerin önemli bir kısmında *tuma* adlı toplu mezarların başucuna bırakılan yiyecekler, hediyeler ve kurban edilen hayvanlar,¹¹ o dönemde halkın öteki hayata dair bir inanç taşıdıklarını ve buna günlük yaşamda çok önem verdiklerini gösteriyor. Bununla birlikte Arnavutluk halkı üzerine, İslâm'dan önce genel olarak geçerlilik kazandıran bir inanç sistemi, özel olarak da âhiret inancına yönelik ortak bir anlayış ve uygulamanın bulunduğunu söylemek, kanaatimizce doğru olmayacaktır. Osmanlı Padişahın hâkimiyetini 1422'de tanıyan Arnavutlar¹² uygulanan serbest siyaset

⁵ Yasa, Metin, *Felsefî ve Deneysel Dayanaklarda Ölüm Sonrası Yaşam*, Ankara Okulu Yay., Ank. 2001, s. 9

⁶ Karadaş, *İslâm Düşüncesinde Âhiret*, s. 13-15, 113

⁷ Çevik, a.g.m., s. 405-406

⁸ Hökelekli, Hayati, “Ölümlle İlgili Tutumların Dini Davranışla İlişkisi Üzerine Bir Araştırma I”, UÜİFD, Bursa 1992, c. IV, sy. IV, s. 58

⁹ Arnold, T. W., *İntişar-ı İslâm Tarihi*, Çev. Hasan Gündüzler, Akçağ Yay., Ank. 1971, s. 255

¹⁰ Kola, Aristidh, *Gjuha e Perendive (Tanrıların Dili)*, Çev. Spiro Xhai, Plejad Yay., Plejad 2003, s. 58

¹¹ Hammond, Nichol G. L., “Varrimi Me Tuma Ne Shqiperi Dhe Problemet e Etnogjenezes, (Arnavutluk'ta Tuma Definleri ve Halk Menşeinin Sorunları”, *Kuvendi i Studimeve Ilire, (İliryahların Araştırma Merkezi)*, Edt. F. Gusho, Tirane 1974, s.155

¹² Arnold, a.g.e., s. 255

sonucunda İslâm'a ısınmış ve ihtidalar çoğalmıştır.¹³ Arnavutluk tarihinde XVII. asırda görülen ihtida çokluğunu sonraki devirlerden hiçbirisi görmemiştir.¹⁴ Arnavutluk'ta dini hayatın gelişmesinde tasavvuf ve tarikatların önemli bir tesiri olmuştur. Özellikle Bektaşîlik çok yaygındı. Evliya Çelebi'ye göre Bektaşîlik XVI. yy.da yaygınlık kazanmaya başlamıştır.¹⁵ Aydınların büyük bir kısmı medrese kurmuş ve aynı zamanda belli bir tarikata bağlılığını korumuştur.¹⁶ Özellikle medrese muallimleri ve Bektaşîler tarafından kaleme alınan hususi eserler, mevlitler veya dinî hikâyeler halk tarafından okunuyor ve millet itikadını öğrenmeye ve ibadetlerini uygulamaya çalışıyordu. Bu döneme ait *Pratik Akaid Bilgiler* adlı bir kitapta günümüz kelâm kitaplarında yazılan bilgilerin hemen hepsi bulunmaktadır. Bu kitap Ülü'l Azm Peygamberlerin bahsi ile başlayıp, âhiret, kaza ve kader, mükellefin vazifeleri, aşere-i mübeşşere, fıkıh bahisleri ve dört halifenin dönemlerinden söz edilmiş, özellikle âhiret safhalarından teferruatlı bir şekilde bahsedilmiştir. İşkodra merkezli *Zani i Nalte (Yüce Ses/Sesleniş)* adlı dini aylık dergi de 1920 yıllarda yayınlanmaya başlamış, 10-15 yıl yayını devam etmiştir. Bu gibi yayınlar medresede okutulmalarından hareketle Arnavut halkının akaid sahasında yeterli bilgiye sahip olduğunu iddia edebiliriz. Halka en fazla ulaşma imkânına sahip 1936'da başlayan tasavvuf ve tarikatların ortak kuruluşun yayınları 1946 yılına kadar devam edebilmiştir. Komünizm zamanında devletin baskısından etkilenen tarikatların bu tarihten sonraki durumları hakkında sağlıklı bilgiler yoktur.¹⁷

1912 yılında bağımsızlığını kazanan Arnavutluk siyasî dalgalanmaların sonucunda sahip olduğu dini bağlantılarını kaybetmeye başlamıştı. Kasım 1944'te Enver Hoca'nın iktidara gelmesinden sonra ise pratikte din kısıtlandı. Ardından da

¹³ Bilge, Mustafa L., "Arnavutluk", DİA, T.D.V. Yay., İst. 1991, III, 387

¹⁴ Arnold, a.g.e., s. 273

¹⁵ Ocak, Ahmet Yaşar, "Bektaşîlik/Coğrafi dağılışı", DİA., T.D.V. Yay., İst. 1992, V, 379; Arnavutlarda önemli bir yeri olan mevlitler hakkında geniş bilgi için bkz. Dizdari, İslâm, "Mevludet ne Gjuhen Shqipe u Ndikuan Nga Mevludi i Sulejman Çelebiut", (Arnavutça Yazılan Mevlitler Süleyman Çelebi'den esinlenmiştir) *Süleyman Çelebi ve mevlid yazılışı, yayılışı ve etkileri*, Uluslararası sempozyum, Edt. Mustafa Kara, Bursa 2007, s. 352-369

¹⁶ Basha, Ali Musa, *İslâmi ne Shqiperi Gjate Shekujve (Arnavutluk'ta Asırlar Boyunca İslâm)*, Tiran 2000, s. 240

¹⁷ Bilge, a.g.md., s. 389

izlenen politika ile tamamen ateist olduğunu anlaşıldı.¹⁸ Bu sistemin ısrarla yaptığı ilk şey insanların öteki hayata inanmalarını maddecilik anlayışına karşı bir düşmanlık olduğunu göstermekti.¹⁹ Bundan sonra cenaze işlemleri uygulamaları kapsamında sadece defin işlemi gerçekleştirilebilir duruma gelmiştir.²⁰

II- BUGÜNKÜ SOSYAL VE DİNİ DURUM

Komünist rejimin yıkıldığı 1990 yılı sosyal, ekonomik ve dinî açıdan önemli bir dönüm noktası olmuştur. Bugünkü Arnavutluk'un %78'i Müslüman olmasına rağmen devlet laikdir. %18 civarında olan Hıristiyanlara, Müslümanlardan daha fazla hak tanınmaktadır. Din yasağından sonra bugünkü halkın dini uygulamalarında atalarından âdet olarak öğretilen bazı şeylerin arasında kısmen eski pagan inançları da karışmıştır. Komünizm sisteminden önce devlete bağlı bir kurum olan dinî eğitim merkezleri, komünizm döneminde tamamen yasaklanmıştı. Şimdi ise dinî eğitim kurumu devletten bağımsız bir kurum olarak faaliyet göstermeye başlamıştır. Türkiye Cumhuriyeti ve Arap ülkeleri tarafından 1995 yılından itibaren medreseler açılmaya başladı. Bunların çoğu eğitim öğretime devam etmektedir. Ancak bunların müfredatındaki eksikliklerin olmasının yanında, bir kısmının ücretli olması çok kısıtlı bir kitleye hitap etmelerini beraberinde getirmiştir. Dinî içerikli sosyal faaliyetlerin son beş yılda artış göstermesi halk üzerinde çok büyük ilgi uyandırmıştır. Bununla birlikte genel itibariyle halka ulaşan ve halk tarafından tanınan sosyal etkinlikler Batı'nın Arnavutluk'taki temsilcileri tarafından organize edilmektedir.²¹

¹⁸ Zekaj, Ramiz, *Zhvillimi i Kultures Shqiptare Ne Shekullin XX., (XX. Asırda Arnavutluk'ta Kültürün Gelişmesi)*, A.İ.İ.T.C. Yay., Tirane 2002, s.44

¹⁹ Zekaj, a.g.e., s. 54

²⁰ Geniş bilgi için bkz. Basha, a.g.e., s. 98-192

²¹ Geniş bilgi için bkz. Basha, a.g.e., s. 171-192

III- ARAŞTIRMA

A- Araştırmanın Amacı

Araştırma, bilginin bulunması, geliştirilmesi ve gerçeğe uygun olup olmadığının kontrol edilmesi için harcanan çaba olarak kabul edilmiştir.²² Ölüm ötesiyle ilgili meselelerin dinin ana konularından olduğu göz önüne alındığında, bir dine mensup bulunan kimselerin, bu bağlantının nicelik ve niteliğine uygun olarak bir inanç ve tutum geliştirmesi beklenir.²³ Bu araştırmanın temel amacı, Arnavutluk'ta genel olarak Müslüman kesiminin âhiret inancına karşı tutumları, âhiret safhaları hakkında bilgi ve tasavvur düzeyini tespit etmektir. Bunun yanı sıra yaş, cinsiyet ve eğitim düzeyi gibi bağımsız demografik değişkenlerin ölüm ötesi inancına karşı geliştirilen tutumlarla ilişkilerini incelemek ve aralarında nasıl bir bağ olduğunu ortaya koymaktır. Bu temel amacın yanı sıra bulgulardan yola çıkarak din eğitimiyle ilgilenenlerin neler yapılabileceği konusunda öneriler sunabilmektir.

B- Yöntem

1. Araştırma Modeli

Bu araştırmada, seçilen örneklem grubundan bilgi toplamak için "Survey Modeli" veya "Tarama Modeli" içerisinde yer alan ve Din Psikolojisinin de bilgi toplama metotlarından²⁴ biri olan "mülakat (görüşme) tekniği" uygulanmıştır. Ana kitleyi temsil yeteneğine sahip örneklemin seçiminde yaş, cinsiyet v.b. değişkenler kullanıldığı için "Tabakalı Basit Tesadüfî Örnekleme" ve sınıf, yaş gibi değişkenlere sınırlamalar getirildiği için "Kota Örnekleme" metotları kullanılmıştır.²⁵

2. Evren ve Örneklem

Araştırmamızın evreni, Arnavutluk'ta yaşayan Müslüman kitledir. Değişik cinsiyet, yaş ve mesleklerde çok geniş bir kesimi içine alan bu araştırmada, ana kitleyi

²² Arslantürk, Zeki, *Sosyal Bilimciler İçin Araştırma Metod ve Teknikleri*, 6. Baskı, Çamlıca Yay., İst. 2004, s. 38

²³ Hökelekli, "Ölüm ve Ölüm Ötesi Psikolojisi", s. 58

²⁴ Hökelekli, Hayati, *Din Psikolojisi*, T.D.V. Yay., Ank. 1993, s. 12

²⁵ Arslantürk, a.g.e., s. 108

temsil eden belli bir grup seçilmiştir. Bu konuyu işlemek için farklı kesim, yaş ve yerleşim birimlerinde ikamet eden Arnavut Müslümanlarından toplam 100 kişiden oluşan iki farklı grup ile mülakat yapıldı. Araştırmanın örnekleminde ilk grup Arnavutluk'ta 21 ili temsil edecek şekilde "Tabakalı Basit Tesadüfî" yöntemle seçilmiş 50 yetişkinden oluşmaktadır. İkinci grup ise İmam Hatip Lisesi, Düz Lise, üniversite mezunu olup ikinci fakültede eğitim gören ve "Tabakalı Basit Tesadüfî" yöntemle seçilmiş 50 öğrenciden oluşmaktadır. Bu yolla iki tabakaya karakteristiklerine ve önem derecelerine göre temsil imkânı tanınmıştır. Tabakalı örneklemede örneklem çıkarılmadan ana kütle homojen kategorilere ayrılmaktadır. Ancak her kategori kendi içerisinde homojen olmasına rağmen kategoriler arasında bir heterojenlik vardır. Bu araştırma evrenini tabakalara ayırdığımızdan dolayı karşılaştığımız ilk problem, söz konusu evrenin nasıl alt tabakalara ayrılacağı meselesi olmuştur. Bunun için cinsiyet, yaş, yerleşim birimi gibi ölçütler kullanılmıştır.

Araştırmamızda örneklem grupları olarak söz konusu kitlelere hitap edilmesinin en önemli sebebi, toplumun ana temelleri olan bu kesimlerden hiçbirini araştırmamızın kapsamı dışında bırakmamaktır. Bunun üzerine diğer bir sebep de her iki grubun bu konudaki bilgilerini ve düşüncelerini tespit edip değerlendirebilmektir. Günümüzde Arnavutluk'taki Müslümanlara hitap edecek çok az sayıda dini literatürün bulunması, özellikle akaid alanında akademik düzeyde çalışmaların neredeyse hiç bulunmaması, konuyu araştırmak için mülakat uygulamayı gerektirmiştir. Söz konusu ikinci grupta İmam Hatip Lisesi öğrencilerinin araştırma kapsamına diğerlerine göre daha fazla yer almasının sebebi ise bu okulların örgün meslekî din eğitimini orta öğretim düzeyinde veren okullar olması dolayısıyla, öğrencilerinin dinî konularda daha bilinçli olmakla birlikte bu bilinci ne seviyede olduğunu tespit edebilmek içindir. Düz Lise öğrencileri İmam Hatip Lisesi öğrencileriyle kıyas yapmak; üniversite ve ikinci fakülte öğrencileri ise sosyo-ekonomik düzeyi istikrarlı olmayan bir çevrede yaşamlarını sürdürdüklerinden dinin hayatlarında nasıl bir yere sahip olduğunu öğrenebilmek için tercih edilmiştir.

3. Verilerin Toplanması

Araştırmamızın verileri daha önce de belirttiğimiz gibi, mülakat tekniği ile elde edilmiştir. Mülakat sorularını hazırlarken ilk aşama olarak dokümantasyon metodu kullanılarak konuyla ilgili direkt bağlantılı olmasa da benzer konular üzerinde daha önce yapılan Yüksek Lisans ve Doktora Tezlerinde kullanılan mülakat soruları göz önünde bulundurulmuştur. Mülakat uygulanan iki farklı grubun ölüm hakkındaki inançları ve düşüncelerinin yanı sıra âhiret safhalarıyla ilgili inanç ve bilgi seviyelerini ölçmeye yönelik sorular hazırlanmıştır. Grupların dikkatlerini dağıtmamak için araştırma konusu ile doğrudan ilgili açık uçlu 10 soru hazırlanmıştır.

4. Uygulama

Yukarıda belirtilen şekilde hazırlanan ve 10 sorudan oluşan mülakatın uygulanması sırasında araştırmaya katılan kişilerden sorularla ilgili kısa ve net bilgilerin alınmasına özen gösterilmiştir. Verilen cevaplar bilgisayar ortamında değerlendirilmiş ve gerekli tablolar oluşturulmuştur. Mülakata verilen cevapların tamamen gizli kalacağı, bu yüzden isimlerini yazmalarının gerekli olmadığı uygulama öncesi bildirilmiştir. Öğrenci grubu üzerinde mülakat uygulandığında okul idarecileri ile görüşülüp uygun ders saatleri belirlenmiştir. Mülakatın cevaplandırılması 10-15 dakika zaman almıştır.

5. Verilerin Analizi ve Değerlendirilmesi

Araştırmada mülakat tekniği ile elde edilen nitel veriler, önce belli kategoriler altında toplanmış ve sayısal değere dönüştürülerek bilgisayar girdisine uygun hale getirilmiştir. Verilerin bilgisayara aktarılmasında ve değerlendirilmesinde Microsoft Office Excel programı kullanılmıştır. Elde edilen veriler, araştırmanın teorik bölümündeki bilgiler ve kaynaklar ışığında yorumlanmıştır. Benzerlik arz eden cevapların gruplandırılması yoluna gidilmiştir.

C- YETİŞKİN GRUBU

1. Ankete Katılan Yetişkinlerle İlgili Bilgiler

Tablo 1. Araştırmaya katılan yetişkin grubun cinsiyet değişkeni ile ilgili bulgular

Cinsiyet	Sayı	%
Erkek	43	% 86
Kadın	7	% 14

Tablo 1’deki dağılıma bakıldığında araştırmaya katılanların % 14’ünün kadın (7), % 86’sının (43) erkek olduğu görülmektedir. Bu bulgulara göre araştırmaya katılan kişilerin çoğunluğunu erkekler oluşturmaktadır. Mülakatların uygulanması esnasında bizim asıl hedefimiz erkekler kadar kadınlara da yer vermektir. Asıl o zaman daha genel ve doğru tespitlere ulaşmak mümkün olurdu. Ancak kendini ifade edememe, geçmiş yılların ardından oluşturulan dinî sahadaki bilgisizlik ve sosyal faaliyetlere katılmama gibi sebeplerden ötürü kadınların mülakata ilgisi kısıtlı kalmıştır. Orta yaşlardaki bayanlarda, dine dair daha çok atalarının çocuklarına masal şeklinde anlatılan hatıralar bulunur. Dış etkenlere hemen her zaman kapalı kalan kadın grubunun bu tutumunu belki de 1990 yılından bu yana Arnavutluk’taki siyasi ve ekonomik dalgalanmalarının sonucuna bağlayabiliriz. Ancak göz ardı edilmemesi gereken önemli bir etken eğitim alamamış olmalarıdır.

Tablo 2. Yaş Değişkeni ile ilgili bulgular

Yaş	Erkek	%	Kadın	%	Toplam	%
40 altı	32	% 64	3	% 6	35	% 70
40 üstü	11	% 22	4	% 8	15	% 30

40 yaşını belirleyici bir sınır olarak koymamız araştırmaya katılan kişilerin zihniyetinde Komünizm öncesindeki döneme ait ne kadar dinî bilgi muhafaza edebildiklerini ve Komünizm’den ne kadar etkilendiklerini tespit edebilmektir. Bu grupta da erkeklerin sayısı daha fazladır. Özellikle merkezî yerleşim birimlerinde bu yaşlara ait kadınlara ulaşabilmek için camii, medrese ve Müslümanların çoğunlukta

olduğu mahallelere gidildi. Ancak verilen cevapların genel itibariyle yüzeysel kaldığı da bir gerçektir. Hatta ‘benim bunlar hakkında herhangi bir bilgim yok’ deyip mülakatı cevaplamaktan çekinenler de olmuştur. Bu şekilde tavır sergileyenlerin çoğunluğunun kadınlar olması ayrıca dikkate değerdir.

Mülakatımıza 20 farklı meslek sahibi olan 50 yetişkin katılmıştır. Böylece halkın birçok kesiminin katılımı sağlandı. Bunlardan 10 kişi öğretmen, diğer deneklerin meslekleri ise serbest mesleklerden başlayıp üst düzey mesleklerine kadar devam eder. Öğretmen grubun diğerlerine kıyasen daha fazla olmasının sebebi toplumda çok mühim bir yer tutan eğitimcilerin dine karşı duyarlılıklarını ölçebilmek ve yeni nesillere aktarılan kültür ve bilgilerin içinde İslâm inanç esasların nasıl bir konuma sahip olduğunu belirleyebilmek içindir. Burada dikkatimizi çeken husus serbest mesleklere sahip olan kişilerin daha açık, net ve samimi cevaplar vermeleri ve söze başlarken ‘rahmetli annem/babam hayatta iken böyle der/böyle yapardı’ ifadeleriyle cevap vermeleridir.

Kosova’nın üç ili ve Karadağ’ın başkenti de dâhil olmak üzere 23 ilde iskân eden bu gruba yönelik yaptığımız araştırmada ekonomik, stratejik, sosyal ve nüfus bakımından en ileri olan Arnavutluk başkenti Tiran’a daha fazla yer verildi. Günden güne diğer şehirlere kıyasen bir metropol olmaya hazırlanan Tiran aynı zamanda dinî gruplaşmaların, cemaatlerin, farklı dinî akımların propaganda merkezlerin odaklandığı bölgedir.

Tablo 3. Eğitim düzeyi ile ilgili bulgular

EĞİTİM DÜZEYİ	SAYI	%
İlkokul mezunu	4	% 8
Ortaokul mezunu	5	% 10
Lise mezunu	12	% 24
Üniversite mezunu	29	% 58

Elde edilen bulgulara göre, araştırmaya katılan kişilerin en yüksek oranını üniversite mezunları oluştururken, en düşük oranını ise ilkokul mezunları oluşturmaktadır. Soru cevap tablolarını oluştururken dikkat etmeye çalıştığımız husus,

kadın ve erkeklerde 40 yaş altı ve üstünü belirlemenin yanı sıra cevapları araştırmadaki orijinal haliyle muhafaza etmektedir.

2. Araştırma Bulguları ve Değerlendirilmesi (I. Grup)

Bu bölümde araştırmaya katılan I. örneklem grubunun âhirete inanç ve bu konudaki bilgilerinin durumlarına göre dağılımlarına yer verilecektir. Her bir tablonun ardından değerlendirilmelere yer verilecektir. Deneklerden soruların cevapları mahiyetinde olmayan ve sorulan konularla benzerlik arz eden konular hakkındaki düşünce ve izlenimlerini de not almaya çalıştık. Konumuzun daha geniş perspektiften anlaşılması için uygun gördüğümüzde değerlendirme kısmında onlara da yer vereceğiz.

Tablo 4a: Ölümün anlamı

SORU. 1	CEVAPLAR	E.	%	K.	%	Top.	%	40 üstü	%
a. Ölüm sizin için ne ifade eder?	Ölüm ruhun bedenden ayrılması ve bu hayattan öteki hayata geçiştir	24	56	1	14	25	50	7	28
	Ölüm bir imtihan, bir rüya, Allah'ın bir kanunu, hepimizin ödemesi gereken bir borçtur	10	23	-	-	10	20	4	40
	Ölüm hakkında bildiğim tek şey onun çok acı bir şey olmasıdır	-	-	2	28	2	4	1	50
	Ölümün zihnimde özel bir manası var ancak onu nasıl tarif edeceğimi bilmiyorum	1	2	-	-	1	2	-	-
	Ölümün belli bir manası yok, ne olduğunu kimse bilemez	4	9	-	-	4	8	1	25
	Ölüm bu hayatın anlamını ifade eden cümlenin son sözcüğüdür	1	2	-	-	1	2	1	100
	TOPLAM	40	93	3	42	43	86	14	93
b. Ölüm bir son mudur?	Ölüm bir son değildir	36	83	3	42	39	78	8	20
	Ölüm dünya hayatın sonu, Âhiret hayatın başlangıcıdır	-	-	1	14	1	2	1	100
	Cevapsız	7	16	2	28	9	18	5	55
	TOPLAM	43	100	6	85	49	98	14	93

Görüldüğü üzere mülakatta yer alan ilk soruda 'ölümün öteki hayata geçiş' olduğu cevabı ağırlık kazanan cevaptır. Ölüm Allah'ın kanunu sayıldığı gibi bir rüya olarak da nitelendirilmiştir. İnsanın ruh ve bedenden oluştuğuna işaret ederek ölümü ruh ile bedenin birbirinden ayırması olarak da tanımlanmıştır. Böylece ölüme dünya hayatı süresince devam eden bir birlikteliğin kopması manası da verilmiş olur. Genel itibariyle ölümü bir son olarak gören bu grup aynı zamanda ölümün bir son olmadığı hatta bir başlangıç olduğu noktasında neredeyse hemfikirdir. Ancak bunların yanı sıra bu soruyu cevapsız bırakan kişilerin çoğu orta yaşlarda olmayan kimselerdir. Her iki soruda da

orta yaş ve 40 yaş üstü dağılımını da rahatlıkla görebiliriz. 40 yaş üstü grubun ölümü kendilerine daha yakın gördüğü ve ölümden korkmakla birlikte öteki hayatın var olmasının bilincini taşıdıklarını ancak buna hazırlıklı olmadıklarını görülmektedir.

Tablo 4b: Ölümden sonraki yaşama inanç

SORU. 2	CEVAPLAR	E.	%	K.	%	Top.	%	40 üstü	%
a. Ölümden sonraki yaşama inanıyor musunuz?	İnanıyorum	40	93	7	100	47	94	12	25
	İnanmıyorum	1	2	-	-	1	2	1	100
	Bilmiyorum	-	-	-	-	-	-	-	-
	Ancak ruhla olacağını inanıyorum	2	5	-	-	2	4	2	100
	TOPLAM	43	100	7	100	50	100	14	93

Yalnızca inanç seviyesini belirlemek amacıyla hazırladığımız bu sorunun cevabında çoğunluk sadece 'inanıyorum' demekle yetinmiştir. Ölümden sonrası bir yaşamın olması için bir nedenin olmadığını belirten denek, bu dünyada zaten herkes cezasını veya ödülünü aldığını, bu yüzden de beden ölümü tattıktan sonra bir daha dirilmeye gerek kalmadığını da belirtmiştir. Burada ölümden sonraki hayatın varlığı konusunda şüphe ve tereddüde düşmesi veya inkâr tutumu içerisine girmesi, bir yönüyle rasyonel düşünüşün gelişmesiyle birlikte ölüm ötesi hayat inancında da birtakım değişikliklerin olmasıyla açıklanabilir. Ölümden sonraki hayatın deneysel bilgiye konu olmaması ona olan inancı azaltmış olabilir. Ölümden sonraki yaşama inanmakla birlikte bunun bütün safhalarının ancak ruhla gerçekleşebileceğine, beden çürüyeceğinden dolayı bunlara şahit olunmayacağını belirterek cevap veren iki kişinin de 40 yaş üstü olduğuna dikkat çekmek isteriz. Mutlak bir şekilde inanılması gerektiğini belirtenlerin arasında 40 yaş üstü bir kişinin ayrıca inanmayanları kınadığını da ifade etmesi dikkat çeken bir husustur.

Tablo 4c: Kabir hayatı ile ilgili inançlar

SORU. 3	CEVAPLAR	E.	%	K.	%	Top.	%	40 üstü	%
a. Kabirde hayatın var olduğuna inanıyor musunuz?	İnanıyorum	41	95	5	71	46	91	12	26
	İnanmıyorum	2	5	-	-	2	4	2	100
	Bilmiyorum	-	-	1	14	1	2	1	100
	TOPLAM	43	100	6	85	49	98	14	93
b. Nasıl bir	Kabir hayatın ilk gecesinde sorguya çekileceğiz ve bu hayat işlenen amellere göre olacaktır	31	71	1	14	32	64	8	25

Kabir hayatı kıyamete kadar bir istikametgah, bir bekleme salonu vazifesini görecek	3	7	-	-	3	6	1	33
Kabir hayatı Kur'ân'da anlatıldığı gibi olacaktır	-	-	1	2	1	2	-	-
Kabir hayatı ruhun bedenden ayrılmasıyla başlar ve ruhen yaşanır	1	2	2	28	3	6	2	66
Kabir hayatı ruhen ve bedenen yaşanacaktır	1	2	-	-	1	2	-	-
Kabir hayatı kısa ama zor, mükâfat veya mücazatın yaşanmaya başlayacağı yerdir	5	11	1	14		12	1	16
Kabir hayatının nasıl olacağını sadece Allah bilir	1	2	-	-	1	2	-	-
Kabir hayatı iyi bir hayat olacaktır	1	2	-	-	1	2	-	-
TOPLAM	43	100	5	71	48	96	12	80

Çalışmamızın asıl konusu olan kabirde hayatın varlığı inancı üzerine ve onun nasıl bir hayat olduğuyla ilgili bu sorunun cevaplarında iki kişinin harfînde olumlu bir tepki alınmıştır. 'İnanıyorum' diyen gruptan, ikisi 40 yaş üstü olmak üzere üç kişi kabirde ilk gece sualin gerçekleşeceğine ve ardından kişinin ruhunun kıyamete kadar ya cennette ya da cehennemde bulunacağına inandıklarını ifade etmişlerdir. İki kişi ise inanmadıklarını belirttikten sonra kabirde bedenın çürüyeceğinden dolayı her hangi bir hayatın olamayacağına kanaat getirdiklerini ifade etmişlerdir. İşlenen amellerin kabir hayatında bir ölçü olacağını belirten cevapların yanı sıra aldığımız notlara dayanarak şunu söyleyebiliriz ki birkaç kişi de olsa özellikle kişinin hayattayken namazı kıлып kılmadığıyla kabir hayatının ilişkilendirenler vardır. Kabir hayatının Kur'ân'da anlatıldığı gibi olacağını belirtilen bir bayan kabir hayatına işaret edilen âyetleri de zikrederek bunun kesinlikle inanç esaslarından biri olduğunu ifade etmiştir. Kabir hayatının âhiret hayatına geçmek için bir berzah olduğunu ve ancak kıyametin kopmasıyla geçilebileceğine inanan kimseler kabir hayatının süresinin bütün insanlar için aynı olduğunu da ifade etmişlerdir.

SORU. 4	CEVAPLAR	E.	%	K.	%	Top.	%	40 üstü	%
Günahkâr ve iyi insanın kabirdeki hayatlarının nasıl olacağına inanıyorsunuz?	Günahkâr için cezasını alacağı, zor, çetin, iyi insan için ise mükâfatını alacağı kolay ve iyi bir hayat olacaktır	38	88	5	70	43	86	8	19
	Kabir hayatı amellere göre olacaktır	2	5	1	14	3	6	3	100
	Bilmiyorum	2	5	1	14	3	6	2	66
	TOPLAM	42	97	7	100	49	98	13	86

Günah işleyenlerin ceza, mümin olup sevap işleyenlerin ise mükâfat alacağına inandıklarını belirten grubun ağırlıkta olduğunu görüyoruz. Hemen hemen bütün

cevaplarda dünya-âhiret, günah-sevap ilişkilendirmesinin cevaplarda etkili olduğunu görüyoruz. Ev hanımı olup bu sorunun cevabını bilmediğini ifade eden bir bayan ise gaybî konularda kesin bir şey söylemenin imandan çıkmaya sebep olabileceği korkusuyla böyle bir cevap verdiğini dile getirmiştir. Bu konuda kesin bir cevap vermeyen kişiler de aynı tutumda bulunmuşlardır.

Tablo 4d: Kıyamet inancı ve anlayışı

SORU. 5	CEVAPLAR	E.	%	K.	%	Top.	%	40 üstü	%
a. Kıyametin kopacağına inanıyor musunuz?	İnanıyorum	43	100	7	100	50	100	15	30
	İnanmıyorum	-	-	-	-	-	-	-	-
	Bilmiyorum	-	-	-	-	-	-	-	-
	TOPLAM	43	100	7	100	50	100	15	15
b. Kıyametin alametleri nelerdir?	Alametlerini bilmiyorum	1	2	1	14	2	4	1	50
	Büyük ve küçük olmak üzere ikiye ayrılan kıyamet alametlerinin çoğu gerçekleşmişti	10	23	-	-	10	20	2	20
	İsa'nın yeryüzüne inmesi kıyametin alametlerindedir	12	27	-	-	12	24	3	25
	Güneşin batıdan doğması, yıldızların kopup düşmeleri	1	2	1	14	2	4	-	-
	Deccal'ın, Dabbetu'l Arz'ın ve Ye'cüc ve Me'cüc'ün ortaya çıkması	3	7	1	14	4	8	1	25
	Çobanların yüksek bina yapmakta yarışmaları ve sık sık büyük depremlerin olması	2	5	-	-	2	4	1	50
	Dumanın ortaya çıkması, dağların ve denizlerin birbirleriyle karışması	1	2	1	14	2	4	1	50
	İnsanların birbirlerine zarar vermeleri, akrabaları ve ailelerine karşı gerekli saygıyı göstermemeleri	1	2	-	-	1	2	1	100
	Ahlaksızlığın, bencilliğin, dedikoduların, gündün günün artması	1	2	-	-	1	2	1	100
	Peygamberlerin kabul edilmemesi ve Mehdi'nin ortaya çıkması	2	5	-	-	2	4	1	50
	Kadının bir takım problemlerin ana faktörü olması, kadınların erkeklere ve erkeklerin kadınlara benzemeleri ve kıyamet gününde kadınların erkek, erkeklerin de kadınlara dönüşmesinden sonra insanların mahşerde toplanmaları	5	12	-	-	5	10	-	-
	TOPLAM	39	91	4	57	42	84	12	80

Bu bulgulardan da genel itibariyle kıyametin kopacağına, kıyamet alametlerinin çok sayıda olduğuna, büyük ve küçük olmak üzere ikiye ayrıldığına ve çoğunun gerçekleştiğine inanıldığını öğreniyoruz. Kıyamet alametlerinden kitap ve sünnette zikredilen alametlerin büyük bir kısmının deneklerce bilindiği ve belirli oranlarda inanıldığını görüyoruz. Ayrıca adam öldürme ve kişinin ailesine karşı topluma karşı

gerektiği özeni göstermemesi ve kadının birtakım sosyal sorunların ana kaynağı olması gibi hususlar deneklerce genel itibariyle kıyamet alametleri olarak görülmesi de toplumun yaraları olarak kabul edilmiştir. Kıyamet gününde erkeklerin kadın, kadınların da erkeğe dönüşeceğine inanan deneklerin Allah katında bir kişinin cinsiyetinin önemli olmadığını, asıl onun kulluğunun önemli olduğunu ve bunun gerçekleşmesi aklen mümkün olduğunu da ayrıca belirtmişlerdir. Mehdi'nin inancı mevcut olmasının yanında Mesih'in yeryüzüne geleceğini inancının dile getirilmesi de dikkat çeken bir husustur. Ye'cüc ve Me'cüc'ün ortaya çıkmasını kıyamet alametlerinden sayan denekler genelde cevaplarında bu özel isimlerle değil de sadece 'cücüler ortaya çıkacak' demekle yetinmişlerdir. Tarafımızca bu cücülerin hakkında neyi bildiklerini sordüğümüzda bunların İslâm literatüründe Ye'cüc ve Me'cüc olarak bilinen yaratıkların olduğu kanaat edilmiştir.

Tablo 4e: Ölümünden sonra yeniden dirilişe iman

SORU. 6	CEVAPLAR	E.	%	K.	%	Top.	%	40 üstü	%
a. Öldükten sonra yeniden dirilişe inanıyor musunuz?	İnanıyorum	43	100	2	28	45	90	13	28
	İnanmıyorum	-	-	-	-	-	-	-	-
	Bilmiyorum	-	-	2	28	2	4	2	100
	TOPLAM	43	100	4	57	47	94	15	100
b. Yeniden diriliş nasıl olacaktır?	Yeniden diriliş Sur'un ikinci üflenmesiyle başlayacaktır	3	7	-	-	3	6	1	33
	Kur'an'da da anlatıldığı gibi, insanlar kabirlerinde iken acbu'z zeneb'ten dirilecekler ve sorguya çekilmek üzere mahşere doğru yürüyecekler	16	37	1	14	17	34	7	41
	İnsanlar ot, sinek veya arı gibi topraktan çıkacaklar ve akrabalarını arayacaklar	2	5	3	70	5	10	-	-
	Yeniden dirilişte ilk diriltilecek olan Hz. Muhammed'dir. Erkekler 33, kadınlar ise 30 yaşındaki halleri ile diriltilecekler	1	2	1	14	2	4	1	50
	Yeniden diriliş ruh ve bedenle olacaktır ve insanlar kendi bedenlere sahip olacaklar	4	9	-	-	4	8	1	25
	Yeniden dirilişin nasıl olacağını bilmiyorum, bunu sadece Allah bilir	6	14	2	28	8	16	3	37
	Dirileceğimizde kendi bedenimize sahip olmayacağız	1	2	-	-	1	2	1	100
	TOPLAM	33	77	7	100	40	80	14	93

Bu tablonun dağılımından yüksek oranda yeniden dirilişe inanıldığını tespit ediyoruz. Bu konuyla ilgili âyet ve hadislere işaretten Sûr'un ikinci kez üflenmesiyle birlikte yeniden dirilişin olacağı, ilk olarak Hz. Muhammed'in diriltileceği ve sonra sorguya çekilmek üzere mahşere doğru yürüneceği ifade edilmiştir. İnanıldığını

belirtmekle birlikte kabir hayatının ve yeniden dirilişinin nasıl olacağını sadece Allah'ın bildiğini ifade ederek bu konuda söz hakkı bulunmadığını belirten de olmuştur. Öteki dünya ile ilgili benimsenmiş inançlara göre yeniden dirilme ve ilahi hesap olmaksızın insanların cennette mükâfatlandırılmaları veya cehennemde cezalandırılmaları mümkün değildir. Bunlar birbirinin uzantısıdır. Yeniden dirilişin cismani mi ruhani mi olacağı konusu kelâmda ihtilafli konulardan biridir. Deneklerin cevaplarında yeniden dirilişin ruh ve beden birlikteliğine olacağını kabul edilmenin yanı sıra söz konusu bedenin dünya hayatındaki beden mi yoksa başka bir beden mi olduğu ihtilaf edilen konu olarak karşımıza çıkmaktadır.

Tablo 4f: Mizan, Sırat ve A'raf'la ilgili düşünceler

SORU. 7	CEVAPLAR	E.	%	K.	%	Top.	%	40 üstü	%
Mizan, Sırat ve A'raf sizin için ne ifade eder? a. MİZAN	Mizanda melekler tarafından insanın hayatı boyunca kaydedilen günahlar ve iyilikler tartılacaktır	34	79	2	28	36	72	9	25
	Mizan haktır, Ahirette gerçekleşecek olan adaletin sembolüdür	6	14	-	-	6	12	1	17
	ÂHİRETte insanların amelleri genç yaşta insanlara dönüşecek ve ameller bu şekilde mizanda tartılacaktır	-	-	1	28	1	2	-	-
	TOPLAM	40	93	3	43	43	86	10	67
b. SIRAT	Bilmiyorum	8	19	3	42	11	22	3	27
	Sırat cehennem üzerine bulunup mümin ve salih amel işleyenlerin cennete girmek için üzerinden geçecekleri köprünün adıdır	16	37	1	14	17	34	1	6
	Sırat köprüsü haktır, Allah'ın hükmüdür ve mutlak adaletin sembolüdür	3	7	1	14	4	8	1	25
	Sırat insanların işlediklerinin bir kez daha imtihan edileceği farklı seviyeleri olan bir köprüdür	6	14	-	-	6	12	4	67
	TOPLAM	33	77	5	71	38	76	9	60
c. A'RAF	Bilmiyorum	6	14	3	42	9	18	3	33
	A'raf cennet ile cehennem arasında bir yerdir	11	25	1	14	12	24	2	15
	Allah'ın bir hükmü olarak A'raf amelleri eşit olan insanların kalacağı yerdir	2	5	1	14	3	6	-	-
	TOPLAM	19	44	5	71	24	48	5	33

Mizanın ne olduğuna dair hazırlanan soruda bunun amelleri tartan bir tartı aleti olduğunu belirten cevaplar ağırlıktadır. 38 yaşlarında bir bayan ilköğretmeni ameller tartılırken iyi amellerin delikanlılara dönüşülüp bu şekilde tartılacağını belirtmiştir. Bu hususun sahih hadiste geçtiğini ve inanılması gerektiğini ifade etmiştir. Sırat köprüsü ise ekseriyetle cennet ile cehennemi bağlayacak, cehennem üzerinde

bulunan ve cennete götüren köprü olarak nitelendirilmiştir. Bunun yanı sıra Sırat köprüsünün bir adalet sembolü, Allah'ın hükmü ve hak olduğu da belirtilmiştir. A'raf'ın ise genelde cennet ile cehennem arasında bir yer olduğu ancak burada münafıkların, kâfirlerin veya günahkâr müminlerin de kalabileceği ifade edilmiştir. İslâm literatüründe de hakkında farklı görüşlerin ileri sürüldüğü A'raf çoğunlukla cennet ile cehennem arasında bulunan ve sevap ve günahları eşit olan insanların kalacağı yer olarak kabul edilmiştir.

Tablo 4g: Cennet inancı ve tasavvuru

SORU. 8	CEVAPLAR	E.	%	K.	%	Top.	%	40 üstü	%
a. Cennetin varlığına inanıyor musunuz?	İnanıyorum	43	100	7	100	50	100	13	24
	İnanmıyorum	-	-	-	-	-	-	-	-
	Bilmiyorum	-	-	-	-	-	-	-	-
	TOPLAM	43	100	7	100	50	100	13	87
b. Size göre cennet nasıl bir yer?	Bilmiyorum	1	2	3	42	4	8	1	25
	Cennet şu an yaratılmış her tür nimeti ve güzelliği, huzuru içine barındıran bir yerdir	14	32	2	28	16	32	10	62
	Cennet içinde sadece müminlerin ve salih amel işleyenlerin kalabileceği bir yerdir, bu yüzden var olduğunu bilmesi insanı her zaman iyimser kılar	6	14	4	56	12	24	-	-
	Cennetin farklı seviyeleri ve katları olacaktır	3	7	-	-	3	6	1	33
	Cennet gökte olup üç seviyesi olacaktır	1	2	1	2	2	4	1	50
	Cennet Kur'ân'da anlatıldığı gibidir	4	9	-	-	4	8	1	25
	Cennetin nasıl olacağını sadece Allah bilir	3	7	-	-	3	6	1	33
	TOPLAM	32	74	7	100	44	88	15	100

Bu sorunun cevaplarında denekler özet olarak cennetin varlığına inanan grup cennetin farklı katları olduğu, orada ancak müminlerin ve salih amel işleyenlerin kalabileceği, çok güzel ve çeşitli nimetlerin bulunduğu bir yer olduğu ve varlığına inanmanın insanı iyimser kıldığını ifade etmişlerdir. Bunun yanı sıra Kur'ân âyetlerine işaret edilmekle birlikte cennetin gökte olduğu ve onun nasıl bir yer olduğunun ancak Allah tarafından bilinebileceği ifade edenler de vardır. Cennetin şu an yaratılmış olduğunu ifade edilen cevap da dikkate değerdir. Bu cevabı verenlerin bir kısmı aynı zamanda kabir sualinden sonra mümin ruhunun kıyamete kadar cennette, gayri mümin ruhunun ise cehennemde kalacağını belirtenler arasındadır. Özellikle inanç esaslarını

ancak nassta olduğu gibi kabul eden selefi zihniyeti hemen hemen her soruda kendini göstermektedir.

Tablo 4h: Cehennem inancı ve tasavvuru

SORU. 9	CEVAPLAR	E.	%	K.	%	Top.	%	40 üstü	%
a. Cehennemin varlığına inanıyor musunuz?	İnanıyorum	43	100	7	100	50	100	14	28
	İnanmıyorum	-	-	-	-	-	-	-	-
	Bilmiyorum	-	-	-	-	-	-	-	-
	TOPLAM	43	100	7	100	50	100	14	93
b. Size göre cehennem nasıl bir yer?	Bilmiyorum, bunu en iyi Allah bilir	2	5	1	14	3	6	2	66
	Cehennem kâfirlerin, günahkârların ve münafıkların kalacağı çok büyük bir yerdir	10	23	2	28	12	24	2	17
	Cehennem insanların yargılanacağı yerdir	2	5	-	-	2	4	-	-
	Cehennem şu an yaratılmıştır ve yeraltında bulunduğunu düşünüyorum	4	7	-	-	4	8	1	25
	Cehennem hatalarımız bedelini ödeyeceğimiz bir yerdir ve günahkâr müminler cehennemde temizlendikten sonra cennete girecekler	1	2	1	14	2	4	1	50
	Cehennem farklı seviyeleri olup farklı cezaların sürekli görüleceği çok kötü bir yerdir	18	41	3	42	21	42	5	24
	Cehennem Kur'ân'da anlatıldığı gibidir	1	2	-	-	1	2	-	-
	Cehennemdeki yakıt insanlar ve cinlerden oluşacaktır ve ateşi dünyadakinden 7000 kez daha yakıcı olacaktır	2	5	-	-	2	4	-	-
	TOPLAM	40	93	7	100	47	94	11	73

Cehennemin varlığına inanılmakla birlikte onun nasıl bir yer olduğu hakkında renkli bir tablo karşımıza çıkmaktadır. Cehennemin şu an yaratılmış olduğunu, büyük bir yer ve bu yerin de toprak altında bulunduğunu ve farklı seviyelerinin olacağını söyleyen denekler, içinde münafıkların, kâfirlerin ve günahkâr müminlerin de kalabileceği bir yer olarak kabul edilmiştir. Cehennemin korkunç, itici ve farklı azapların görülebileceği bir yer ve cehennemlik olmaktan Allah'a sığındıklarını belirten denekler bu kabulün kişinin davranışlarında ciddi bir tesiri olduğunu da ifade etmişlerdir. Kur'ân'da anlatıldığı gibi olacağına inananların yanı sıra nasıl olacağını ancak Allah'ın bilebileceğini ifade edenler burada da vardır. Daha çok alevlerin bulunduğu bir yer olarak tasavvur edilen cehennemin ayrıca yakıtının insanlar ve cinlerden oluşacağını da dile getirmişlerdir. Cehennem-azap ilişkisi üzerine verilen bu cevapların çoğu bu grubun “cehennem” ve “cezalandırma” olgusuna uzak bakmadıkları ve bunu kabullenme noktasında güçlük çekmediklerini göstermektedir.

Tablo 4i: Allah'ın görülmesi ile ilgili inançlar

SORU. 10	CEVAPLAR	E.	%	K.	%	Top.	%	40 üstü	%
a. Öteki dünyada Allah'ı göreceğiniz e inanıyor musunuz?	İnanıyorum	29	67	3	42	32	64	9	28
	Cennetli olacaksam Allah'ı görebileceğim	8	19	-	-	8	16	1	12
	İnanmıyorum	-	-	-	-	-	-	-	-
	Bilmiyorum	3	7	1	14	4	8	2	50
	İnsanlardan bazılarının Allah'ı görebileceğine inanıyorum	1	2	-	-	1	2	1	100
	TOPLAM	41	95	4	57	45	90	13	87
b. Görmeyi arzular mısınız?	Salih amel işleyenlerin görebileceğine inanıyorum	6	14	1	14	7	14	-	-
	Allah'ı elbette görmek isterim, O'nu sadece kâfir kimse görmek istemez	11	25	3	42	14	28	6	46
	Allah Cuma günü bir ışığın içinde iken müminlere selam verecektir	2	5	-	-	2	4	-	-
	Mümin olarak ölürsem Allah'ı göreceğime ümit ediyorum	9	21	-	-	9	18	2	22
	Allah'ı dolunayı gördüğümüz gibi göreceğiz	2	5	-	-	2	4	-	-
	Biz Onu nasıl görmek istersek gözükecektir ancak bizim sadece bir yansımasını görebileceğimize düşünüyorum	2	5	-	-	2	4	1	50
	TOPLAM	32	91	4	57	36	72	9	60

Rü'yetullah sorusunun cevaplarında ise genelde Allah'ı göreceklere inandıkları görülüyor. Ümitsizlik sonucu koşullu cevaplar da önemli bir sayıdadır. Diğer taraftan biraz daha ümitli olarak Allah'ı görmeye arzulayan vardır. Allah'ın müminlere dolunay gibi, bir yansıma veya bir ışığın içinde gözükeceğini ve hatta bunun Cuma günü gerçekleşeceğini ifade edenler olmuştur. Sâlih amel işleyenlerin bu konuda ayrıcalıklı olduğunu belirtilen cevapta zımnen bunun gerçekleşmesi için sâlih amellerin işlenmesi gerektiği de ifade edilmiş oluyor.

D- ÖĞRENCİ GRUBU

1. Mülakata Katılan Öğrencilerle İlgili Bilgiler

Tablo 1. Araştırmaya katılan örneklemin yaş değişkeni ile ilgili bulgular

	YAŞ	SAYI	%
1	14	1	% 2
2	15	13	% 26
3	16	14	% 28
4	17	12	% 24
5	18	1	% 2
6	19	3	% 6
7	20	1	% 2
8	21	4	% 8
9	23	1	% 2

Tablo 1’deki dağılıma bakıldığında 15, 16 ve 17 yaş oranının diğerlerine göre daha yüksek olduğu görülmektedir. Lise öğrencisi olan bu grupların çoğu İmam Hatip Lisesi öğrencileridir. Araştırmamızda İmam Hatip Lisesi öğrencilerine daha çok yer verilmesindeki sebep dini derslerin görüldüğü eğitim müesseselerinde, dinî bilgilerin ve özellikle daha çok gaybî konular içeren âhirete inanç konusuna yönelik seviyelerini tespit edebilmektir. Özellikle Düz Lise öğrencilerine yönelik araştırmayı uygulamak istediğimizde onların bunu heyecanla karşıladıklarını ancak soruların günlük yaşayışlarında her hangi bir karşılığı olmadığından cevap vermek istemediklerini ve mülakattan kaçındıklarını gördük.

Tablo 2. Cinsiyet değişkeni ile ilgili bulgular

Erkek	%	Kadın	%
38	% 76	12	% 24

Tablo 2’deki dağılımda erkek öğrencilerin sayısının kız öğrencilerin sayısından daha yüksek olduğunu görüyoruz. Arnavutluk’ta ilk olarak uygulanan bu araştırmadaki en göze çarpan eksiklik, söz konusu oranlarda bu kadar fark olmasıdır. İlerleyen yıllarda yapılacak buna benzer araştırmalarda bu hususa dikkat edilmesi gerektiği kanaatindeyiz. Bu grubun denekleri geniş bir yelpaze sayılabilecek 18 ilde ikamet etmektedir.

Tablo 3. Eğitim Düzeyi İle İlgili Bulgular

Üniv. Öğr.	%	İ.H.L Öğr.	%	Lise Öğr.	%
9	18	38	76	3	6

Araştırmaya katılanların en yüksek oranını lise öğrencileri oluşturmakla birlikte, üniversite mezunu olup ikinci fakültede eğitim gören ve halen lisans eğitimini sürdüren öğrencilere de yer verildi. Bizim esas ısrarımız üniversite yerleşkelerindeki gençlerle görüşebilmek ve araştırmanın ciddi bir oranını bu grup üzerinde oluşturabilmek idi. Ancak ısrarımıza rağmen başarılı olamadık. Dinî gruplaşmaların bir sonucu olarak başkentte her akımın kendi camiine ibadet için gitmeleri onlarla görüşmemizi engelledi. Sözelimi “Dine Hoca” olarak bilinen ve Üniversite gençlerinin ekseriyetle ibadetlerini yerine getirmek için kullandıkları camiye gitmemiz bile görüşme olanağı elde etmemize yetmedi. Özellikle bayanlarla daha rahat muhatap olabileceğimizi düşünürken aslında

en zor muhatap olabileceğimiz grup onlar oldu. Görgülü sayılabilecek ve belli bir eğitim seviyesine ulaşmış bayanların katılmama gerekçeleri kendileri ve aileleri Müslüman olmalarına rağmen İslâm’ın inanç konularına dair net bir bilgilerinin olmaması, tabir yerinde ise İslâm’a yeni girmeleri dolayısı ile henüz âhîret konusu hakkında yeterli bilgiye sahip olmamalarıdır. Üniversite gençlerinden araştırmaya katılan bayan deneklerden aldığımız cevaplar bunu büyük ölçüde doğrulamaktadır. Birçok öğrencinin mülakatı bir propaganda türü olarak kabul etmeleri de cevaplamamada diğer bir etkidir. Misyoner faaliyetlerin ve Yahova şahitlerinin bütün yerleşim birimlerinde ısrarla kitap ve broşürlerin dağıtım etkinlikleri halkın karşılaştığı sosyal sorunlarından biridir. Dini içerikli her tür anketin veya mülakatın bir propaganda gözüyle görülmesi buna bağlanabilir.

2. Araştırma Bulguları ve Değerlendirilmesi (II. Grup)

Tablo 5a: Ölümün Anlamı

SORU. 1	CEVAPLAR	E.	%	K.	%	Top.	%	Ü.öğr.	%
a. Ölüm sizin için ne ifade eder?	Ölüm ruhun bedenden ayrılması ve öteki hayata geçmek için bir engeldir, bir kapıdır	22	58	4	33	26	52	2	8
	Ölüm bu dünyanın son anı öteki dünyadan kabir hayatının ilk anıdır	5	13	2	17	7	14	4	57
	Ölüm sevdiğlerimi kaybetmek ve bir pencerenin kapanmasıdır	-	-	2	17	2	4	1	50
	Ölüm ecelin gelmesiyle her insanın tadacağı çok normal bir şey, hayatın bir parçasıdır. Ancak iyi ameller işleyen gelmesini bekler, günahkâr kimse ise ondan korkar	7	18	1	8	8	16	-	-
	Nasıl tarif edeceğimi bilmiyorum	1	2	-	-	1	2	-	-
	Ölüm bir kurtuluştur, müminin cennete girmesidir	3	8	-	-	3	6	-	-
	TOPLAM	38	100	9	75	47	94	7	78
b. Ölüm bir son mudur?	Ölüm bir reel yolun sonudur	2	5	3	25	5	10	1	20
	Ölüm bir son değil, bir sürecin devamıdır, Âhîret hayatına geçiştir	30	79	6	50	36	72	2	6
	TOPLAM	32	84	9	75	41	82	3	33

Ölümün nasıl nitelendiğini bu tabloda rahatlıkla görebiliriz. Birinci grupta olduğu gibi ‘ölüm bu dünyadan öteki hayata geçiştir’ cevabı burada da ağırlık kazanmaktadır. Bunun yanında kabir hayatından bahsederek ölümün kabir hayatına geçiş olduğunu belirten öğrencilerin hemen hepsi ikinci fakülte öğrencisi ve halen

öğrenime devam eden öğrencilerdir. Ölüm bir kurtuluş olarak nitelendirildiği gibi, kişinin sevdiklerinden ayrılık, bir pencerenin kapanması, bir kapı ve dünya hayatına dönmeye yönelik bir ebedî engel olarak da tanımlanmıştır. Genel itibarıyla ölümün hayatın bir parçası olarak kabullendiğini söyleyebiliriz. Ruh-beden ilişkisine ve ecele işaret eden cevapların lise öğrencilerinden verilmesi dinî bilgilerin sadece İ.H.L’lerde değil düz liselerde de varlığının kanıtıdır. Bu grupta özellikle üniversiteli bayan öğrencilerden aldığımız cevaplar çok şaşırtıcıdır. On sorudan oluşan bu mülakatın ancak Müslüman kitleye hitap ettiğini bilerek, âhiret safhalarından sadece kıyametin kopacağına inandığını belirten bir bayan öğrencinin bu gruba dâhil olması aynı zamanda üniversite gençlerinin bir kısmının dine karşı çok duyarlı olmadıklarının göstergesidir. Özellikle ilk soru ölümden bahsettiğinden birçok üniversite gençlerinin bu nedenle araştırmaya katılmadıklarını gördük. Hayat sonuna kadar yaşanmalı ve bunu yapmak için de insana itici gelen ölümü akla getirmemek gerekir düşüncesi bunun sebeplerinden biridir. Ölümün bir son olmadığını ekseriyetle kabul etmiş olsalar bile aralarında ölümün kâfirler için bir son ve hatta her şeyin sonu olduğu şeklindeki cevaplar dikkat çekicidir. Kâfirler için ölümün bir son olduğunu belirten üniversiteli bayan öğrencisi âhiret safhalarının hepsinin ancak müminler tarafından yaşanacağına inanmaktadır.

Tablo 5b: Ölümden sonraki yaşama inancı

SORU. 2	CEVAPLAR	E.	%	K.	%	Top.	%	Ü.öğr.	%
Ölümden sonraki yaşama inanıyor musunuz?	Kur'an'da zikredildiğinden dolayı inanıyorum	23	60	4	33	27	54	4	15
	İnanmıyorum	-	-	2	17	2	4	2	100
	Bilmiyorum	-	-	1	8	1	2	1	100
	Allah insana 4 hayat vermiştir: anne karında, dünya hayatı, kabir hayatı ve ebedi hayat. Âhiret hayatı müminin gerçek hayatıdır	-	-	2	17	2	4	-	-
	Sorguya çekileceğimizden dolayı inanıyorum. İslâm'ın beş şartı buna hazırlıktır	8	21	3	25	11	22	1	9
	TOPLAM	31	82	12	100	43	86	8	89

Ekseriyetle sadece inanıyorum demekle yetinen bu gruptan kabir sorgusuna ve hesaba da işaret eden olmuştur. Üniversite öğrencileri için en sıkıntılı sorusu bunun olduğunu görüyoruz. ‘İnanmıyorum’ ve ‘bilmiyorum’ diyenlerden üçü de bayan olan bu öğrencilerin ölümden sonraki yaşama inanmamalarının sebebi olarak ölümden sonraki

yaşamın varlığının aklen imkânsız görmelerinden kaynaklanmaktadır. Bunların yanı sıra İ.H.L. mezunu olduğunu ve bu soruyu insanın dört hayata sahip olduğunu belirten öğrenciler ise Liseli bayan öğrencilerdendir.

Tablo 5c: Kabir hayatı ile ilgili inançlar

SORU. 3	CEVAPLAR	E.	%	K.	%	Top.	%	Ü.öğr.	%
a. Kabirde hayatın var olduğuna inanıyor musunuz?	İnanıyorum	37	97	9	75	46	92	6	13
	İnanmıyorum	1	3	1	8	2	4	2	100
	Bilmiyorum	-	-	-	-	-	-	-	-
	TOPLAM	38	100	10	83	48	96	8	89
b. Nasıl bir hayatın var olduğuna inanıyorsunuz?	Kabir hayatı hesap gününden önce bir bekleyiştir ve kıyamete kadar devam edecektir	2	5	2	17	4	8	1	25
	Ölüye kabirde üç soru sorulur, akıbeti de buna bağlıdır. Böylece sorgunun ilk safhası gerçekleşmiş olur	6	16	1	8	7	14	-	-
	Bilmiyorum	-	-	2	17	2	4	1	50
	Kabir hayatı insanın amelleri bazında olmakla birlikte her şeyden önce kişinin mümin olup olmamasıyla ilgilidir	3	8	-	-	3	6	1	33
	Kabir hayatı ruh ve bedenle olacaktır	1	3	-	-	1	2	1	100
	Kabir hayatı sadece ruhla olacaktır	1	3	1	8	2	4	-	-
	Kabir hayatını dünya hayatıyla kıyaslanmaz	1	3	-	-	1	2	-	-
	Günahkâr için zor ve acı, mücazatını almaya başlayacağı yer olmakla birlikte mümin için çok güzel bir hayat olacaktır	3	8	2	17	5	10	-	-
	Müminin kabrinde cennete bakan bir pencere açılır, kâfirin kabri ise daralır ve azap çektirir	5	13	-	-	5	10	-	-
	TOPLAM	22	58	8	33	30	60	4	44

Kabir hayatının varlığına iman etme konusunda üniversite öğrencilerinin bir kısmı hariç öğrenci grubunun genel itibariyle inandıklarını, kabir hayatında sorgunun gerçekleşeceğine, akıbetinde kişinin imanlı olup olmaması yanı sıra işlenen amellerin çok büyük etkisi olacağını belirttiklerini görüyoruz. Kabir hayatı âhiret hayatının öncesinde bir ilk sorgu ve bekleyiş olarak nitelendirilmiştir. Tartışmalı bir konu olarak ruhen mi yoksa ruh ve bedenle birlikte mi yaşanacağı sorusunun farklı cevapları olmuştur. Kabir azabına, kabir nimetine işaret eden cevaplar da olmuştur.

SORU. 4	CEVAPLAR	E.	%	K.	%	Top.	%	Ü.öğr.	%
Günahkâr ve iyi insanın kabirdeki hayatlarının nasıl olacağına inanıyorsunuz?	Günahkâr için çok kötü, iyi insan için ise çok iyi olacaktır	17	45	3	25	20	40	1	5
	Günahkâr kimse cehennemde, iyi kimse ise cennette olacaktır	4	10	2	17	6	12	-	-
	Günahkâra cehennemdeki yeri gösterilip farklı cezalar uygulanacaktır, iyi insana ise cennetteki yeri gösterilecektir	5	13	1	8	6	12	2	33
	Kabirde ölüye sual sorulur, buna göre muamele görülür	3	8	1	8	4	8	-	-
	Her insan günah işler, bu yüzden böyle bir ayırıma gidemeyiz, ama her ikisinin muameleleri aynı olmalıdır	1	3	2	17	3	6	2	66
	Müminler kabirde iken sabırsızlıkla kıyametin kopmasını bekliyorlar, kâfirler ise kopmasını istemiyorlar	-	-	1	8	1	2	1	100
	Bilmiyorum	1	3	-	-	1	2	-	-
	Kabir hayatı diye bir hayat olamaz	1	3	1	8	2	4	1	50
	Günahkâr insan için kabir hayatı dönemi günahlarından arınma, iyi insan için ise dünya hayatında tamamlayamadığı ibadetleri tamamlama dönemi olacaktır	1	3	1	8	2	4	2	100
	TOPLAM	33	87	12	100	45	90	9	100

Genel itibariyle kabir hayatının günahkâr için kötü iyi insan için ise güzel bir hayat olacağını belirtilmiştir. Görülecek azabın çeşitleri ve farklı seviyeleri olacağı gibi bunun öncesinde sorguya çekileceği de zikredilmiştir. Beden ölümü tadacağı için kabirde her hangi bir hayatın olmayacağına bu yüzden inanmadığını belirten lise ve üniversite öğrencileri kişinin ancak kıyametten sonra dirileceğine inandıklarını belirtmişlerdir. Allah Teâlâ'nın hem iyi hem de günahkârı yarattığından dolayı görülecek muamelede her hangi bir farkın olmaması gerektiğini ve herkesin günah işleme temayüllerine sahip olduğunu belirtenler de olmuştur.

Tablo 5d: Kıyamet inancı ve anlayışı

SORU. 5	CEVAPLAR	E.	%	K.	%	Top.	%	Ü.öğr.	%
a.Kıyametin kopacağına inanıyor musunuz?	İnanıyorum	36	97	9	75	45	90	6	13
	İnanmıyorum	-	-	1	8	1	2	1	100
	Bilmiyorum	1	3	1	8	2	4	-	-
	Kıyamet her gün kopar, öldürmek, kendi canına kıymak, harama para yemek vs. hepsi birer kıyamettir	-	-	1	8	1	2	1	100
	TOPLAM	37	97	12	100	49	98	8	89
b.Kıyametin alametleri nelerdir?	Kıyametin alametleri büyük ve küçük olmak üzere ikiye ayrılır	3	8	2	17	5	10	1	20
	Kıyametin yedi alameti vardır	-	-	1	8	1	2	1	100
	Güneşin batıdan doğması İsa'nın yeryüzüne inmesi	25	66	1	8	26	52	-	-

Deccal'ın, Dabbetu'l arz'ın, Ye'cüc ve Me'cüc'ün ortaya çıkması	3	8	1	8	4	8	1	25
Allah'ın yeryüzüne Deccal adında birini göndermesi	-	-	1	8	1	2	-	-
Kıyametin alametlerini her gün müşahede ediyoruz. Mesela ahlaksızlık, cahillik, ebeveyn ve evlatlara karşı saygısızlık, Allah'ın arlığını inkâr	2	5	-	-	2	4	1	50
Kıyamet gününde güneş fonksiyonunu kaybeder, kara bir duman çıkıp müminlerin ruhlarını kabzeder ve bu dünyadan uzaklaşır	1	3	-	-	1	2	1	100
İnsanların sürekli birbirine zarar vermeleri ve çok sayıda yüksek binalar yapılması	-	-	1	8	1	2	-	-
Cuma günü Sur'un ilk kez üflemesiyle kıyamet kopacaktır. O gün her şey küle dönüşür ve düz bir ova meydana gelir	1	3	1	8	2	4	-	-
Kadının ailede otorite ve çevrede fesat olması	1	3	1	8	2	4	1	50
Fesadın artması, şarabın, faiz ve kumarın yaygın halde kullanılması, zinanın normal olarak görülmesi, emanet anlayışının kaybolması	2	5	-	-	2	4	2	100
TOPLAM	38	100	9	75	46		8	89

Bu tablonun diğer tablolara göre daha geniş olması yukarıda zikrettiğimiz gibi verilen cevapların orijinalitelerini muhafaza etmek istediğimizdendir. Birinci grupta olduğu gibi burada da az sayıda öğrencilerin dışında kıyametin kopacağına ve kıyametin kopmasından önce ve koptuğu anda görülecek alametler hakkındaki bilgileri cevaplarda yer aldı. Grubun ekseriyetinin dini bilgileri aldığı âyet ve hadislerde haber verilen alametlerin zikredilmesinde kendini göstermektedir. 1990 yılından sonra ülkede siyasi ve ekonomi istikrarsızlık verilen cevapların nassa bağlı kalmayarak ahlaki durumun getirdiği menfi etkilerden de bahsedildiği görülür. Bunun aileden başlayarak çevreye kadar genişleyen yanlış davranış ve tutumlar belirtilmiştir. Birçok toplumda görülen bu sorunların genç yaşlar üzerindeki etkileri diğer gruba kıyasen daha müessir olmuştur.

Tablo 5e: Ölümden sonra yeniden dirilişe inancı

SORU. 6	CEVAPLAR	E.	%	K.	%	Top.	%	Ü.öğr.	%
a. Öldükten sonra yeniden dirilişe inaniyor musunuz?	İnanıyorum	35	79	7	58	42	84	5	12
	İnanmıyorum	-	-	4	33	4	8	4	100
	Bilmiyorum	-	-	-	-	-	-	-	-
	TOPLAM	35	92	11	92	46	92	9	100

b. Yeniden diriliş nasıl olacaktır?	Kur'ân'da da anlatıldığı gibi insanlar kabirde iken dirilecek ve sorguya çekilmek üzere mahşere doğru ilerleyecekler. Sorgudan sonra ya cennete ya da cehenneme girecekler	12	32	2	17	14	28	-	-
	Allah Teâlâ insanları nasıl yarattıysa öyle diriltecektir. Tam olarak dirilişin nasıl olacağını sadece Allah bilir	2	5	2	17	4	8	2	50
	Hanefî inancına göre beden çürüyecek ama bir gün bedendeki çok küçük bir parçadan dolayı bedenler yeniden dirilecekler	4	10	2	17	6	12	2	33
	Yeniden dirilişe inanmıyorum ama kıyametten sonra yeni bir dünyanın oluşması aklen imkânsız gelmiyor	-	-	1	8	1	2	-	-
	Yeniden diriliş bedenlen değil sadece ruhen gerçekleşecektir	1	3	-	-	1	2	-	-
	Allah melek İsrâfil'e Sur'a üflemesini emreder, her canlı ölecek, ikinci üflenmesinde ise insanlar dirilecek ve Allah karşısında hesap verecekler	9	24	2	17	11	22	2	18
	İlk olarak melek İsrâfil diriltilecektir	1	3	-	-	1	2	-	-
	Yeryüzü düz hale geldikten sonra yağmur yağacak ve insanlar dirilecekler	1	3	-	-	1	2	-	-
	TOPLAM	30	79	9	75	39	78	6	66

Kıyametin kopmasıyla ve ikinci kez Sur'a üflenmesiyle gerçekleşecek olan diriliş Kur'ân-ı Kerîm'de de hadislerde de geniş bir yer verilmiştir. Yeniden dirilişin tasviri farklı ifadelerle dile getirilmiştir. Yeniden dirilişin ruhla mı yoksa bedenle mi gerçekleşeceği konusunda ilk grupta olduğu farklı düşünceler yer almaktadır. Acbu'z zeneb'ten yeniden dirilişin gerçekleşeceğini söyleyerek bunu Hanefî inancında yer aldığını belirten cevap dikkat çekicidir.

Tablo 5f: Mizan, Sırat ve A'raf'la ilgili düşünceler

SORU. 7	CEVAPLAR	E.	%	K.	%	Top.	%	Ü.öğr.	%
Mizan, Sırat ve A'raf sizin için ne ifade eder? a. MİZAN	Mizan iyi ve kötü amelleri tartan alettir, amellerin ölçüsüdür, sonuçlarına göre kişi ya cennete ya da cehenneme girer	28	74	6	50	34	68	2	6
	Mizan mümin ile gayri müminleri birbirinden ayıran semboldür. Kitabı sağdan gelen cennetli, soldan gelen ise cehennemli demektir	2	5	2	17	4	8	2	50
	Mizan insanların amellerinin tartılacağı bir yer ve tabi tutulacağı son imtihandır	1	3	2	17	3	6	1	33
	Bilmiyorum	7	18	2	17	9	18	4	44
	TOPLAM	38	100	12	100	50	100	9	100
b. SIRAT	Bilmiyorum	17	45	6	50	23	46	6	26
	Sırat köprüsü cehennem üzerine bulunan ve müminlerin cennete girmek	17	45	6	50	23	46	2	9

	İçin üzerinden geçecekleri köprüdür								
	Müminler için çok geniş, inanmayanlar için ise bu köprü keskin bıçak, ip kadar ince olacak ve geçemeyip cehenneme düşecekler. Böylece bu köprü mümin ve kâfirleri ayıran bir araç vazifesini görür	2	5	-	-	2	4	-	-
	Sırat köprüsü cennet ile cehennemi bağlayan köprü, insanlar cennet veya cehenneme gitmek için bu köprü üzerinden geçmeleri gerekiyor	2	5	-	-	2	4	1	25
	TOPLAM	38	100	12	100	50	100	9	100
c. A'RAF	Bilmiyorum	26	68	9	75	35	70	6	17
	A'raf münafıkların veya günahkâr müminlerin kalacağı yerdir	3	8	-	-	3	6	-	-
	A'raf mümin ve kâfirleri birbirinden ayıran semboldür	1	3	1	8	2	4	-	-
	A'raf insanların sorguya çekilmek üzere bekledikleri bir yerdir	1	3	-	-	1	2	-	-
	İyi ve kötü amelleri eşit olan insanların kalacağı yerdir	4	10	2	17	6	12	-	-
	A'raf günahkârların cehenneme girmek üzere kullanacakları bir köprüdür	1	3	-	-	1	2	-	-
	TOPLAM	36	95	12	100	48	96	6	66

Ağırlıkla “mizan” işlenen amellerin bir tartısı olarak nitelendirilmiştir. Bundan başka bir ölçü, bir yer ve bir imtihan olduğuna dair cevaplar verilmiştir. Sorudaki üç terimin azımsanmayarak sayıda muhatap tarafından bilinmemesi düşündürücüdür. Özellikle Sırat ve A'raf terimleri bilinmemektedir. Sırat genelde cehennem üzerine kurulu ve cennete götüren köprü olarak tanımlanmıştır. A'raf ise kâfirlerin veya günahkâr müminlerin kalacağı veya sevap ve günahı eşit olan insanların kalacağı yerdir. A'rafın sorgu öncesi bir bekleyiş yeri veya bir köprü olacağını belirten cevaplar ise ilginçtir. Üç terimin aynı zamanda kâfirler ve müminleri birbirinden ayıran sembol olmaları da verilen cevaplar arasındadır. Özellikle üniversite öğrencilerinin bu konuda bilgi sahibi olmadıklarını söylemek gerekir.

Tablo 5g: Cennet inancı ve tasavvuru

SORU. 8	CEVAPLAR	E.	%	K.	%	Top.	%	Ü.öğr.	%
a.Cennetin varlığına inanıyor musunuz?	İnanıyorum	37	97	10	83	47	94	7	14
	İnanmıyorum	-	-	2	17	2	4	2	100
	Bilmiyorum	-	-	-	-	-	-	-	-
	TOPLAM	37	97	12	100	49	98	9	100
b. Size göre cennet nasıl bir yer?	Cennet sadece müminlerin mükâfatlarını alabilecekleri çok güzel ir yerdir	30	79	3	25	33	66	2	6
	Cennet Allah sağında bulunup şu an yaratılmış durumdadır	2	5	1	8	3	6	1	33
	Cennette ebediyen baldan ve süttten tertemiz pınarların akacağı yerdir	1	3	1	8	2	4	1	50

Cennet mucizelerin ve hayallerin gerçekleştiği, arif, abid, hiç günah işlemeyen ve mümin olup çok fazla günah işlemeyenlerin kalacağı yerdir	1	3	2	17	3	6	2	33
Bizim bu dünyada göremediğimiz güzellikler, nimetler, ağaç ve çiçeklerin bulunduğu bir yerdir. Cennetin her yerinde Allah zikredilecek, O'na saygı ve sevgi gösterilecektir	1	3	3	25	4	8	-	-
Kötülük işleyen insanlar için cennet kötü olacak ve sürekli amellerinden dolayı korkacaklar	-	-	1	8	1	2	-	-
TOPLAM	35	82	11	92	46	92	6	66

Cennetin varlığına inanan öğrenci grubunun cennet tasavvurları çok farklıdır. Cennetin şu an yaratıldığını belirtilmenin yanı sıra cennetteki güzelliklerden ve nimetlerden de bahsederler. Cennetin varlığına ve nasıllığına işaret eden âyet ve hadislerin günümüze ulaşmasıyla birlikte gaybî bir konu olan cennetin varlığı konusu hakkında bu kadar zengin cevapların verilmesi gençlerin hayatlarında iyimser ve ümitvar olduklarının göstergesi kabul edilebilir. Her bir insanda olduğu gibi cennet tasavvurları, belli bir şeye karşı olan özlem ve kavuşma ümidi olarak tezahür eder.

Tablo 5h: Cehennem inancı ve tasavvuru

SORU.9	CEVAPLAR	E.	%	K.	%	Top.	%	Ü.öğr.	%
a. Cehennem varlığına inanıyor musunuz?	İnanıyorum	37	97	10	83	47	94	7	15
	İnanmıyorum	-	-	1	8	1	2	1	100
	Bilmiyorum	1	3	-	-	1	2	-	-
	TOPLAM	38	100	11	92	49	98	8	89
b. Size göre cehennem nasıl bir yer?	Cehennem zalimlerin, kâfirlerin, günahkârların, münafıkların, putperestlerin ve ölümden sonraki yaşama inanmayanların yeri olup çok kötü, korkunç ve zor bir yer olacaktır. Burada farklı cezalar bulunup işlenen amellere göre ceza görülecektir.	25	66	10	83	35	70	9	26
	Cehennem büyük bir hana benzer ve orada inanmayanlar sürekli yakıtı insanlar ve taşlardan oluşan şiddetli bir ateşin içinde yanarlar. Cehennemdeki ateş dünyadakinden 63 kez daha yakıcı olacaktır	11	29	2	17	13	26	-	-
	Cehennemliklerin besinleri dikenler ve kaynayan su olacaktır. Cehennemde çok eksiklikler olacağı için cehennemlikler sürekli cennetliklerden bir şeyler isteyecekler	2	5	-	-	2	4	-	-
	TOPLAM	38	100	12	100	50	100	9	100

Cehennem varlığına inanmanın yanı sıra cehennem münafıkların, kâfirlerin ve zalimlerin kalacağı korkunç ve farklı cezaların uygulandığı bir yer olarak nitelendirilir. Bütün toplumlarda olduğu gibi cehennem varlığına zulme uğrayan, haksızlığa uğrayan kişilerin daha çok inandığını, Allah'ın âdil olduğunu, elbette bir gün herkesin

hakkını elde edeceğine olan inanç daha belirgindir. Bu doğrultuda olmak üzere hiçbir şey sebepsiz olmadığı gibi hiç kimse de sahipsiz değildir diyerek âdil bir hesabın gerçekleşeceğine kesinlikle inandıklarını belirtmektedirler.

Tablo 5i: Allah'ın görülmesi ile ilgili inançlar

SORU. 10	CEVAPLAR	E.	%	K.	%	Top.	%	Ü.öğr.	%
a. Öteki dünyada Allah'ı göreceğinize inanıyor musunuz?	İnanıyorum	26	68	2	17	28	56	3	11
	İnanmıyorum	-	-	1	8	1	2	-	-
	Bilmiyorum	2	5	1	8	3	6	-	-
	TOPLAM	28	74	4	33	32	64	3	33
b. Görmeyi arzular mısınız?	Allah'ı görmek isterim ve göreceğime inanıyorum	20	53	4	33	24	48	3	12
	Görmeyi ümit ediyorum ve cennetlilerin, gerçek Müslümanların, müminlerin O'nu göreceklere inanıyorum	12	32	5	42	17	34	1	6
	Cennetlilere bütün nimetler verildikten sonra Allah kendilerine dolunayı gördüğümüz gibi gözükecektir. O'nu kimlerin görebileceğini bilmiyorum ama sorgudan sonra O'nun görüleceğine inanıyorum	5	13	-	-	5	10	1	20
	Allah'ı bu dünyada görmek isterdim çünkü ölümden sonraki yaşama inanmıyorum	-	-	1	8	1	2	-	-
	Görebileceğime inanmıyorum. Eğer var olsaydı bu dünyada da gördüğüm	-	-	1	8	1	2	1	100
	Her insan gibi bende Allah'a sığınır ve O'na dua ederim. O'nu görmek isterim ama önemli olan benim sakin, huzurlu bir hayat yaşamamdır. Benim Allah tasavvurum de buna bağlıdır	-	-	1	8	1	2	1	100
	TOPLAM	37	97	12	100	49	98	7	78

Rü'yetullah konusunda ilk grupta olduğu gibi daha çok ümit ile ümitsizlik arasında verilen cevaplar görüyoruz. Allah'ı ancak müminlerin sorgudan sonra dolunayı gördüğümüz gibi göreceklere ve eninde sonunda bütün müminlerin Allah'ı görebileceklerine inanıyorlar. Ölümden sonraki yaşama inanmayan üniversite öğrencisi de Allah'ı dünya hayatında görmek istediğini ifade etmiştir.

Sonuç olarak şunları diyebiliriz: Giriş kısmında da belirtildiği üzere Arnavutluk uzun bir tarihi seyir içinde çok zor dönemlerden geçmiştir. Halen lâik bir devlet olmakla birlikte atalarından kalan örf ve âdetlerini, en önemlisi dine karşı samimiyet ve bilgi öğrenme isteği halkın İslâm'dan tamamen soyutlanmasını engellemiştir. Bu mülakatı ilk

uygulamaya başladığımızda her iki gruptan, özellikle sahildeki turistik şehirlerden araştırmamıza katılan kişilerden, bilgileri yeterli düzeyde olmasa da inanç bakımından iyi bir seviyede olduklarını görebileceğimizi ve bu kadar net, güzel cevaplar alabileceğimizi beklemiyorduk. Değerlendirme kısmında dile getiremediğimiz bir husus da, birçok yetişkin ve yaşlıların araştırmaya bilmediklerini düşünerek katılmadıklarını ancak özellikle Ramazan ayında oruç tuttuklarını, cenaze işlemlerinden gasil ve tekfini uyguladıklarını belirtmeleri dikkate değerdir. Bunun yanı sıra bu konular üzerinde görüştüğümüz kimselerden aldığımız verilere göre az sayılamayacak kadar bölgede gaslin uygulanması ile birlikte ölümlerini kıyafetleriyle defnediyor olmaları insanların bu konularda yeterli bilgiye sahip olmadıklarının göstergesidir. İlihyalılar döneminden kalan mezar yanında yiyecek ve içeceklerin bırakılması da günümüz uygulamaları arasındadır. Her şeye rağmen gayretle ve disiplinli bir çalışma ile şu anki Arnavutluk'un dini durumunun iyileştirilebileceğine inanıyoruz. Yapılması gereken tek şey eksiklikleri doğru tespit etmek ve bunun çözümü için doğru metodu kullanabilmektir. Zihinlerde ve gönüllerde var olan bir bilinci uyandırmak elbette yeni nesil eğitimcilerin üzerine bir vazifedir.

Toplam 100 kişiye uygulamış olduğumuz bu mülakatın bir ilk olması dolayısıyla dikkat edilmesi gereken bütün hususlara riâyet etmemiş olabiliriz. Bu yüzden bundan sonra İlahiyat alanı sahasında yapılabilecek bütün araştırmalarda genel olarak göz önünde bulundurulması gereken bazı hususlar hakkında önerilerimizi zikretmenin faydalı olacağını düşünüyoruz.

1- Araştırmamıza katılan İ.H.L. öğrencilerinin kendileriyle görüşmemiz ve verdikleri cevaplara dayanarak müfredatlarında bütün İ.H.L.leri kapsayacak yeni, ortak ve genel bir müfredatın ilgili müesseseler tarafından hazırlanması gerektiği kanaatindeyiz. Bir bilincin zihinlerde yerleştirilmesi için bunun yapılması zaruridir. Elbette bu hususta en çok Arnavutluk Diyanet İşleri Başkanlığı üzerine sorumluluk düşmektedir. Müfredatın hazırlanmasından sonra din derslerinin kitapları da Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından hazırlanmalıdır.

2- Hazırlanacak müfredatın devlet okullarında okutulacak din derslerini de kapsamaması gerekir. Ülkenin yaklaşık % 85'ini kapsayan devlet okulları toplumun ve dinin kalkınmasına en büyük etki edebilen kurumdur.

3- Din görevlisi eğitimi, tayini ve sunulan hizmetin teftiş meselesi ciddi bir problem olarak karşımıza çıkmaktadır. Dinî görevlerin bu ülkede ne kadar ehemmiyet taşıdığı apaçıktır. Diyanetin yapılandırmasından sonra farklı kurslar ve programların düzenlenmesi bu konuda yardımcı olabilecek metotlardan biridir.

4- İlerleyen yıllarda Türkiye'de olduğu gibi vaizlik sisteminin kurulması ve sosyal faaliyetlerden uzak kalan, özellikle Komünizm döneminden çok etkilenen 30-50 yaş arasındaki kitlenin aydınlatılması uygun olur diye düşünüyoruz.

5- Yerleşim merkezlerinde halka açık veya akademik seviyede dini bilgiler içerikli program, konferans, seminer ve sempozyumların organize edilmesinin çok büyük faydası olacağını düşünüyoruz.

6- Halka ulaşmak için elbette en etkin araç medyadır. Arnavutluk'ta topluma hitap edebilecek şekilde bir medya grubunun kurulması ilgi uyandıracığı ve çok büyük faydası olacağı kanaatindeyiz.

SONUÇ

Hayat ve ölüm, insan varlığının en önemli iki gerçeğidir. İnsan var oluşundan bu yana bu iki gerçeği anlamlandırmaya çalışmış ve bu, onun aklını en çok meşgul eden sorulardan biri olmuştur. Bununla birlikte insanın diğer varlıklardan farklı olarak irade kabiliyetine sahip olması, farklı davranışlarda bulunabilmesi ve bunlardan sorumlu tutulması, ölüm sonrası hayatın varlığını bilmesini daha da gerekli kılmıştır.

Dünya hayatı “yakın hayat, önce gelen hayat” anlamlarında genel bir mana taşıırken, âhiret “sonra gelen hayat” anlamında dünya hayatından sonra başlayacak sürecin adı olmuştur. Dünya hayatının yakın olarak tanımlanan manası bugün içinde yaşadığımız hayat olarak anlaşılabilir gibi yakınlaştırıcı hayat olarak da adlandırılabilir. O, insan zihnini görüp tecrübe ettiği şeylere yaklaştırmaktadır.

Ölüm sonrasıyla ilgili insan zihninde beliren birçok soru işareti vardır. İslâm dışı inançlar farklı açıklamalar getirmiş, herhangi bir inancı olmayanlar ise ölüm sonrası yokluk kabul etmişlerdir. Ölümün yokluk olmadığını bilen mü’min ölüm sonrası ile ilgili tatmin edici bilgilere sahip olmak ister.

Kaynaklarımızda, özellikle hadis kitaplarımızda, kabir âleminin nasıl olduğuna ve orada nelerle karşılaşılacağına dair açıklamalara yer verilmektedir. Ancak bu konuda yaptığımız araştırmalarımız sonucunda da gördüğümüz gibi, kabir hayatıyla ilgili bilgilerin dayandığı sahih hadisler yanında, sahih olmayan bir takım rivâyetler de eserlerde delil olarak kaydedilmiştir. Sünnetin dinde ikinci kaynak olduğu ve ameli konularda kesin delil teşkil ettiği hususunda İslâm âlimleri arasında önemli bir ihtilaf yoktur. Ancak Kur’ân’da bildirilmeyen inançla ilgili meselelerde, sünnetin delil olarak alınmasında İslâm âlimleri arasında ihtilaf vardır. Bu mesele üzerinde fikir yürüten âlimlerin bir kısmı sünnetin itikattaki hücciyetini kabul ederken bazıları da bunu kabul etmemektedir.

Bununla beraber Ehl-i Sünnet ve’l Cemaat’in yaygın kabulüne göre Kur’ân âyetlerinde işaret edilen ve Hz. Peygamber’in hadislerinde bildirilen kabir hayatı, inanılması vacip gaybî konulardandır. Aklen kabulü mümkün ancak keyfiyetini bilmenin mümkün olmadığı kabir ahvali; sual, azap ve nimet olmak üzere üç halden ibarettir. Hz. Peygamber’in hadislerinde kabir suâli, kabir azabı ve nimetinin görüleceği

bildirilmiştir. Sünnette sabit olan kabir hallerinin keyfiyeti yani ruhun cesede iade şeklinde veya ruhla cesedin asgari düzeyde ilişkisi şeklinde olması ona inanmanın gereğini değiştirmez.

Arnavutluk'ta uyguladığımız araştırmamızın sonucunda ise Arnavutluk halkının zihniyetinde âhîret anlayışı ve diğer esaslar hakkında bir bilgilendirme eksikliğinin bulunduğunu ve bu konuda yetkili kurumların uygulamalarında yeni projeler başlatması gerektiği görölmüş oldu. Türkiye'deki dini faaliyetlerin, okullarda dini içerikli müfredatların ve halka ulaşmak için yapılan bütün etkinliklerin söz konusu eksikliği giderilmesinde katkı sağlayabilir. Her şeyden önce bu kitleye hitap edecek kimselerin bilinçlendirilmesi çok önem taşıyan bir husustur. Bunun için Arnavutluk'ta İslâm'ın yeniden ihyası ve zihinlerdeki tazeliğine kavuşturması önemlidir. Bunun için öncelikle sosyal ve ekonomik engellerin açılması, dini eğitimin desteklenmesi gerekir. Bu takdirde zihinlerdeki tarihi torta kalkar ve yeni bir canlanma ve Şuur hali çıkar. Bu da geçmişi bilmekle mümkündür. Zira geçmişi bilmeden geleceğe dair bir ilerleme kaydetmek mümkün gözükmemektedir.

Bu arada Şunu da belirtmemiz gerekir ki Bektaşîler başta olmak üzere bazı dinî cemaatlerin Komünizm döneminde olduğu gibi bu dönem sonrasında da halka yönelik dinî bilgilendirmede ve onun bugüne taşınmasında kayda değer katkı ve tesirleri olmuştur. Arnavutluk'un birçok bölgesinde hala tekkelerin işlevsel olması bunu doğrulamaktadır.

BİBLİYOGRAFYA

- Abdülbâki, Muhammed Fuâd, “Âhir” md., *el-Mu’cemu’l Mufehres*, Dar el-Marefah, Beyrut 2005
- Adam, Baki, “Yahudilik”, *Yaşayan Dünya Dinleri*, Edt. Şinasi Gündüz, D.İ.B. Yay., Ankara 2007
- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdullah, Ahmed b. Muhammed b. Hanbel b. Halil eş-Şeybânî, *Müsned*, İstanbul 1992
- Akbaş, Muhsin, “Yahudi ve Hristyan Düşüncesinde Ölüm Sonrası Hayat ve Diriliş İnancının Dini ve Teolojik Temelleri”, DEÜİFD, İzmir 2002, sy. XV, 36-56
- Akyüz, Vecdi, *Namaz*, İz Yay., İstanbul 2006
- Aliyyül Kari, *İmam-ı Âzam Fıkh-ı Ekber Şerhi*, Çev. Hüseyin S. Erdoğan, Hisar Yay., İstanbul Tsz.
- Altay, Ali Rıza, *Âhirete Giden Yol*, Sönmez Neş., İstanbul 1979
- Altıntaş, Hayrani, “Dehriyye”, DİA., T.D.V. Yay., İstanbul 1994, IX, 107-109
- Anonim eser, *Büyük Dinler ve Mezhepler Ansiklopedisi*, Tan Matbaası, İstanbul 1964
- Apak, Adem, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi I*, Ensar Neş., İstanbul 2006
- Aristoteles, *Ruh Üzerine*, Çev. Zeki Özcan, 2. Baskı, Alfa Yay., Bursa 2001
- Arnold, T. W., *İntişar-ı İslâm Tarihi*, Çev. Hasan Gündüzler, Akçağ Yay., Ankara 1971
- Arslantürk, Zeki, *Sosyal Bilimciler İçin Araştırma Metod ve Teknikleri*, 6. Baskı, Çamlıca Yay., İstanbul 2004
- Aşıkutlu, Emin, “ ‘Arkasından Ağlanması Sebebiyle Ölüye Azap Edilir’ Hadisine Sosyo-Kültürel Bağlamda Bir Yaklaşım”, MÜİFD, İstanbul 2006/2, sy. XXXI, 33-66
- Atay, Hüseyin, *Kur’ân’da İman Esasları*, Atay Yay., Ankara 1998
- Ateş, Ali Osman, “Asr-ı Saadette Dinler ve Gelenekler”, *Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadette İslâm*, Edt. Vecdi Akyüz, 2. Baskı, Ensar Yay., İstanbul 2007, c. I-IV
- *İslâm’a Göre Cahiliye ve Ehl-i Kitab Örf ve Adetleri*, Beyan Yay., İstanbul 1996
- “Yahudilik ve Gelenekleri”, *Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadette İslâm*, Edt. Vecdi Akyüz, 2. Baskı, Ensar Yay., İstanbul 2007, c. I-IV
- Ateş, Süleyman, *İnsan ve İnsan Üstü (Ruh, Melek, Cin, İnsan)*, Yeni Ufuklar Neş., İstanbul 1995
- *Yüce Kur’ân’ın Çağdaş Tefsiri*, Yeni Ufuklar Neş., İstanbul 1990, c. I-XII

- Aydın, Mahmut, “Hristyanlık”, *Yaşayan Dünya Dinleri*, D.İ.B. Yay., Ankara 2007
- Aydın, Mehmet., “Tenasüh”, *Ansiklopedik dinler sözlüğü*, Din bilimleri Yay., Konya 2005
- Bağçeci, Muhiddin, “Ruhun Muhtaç Olduğu Şey İmandır”, EÜİFD, Kayseri 1987, sy. V, s. 179-207
- Bağdadi, Abdülkahir, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, Çev. Ethem Ruhi Fırlalı, Ankara 1991
- Bardakoğlu, Ali, “Namaz”, *İlmihal I- İman ve İbadetler*, T.D.V. Yay., Ankara 2007
- Basha, Ali Musa, *İslâmi ne Shqiperi Gjate Shekujve (Arnavutluk'ta Asırlar Boyunca İslâm)*, Tirane 2000
- Bilge, Mustafa L., “Arnavutluk”, DİA, T.D.V. Yay., İstanbul 1991, III, s. 382-390
- Bilmen, Ömer Nasuhi, *Büyük İslâm İlmihali*, Sad. Ali Fikri Yavuz, Merve Yay., İstanbul Tsz
- Birgivi, Muhammed, *Bid'at ve Müstehab Kabir Ziyaretleri*, Haz. Muhammed Humeyyis, Çev. A. Muhammed Beşir, Guraba Yay., İstanbul 1997
- “Ravzatu'l Cennat fi Usuli'l İtikad”, *Akaid Risaleleri*, Çev. Ali Nar, Beyan Yay., İstanbul 1998
- Blachere, Regis, “Nefs' Kelimesinin Kur'an'da Kullanılışı Hakkında Bazı Notlar”, Çev. Sadık Kılıç, EAÜİFD, Erzurum 1982, sy. V, s. 189-196
- Bolay, Süleyman Hayri, *Aristo Metafiziği İle Gazzali Metafiziğinin Karşılaştırılması*, İstanbul 1980
- *Türkiye'de Ruhçu ve Maddeci Görüşün Mücadelesi*, 4. Baskı, Akçağ Yay., İstanbul 1967
- Bowker, John, “İslâm'da Ölüm Anlayışı”, Çev. Adnan Bülent Baloğlu, Murat Yıldız, DEÜİFD, İzmir 1995, sy. IX, s. 363-390
- Böcü, Ali, “Es-Suyutî'nin Şerhu's-Sudur Bi Şerhi Hali'l-Mevta Ve'l Kubur Adlı Eseri Bağlamında Kabir Hayatı İle İlgili Hadislerin İncelenmesi”, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Çukurova Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, SY.B.E., Adana 2005, s. 1-85
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail, *Sahihu'l Buhârî*, Beyrut, Dâru'l Erkam, Beyrut Tsz.
- Canbulat, Mehmet, “Ruh”, *Dini Kavramlar Sözlüğü*, D.İ.B. Yay., Ankara 2006
- Chittick, William- Murata, Sachiko, *İslâm'ın Vizyonu*, Çev. Turan Koç, İstanbul 2000
- Cevziye, İbn Kayyim, *Kitabu'r-Ruh*, Çev. Şaban Haklı, 2. Baskı, İz Yay., İstanbul 2003
- Couliano, İoan P., *Dinler Tarihi Sözlüğü*, Çev. Ali Erbaş, İnsan Yay., İstanbul 1997

- Cürcânî, Seyyid Şerif Ali b. Muhammed, *Şerhu'l Mevâkıf*, Matbaayı Amire, İstanbul 1311
- Çelebi, İlyas, *İslâm İnancında Gayb Âlemi*, Ensar Neş., İstanbul 2007
- *İslâm İnanç Sisteminde Akılcılık ve Kadı Abdülcebbar*, Rağbet Yay., İstanbul 2002
- Çelik, Ahmet, “Kur’ân’a Göre Âhîret İnancının Bireysel ve Toplumsal Yönü”, EAÜİFD, Erzurum 2001, sy. XVI, s. 173-195
- Çevik, Şükran, “Ölüm Düşüncesi ve Ölüm Ötesiyle İlgili Dini İnançlar”, *Gençlik, Din ve Değerler Psikolojisi*, Edt. Hayati Hökelekli, 2. Baskı, Değerler Eğitim Merkezi Yay., İstanbul 2006, 405-445
- Demirci, Kürşat, “Cenaze/ İslâm’ın Dışında Dinlerde Cenaze”, DİA, T.D.V. Yay., İstanbul 1993, VII
- “Kabir”, DİA, T.D.V. Yay., İstanbul 2001, XXIV, s. 33-35
- Demirci, Muhsin, *Kur’ân’ın Temel Konuları*, 2. Baskı, İFAV Yay., İstanbul 2003
- Derveze, Muhammed İzzet, *Et-Tefsirü'l Hadis*, Çev. Muharrem İnce, İstanbul 1997, c. I-VII
- Dilaveroğlu, Mehmet Esat, *Dürretü'l Fahire Fi Beyan-ı Ahkami'l Cenazetil ve Seferil Ahire*, Nurettin Uycan Matbaası, Aydın 1964
- Doğrul, Ömer Rıza, *Yeryüzündeki Dinler Tarihi*, İstanbul 1947
- Döndüren, Hamdi, *Delilleriyle İslâm İlmihali*, Erkam Yay., İstanbul 2005
- Durusoy, Ali, “İbn Sina/ Felsefesi”, DİA, T.D.V. Yay., İstanbul 1999, XX, s. 319-330
- Ebû Dâvûd, Süleyman b. Eş’as es-Sicistânî, *Sünen*, Mısır 1950
- Ebû Zehra, Muhammed, *İslâm’da İtikadî, Siyasî ve Fikhî Mezhepler*, Çev. Sıbğatullah Kaya, Yeni Şafak Gazetesi Yay., İstanbul Tsz.
- Egemen, Bedi Ziya, “Ölüm Üzerine”, AÜİFD, Ankara 1963, sy. XI, 31-34
- Eliade, Mircea, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi*, Çev. Ali Berktaş, Kabalıcı Yay., İstanbul 2003
- Erbaş, Ali, “Pavlus’a Göre Diriliş ve Ruhun Ölümsüzlüğü Meselesi”, SAÜİFD, Adapazarı 2001, sy. III, s. 7-22
- Erdoğan, Hüseyin Suudi, *Ölüm ve Ötesi Kabir Kıyamet Âhîret*, 17. Baskı, Çile Yay., İstanbul Tsz.
- Eren, Sıddık Naci, *Ölüm Kıyamet ve Âhîret*, 9. Baskı, Demir Kitabevi, İstanbul 1995
- Eren, Şadi, “Kur’ân’ın Gaybi Haberleri”, Işık Yay., İzmir 1995
- Esed, Muhammed, *Kur’ân Mesajı Meal-Tefsir*, Çev. Cahit Koytak, Ahmet Ertürk, İstanbul 1997
- Eserî, Abdullah b. Abdülhamid, *Ehl-i Sünnet ve'l Cemaate Göre İman*, Çev. Ahmed İyibildiren, Guraba Yay., İstanbul 2007

- Eş'ari, Ebû'l Hasen, *el-İbane an Usuli'd Diyane*, Çev. Mehmet Kubat, İşrak Yay., İstanbul 2008
- *Makalatü'l İslâmiyyin ve İhtilafatu'l Musallin-İlk Dönem İslâm Mezhepleri*, Çev. Mehmet Dalkılıç- Ömer Aydın, Kabalcı Yay., İstanbul 2005
- Faiz, Ahmet, *Fi Zilali'l-Kur'ân'da Kıyamet ve Âhiret*, Çev. Veli Ulutürk, 3. Baskı, Uysal Kitabevi Yay., Konya 1993
- Fazlurrahman, *Ana Konularıyla Kur'ân*, Çev. Alparslan Açıkgenç, Ankara Okulu Yay., Ankara 2000
- Fığlalı, Ethem Ruhi, "İbâdiyye'nin Siyasi ve İtikadi Görüşleri", AÜİFD, Ankara 1976, c. XXI
- Füleyfil, Hasan Zekerriyya, *Kabir Hayatı*, Çev. Betül Bozali, Polen Yay., İstanbul 2006
- Gazali, Ebû Hamid Muhammed b. Muhammed, *Âhiret Âleminin Sırları*, Çev. Ömer Dönmez, Hisar Yay., İstanbul Tsz
- *Âhiret Hayatı*, Çev. Hüseyin Okur, 2. Baskı, Semerkand Yay., İstanbul 2007
- *Dalaletten Hidâyete*, Haz. Ahmet Subhi Fırat, İstanbul 1978
- *İhyâu Ulûmi'd Din*, Çev. Ahmet Serdaroğlu, Bedir Yay., İstanbul 1975, c. I-IV
- Gökçe, Cüneyt, "Berzah", DİA., T.D.V. Yay., İstanbul 1992, V, 525
- Gölcük, Şerafettin, *Kur'ân ve Mekke*, İz Yay., İstanbul 2007
- -Toprak, Süleyman, *Kelâm Tarih Ekoller Problemler*, 5. Baskı, Tekin Kitabevi, Konya 2001
- Gölpınarlı, Abdulkayı, *Tarih Boyunca İslâm Mezhepleri ve Şiilik*, 2. Baskı, Der Yay., İstanbul 1987
- Görgün, Tahsin, "İcî, Adüdüddin", DİA, T.D.V. Yay., İstanbul 2000, XXI, s. 410-416
- Güç, Ahmet, *Dinlerde Mabed ve İbadet*, 2. Baskı, Ensar Yay., İstanbul 2005
- "Yahudilik'te Defin ve Sonrasına Ait Gelenekler", UÜİFD, Bursa 2001, c. X, sy. I, s. 63-78
- Günaltay, Şemseddin, *İslâm Öncesi Araplar ve Dinleri*, Ankara Okulu Yay., Ankara 1997
- Günaydın, Fatma Candan, "Nimet", DİA, T.D.V. Yay., İstanbul 2007, XXXIII, s. 129-130
- Gündoğar, Hamdi, *İslâm İtikadında Sünnet*, Çıra Yay., İstanbul 2006
- Gündüz, Şinasi, "Mecusilik", Yaşayan Dünya Dinleri, Edt. Şinasi Gündüz, D.İ.B., Ankara 2007
- *Sabiiler Son Gnostikler*, Vadi Yay., Ankara 1995

- Gürkan, Salime Leyla, “Ölüm/ İslâm Dışındaki Dinlerde Ölüm”, DİA, T.D.V. Yay., İstanbul 2007, XXXIV
- Halebî, Ahmed b. Yusuf Abdüddaim Semîn, ‘*Umdetu’l- Huffaz fi Eşrafi’l Eلفaz*, Beyrut 1996
- Hammond, Nichol G. L., “Varrimi Me Tuma ne Shqiperi dhe Problemet e Etnogjenzes, (Arnavutluk’ta Tuma Definleri ve Halk Menşeinin Sorunları), Kuvendi i studimeve ilire, (İliryalıların Araştırma Merkezi), Edt. F. Gusho, Tirane 1974
- Hanefî, İbn Ebi’l İzz, *el-Akîdetü’t-Tahaviyye ve Şerhi*, Çev. M. Beşir Eryarsoy, 2. Baskı, Guraba Yay., İstanbul 2008
- Hilmi, Ömer Faruk, *Ölü Hakları*, Tuğra Neş., İstanbul 2008
- Hökelekli, Hayati, “İntihar”, DİA, T.D.V. Yay., İstanbul 2000, XXII, s. 351-353
- *Din Psikolojisi*, T.D.V. Yay., Ankara 1993
- “Ölümlle İlgili Tutumların Dini Davranışla İlişkisi Üzerine bir Araştırma I”, UÜİFD, Bursa 1992, c. IV, sy. IV, s. 57-85
- “Ölüm ve Ölüm Ötesi Psikolojisi”, UÜİFD, Bursa 1991, sy. III, c. III, s. 151-165
- İsfahanî, Hüseyin b. Muhammed er-Rağîb, *Müfredatü’l Eلفazı’l Kur’ân*, Çev. Yusuf Türker, Pınar Yay., İstanbul 2007
- Işık, Hüseyin, Hilmi, *Vehhabiye Nasihat*, 7. Baskı, Işık Yay., İstanbul 1976
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Hazm, *el-Fasl el-Milel ve’n Nihal*, Beyrut 1986
- İbni Hişam, Abdülmelik, *Siyer-i Nebi*, Çev. Arif Erkan, Dila Yay., İstanbul 2007
- İbn Kesîr, Ebû’l Fida İsmail, *Tefsiru Kur’âni’l Azim*, Çev. Bekir Karlığa- Bedrettin Çetiner, Çağrı Yay., İstanbul 1985, c. I-XXXIII
- İbn Mâce, Ebû Abdullah Muhammed b. Yezid el-Kavzini, *es-Sünen*, Nşr. M. Fuad Abdülbaki, Daru İhyai’t-Türasi’l Arabi, 1975
- İbn Teymiyye, Takiyuddin Ebi’l-Abbas Ahmed b. Teymiyye, *Ehl-i Sünnet Akaidi*, Çev. Muhammed Fatih el-Murabit, Tevhid Yay., İstanbul 1998
- İbnü’l Cevzî, Ebû’l Ferec Cemalüddin Abdurrahman b. Ali b. Muhammed, *Zadü’l Mesir fi İlmi’t Tefsir*, Mektebetü’l İslâmi, Beyrut 1987, c. I-IX
- İmamoğlu, A. Vahit, “Ruh Beden İlişkisi”, EAÜİFD, Erzurum 1995, sy. XII, s. 345-355
- İzmirli, İsmail Hakkı, *Yeni İlm-i Kelâm*, Haz. Sabri Hizmetli, Umran Yay. Ankara 1981, c. I-II
- İzutsu, Toishihiko, *Kur’ân’da Allah ve İnsan*, Çev. Süleyman Ateş, Yeni Ufuklar Neş., Ankara 1975
- Kadı Abdülcebbar, *Mu’tezile’de Din Usûlü*, Çev. Murat Memiş, İz Yay., İstanbul 2006
- Kara, Mustafa, *Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi*, 7. Baskı, Dergah Yay., İstanbul 2006,
- Karabulut, Ali Rıza, *Ruhlar Âlemi, İslâm’da Vasiyet ve İsgat Meselesi*, 4. Baskı, Elif Yay., Ankara 1989

- Karaca, Faruk, *Ölüm Psikolojisi*, Beyan Yay., İstanbul 2000
- Karadaş, Cağfer, *İslâm Düşüncesinde Âhret*, Emin Yay., Bursa 2008
- *İslâm'ın İnanç Yapısı*, Emin Yay., Bursa 2006
- Karadeniz, Osman, *Ecel Üzerine*, İzmir 1992
- Karagöz, İsmail, "Münker-Nekir", *Dini Kavramlar Sözlüğü*, D.İ.B. Yay., Ankara 2006
- "Nefs", *Dini Kavramlar Sözlüğü*, D.İ.B. Yay., Ankara 2006
- "Ötenazi", *Dini Kavramlar Sözlüğü*, D.İ.B. Yay., Ankara 2006
- Karaman, Fikret, "Âhret", *Dini Kavramlar Sözlüğü*, D.İ.B. Yay., Ankara 2006
- "Azrail", *Dini Kavramlar Sözlüğü*, D.İ.B. Yay., Ankara 2006
- "Berzah", *Dini Kavramlar Sözlüğü*, D.İ.B., Ankara 2006
- "Tevesül", *Dini Kavramlar Sözlüğü*, D.İ.B. Yay., Ankara 2006
- Karaman, Hayreddin, *İslâm'ın Işığında Günün Meseleleri*, İz Yay., İstanbul 2005
- Kaya, Ali, "İslâm Hukukuna Göre Ötenazi", UÜİFD, Bursa 1994, sy. VI, c. VI, s. 133-146
- "Ruh Ve Beden Bütünlüğüne dokunulmazlık bakımından Ölme Hakkı", Marife, Konya 2004, sy. II, s. 194-218
- Koç, Turan, *Ölümsüzlük Düşüncesi*, İz Yay., 2. Baskı, İstanbul 2005
- Kola, Aristidh, *Gjuha e Perendive (Tanrıların Dili)*, Çev. Spiro Xhai, Plejad Yay., Plejad 2003
- Kılavuz, Ahmet Saim, "Azrail", DİA, T.D.V. Yay., İstanbul 1991, IV, 350-351
- *Ana hatlarıyla İslâm Akaidi ve Kelâm'a Giriş*, 10. Baskı, Ensar Neş., İstanbul 2004
- Kubat, Mehmet, *Hasan el-Basri Hayatı İlmi Kişiliği ve Kelâm İlmindeki Yeri*, Çıra Yay., İstanbul 2008
- Kurtubî, Muhammed b. Ahmed b. Ebibekr b. Ferah, *el-Cami li Ahkami'l Kur'ân*, Çev. M. Beşir Eryarsoy, Buruc Yay., İstanbul 2000, c. I-XIX
- Mâlik b. Enes, *Muvatta'*, Daru'l Hadis, Kahire 1992
- Mâturîdî, Ebû Mansur, *Kitabü't Tevhid Tercümesi*, Çev. Bekir Topaloğlu, İSAM Yay., Ankara 2005
- Merginanî, Bürhanüddin Ebû'l-Hasan Ali b. Ebû Bekir, *Hanefiler İçin İslâm Fıkhı-El-Hidaye Tercemesi*, Çev. Ahmed Meylani, Kahraman Yay., İstanbul 2004
- Mevdudî, Ebû'l-Ala, *Tarih Boyunca Tevhid Mücadelesi ve Hz. Peygamber'in Hayatı*, Çev. Ahmet Asrar, Pınar Yay., İstanbul 2004
- Mevdûdî, Ebû'l Ala, *Tefhimu'l Kur'ân, Kur'ân'ın Anlamı ve Tefsiri*, Çev. Heyet, İnsan Yay., İstanbul 1996
- Müslim, Ebû'l Hüseyin Müslim b. el-Haccac, *es-Sahihu'l Müslim*, Nşr. M. Fuad Abdülbaki, Beyrut 1955

- Nesai, Ebû Abdurrahman Ahmed b. Şuayb, *es-Sünen*, İstanbul 1992
- Nesefi, Ebü'l-Muin, *Tevhidin Esasları*, Çev. Hülya Alper, İz Yay., İstanbul 2007
- Nesefi, Ömer, *İslâm İnancının Temelleri Akaid*, 18. Baskı, Bayrak Yay., İstanbul 2001
- Ocak, Ahmet Yaşar, “Bektaşîlik/Coğrafi Dağılışı”, DİA, T.D.V. Yay., İstanbul 1992, V, 373-379
- Okuyan, Mehmet, *Kur’ân-ı Kerim’e Göre Kabir Azabı Var mı?*, Etüt Yay., Samsun 2007
- Osman, Muhammed b., *Kıyamet Alametleri*, Çev. Ebû Muaz Seyfullah Erdoğan, Polen Yay., İstanbul 2006
- Öz, Mustafa *İmam-ı A’zam’ın Beş Eseri*, 3. Baskı, İFAV Yay., İstanbul 2002
- Özarlan, Selim, “Âhîret İnancının İnsanın Anlam Arayışına Müspet Katkısı”, FÜİFD, Elazığ 2000, sy. V, s. 295-307
- “Kalu Bela Kavramı Üzerine Bir İnceleme”, FÜİFD, Elazığ 2000, sy. V, 527-535
- Özdemir, Metin, “Kabir Azabı Tartışmasına Farklı Bir Bakış”, İslâmiyat, Ankara 2002, c. V, sy. III, 153-169
- Özervarlı, M. Sait, *Kelâm’da Yenilik Arayışları*, İSAM Yay., İstanbul 1998
- Özsoy, Ömer- Güler, İlhami, *Konularına Göre Kur’ân*, 9. Baskı, Fecr Yay., Ankara 2005
- Paçacı, İbrahim, “İntihar”, *Dini Kavramlar Sözlüğü*, D.İ.B. Yay., Ankara 2006
- Mehmet, *Kutsal Kitaplarda Ölümötesi*, Ankara Okulu Yay., Ankara 2001
- Râdî, eş-Şerif, *Hiz. Ali- Nehcü’l Belağa*, Çev. Adnan Demircan, Beyan Yay., İstanbul 2006
- Râzî, Fahrüddin, *Mefatihü’l Gayb*, Çev. S. Yıldırım- L. Cebeci- S. Kılıç- S. Doğru, Edt. Ahmet Hikmet Ünalmiş, Huzur Yay., Ankara 1993, c. I-XXIII
- Rûdânî, Muhammed b. Muhammed b. Süleyman, *Büyük Hadis Külliyyatı*, Çev. Naim Erdoğan, İz Yay., İstanbul 2007, c. I-III
- Sâbûnî, Nureddin, *Mâturîdîyye Akaidi*, Çev. Bekir Topaloğlu, 8. Baskı, D.İ.B. Yay., Ankara 2005
- Sağlam, Bahaeddin, *Geçmiş ve Gelecek Arasında Tevrat*, Tebliğ Yay., İstanbul 1998
- Sena, Cemil, *Hiz. Muhammed’in Felsefesi*, Okat Yay., İstanbul 1967
- Sarıkcıoğlu, Ekrem, *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi*, 5. Baskı, Fakülte Kitabevi, Isparta 2004
- Selim, Muhammed İbrahim; Allam, Muhammed, *Kabirde İlk Gece*, Çev. Taceddin Uzun, Uysal Kitabevi, Konya 2006
- Soysaldı, H. Mehmet, “Kur’ân-ı Kerim’e Göre Âhîret İnancı”, FÜİFD, Elazığ 1996, sy. I, 43-65

- Sunar, Cavit, “Madde Ve Ruh Hakkında Birkaç Söz”, AÜİFD, Ankara 1975, c. XX, s. 21-52
- Suyutî, Celeleddin, *Kabir Âlemi*, Çev. Bahaeddin Sağlam, Kahraman Neş., İstanbul 1984
- *Kıyamet Alametleri Ölüm ve Diriliş*, Çev. Abdullah Aydın, Seda Yay., İstanbul 2000
- Şa’rânî- es-Suyutî, Celeleddin, *Ölüm Kıyamet Âhîret ve Ötesi*, Çev. Salih Uçan, Müjde Yay., İstanbul 1993
- Şehristanî, Ebû'l Feth Muhammed b. Abdülkerîm, *el-Milel ve'n-Nihal*, Çev. Muharrem Tan, Yeni Akademi Yay., İst. 2006
- Şener, Mehmet, “Kabir/Fıkıh”, DİA, T.D.V. Yay., İstanbul 2001, XXIV, s. 35-37
- Tabbara, Arif Abdülfettah, *İlmin Işığında İslâmiyet*, Çev. Mustafa Öz, 2. Baskı, Kalem Yay., İstanbul 1981
- Taberî, Ebû Cafer Muhammed b. Cerir, Taberî Tefsiri, Thk. Muhammed Ali es-Sâbûnî, Salih Ahmed Rıza, Çev. Mehmet Keskin, c. I-VI
- Tahtavî, Ali Abdullah, *Kabir Azabından Kurtuluş Yolları*, Çev. Nurgül Özdemir, Polen Yay., İstanbul 2007
- Taşpınar, İsmail, *Duvarın Öteki Yüzü, Yahudi Kaynaklarına Göre Yahudilikte Âhîret İnancı*, Gelenek Yay., İstanbul 2003
- Tayyar, Abdullah b. Muhammed, *Tüm Detaylarıyla Namaz*, Çev. M. Beşir Eryarsoy, Guraba Yay., İstanbul 2003
- Terzioğlu, Hülya, *İslâm'da Dünya Ahiret Dengesi*, Ensar Neş. İstanbul 2007
- Tirmizi, Ebû İsa Muhammed b. İsa b. Sevre, *es-Sünen*, Matbaatu İtimad, 1976
- Topaloğlu, Bekir, “Âhîret”, DİA., D.İ.B. Yay., İstanbul 1988, I, s. 543-548
- “Hudus”, DİA., T.D.V. Yay., İstanbul 1998, XVIII, s. 304-309
- *Kelâm İlmi Giriş*, 7. Baskı, Damla Yay., İstanbul 2004
- “Kıyamet”, DİA., T.D.V. Yay., Ankara 2002, XXIV, s. 516-522
- -Yusuf Şevki Yavuz- İlyas Çelebi, *İslâm'da inanç esasları*, İFAV Yay., İstanbul 2002
- Toprak, Süleyman, “Berzah”, *İslâm'da İnanç, İbadet ve Günlük Yaşayış Ansiklopedisi*, Çağ Yay., İstanbul 1994, s. 241-242
- “Kabir/ Kelâm”, DİA, T.D.V. Yay., İstanbul 2001, XXIV
- *Ölümden Sonraki Hayat- Kabir Hayatı*, 7. Baskı, Esra Yay., Konya 1997
- Tunç, Cihat, “Ecel”, DİA, T.D.V. Yay., İstanbul 1994, X, 380-382
- Tümer, Günay- Küçük, Abdurrahman, *Dinler Tarihi*, 4. Baskı, Ocak Yay., Ankara 2004
- Uludağ, Süleyman, *İslâm'da Emir ve Yasakların Hikmeti*, T.D.V. Yay., Ankara 2006

- *İslâm'da İnanç Konuları ve İtikadi Mezhepler*, 5. Baskı, Marifet Yay., İstanbul 2002
- "Nefis", DİA, T.D.V. Yay., İstanbul 2006, XXXII, 526-528
- Uyanıker, Mehmet Eşref, *İslâm Dini ve Batıl Dinlerde İbadet Şekilleri*, 2.Baskı, Ziya Neş., İstanbul 1970
- Ülkü, Hayati, *Başlangıçtan Günümüze Kadar İslâm Tarihi*, 4. Baskı, Çile Yay., İstanbul 1979
- Üsmendî, Alaüddin *Lübabü'l Kelâm*, İSAM Yay., Nşr. M. Sait Özervarlı, İstanbul 2005
- Yasa, Metin, *Felsefi ve Deneysel Dayanaklarda Ölüm Sonrası Yaşam*, Ankara Okulu Yay., Ankara 2001
- Yavuz, Ali Fikri, *Açıklamalı Muamelatlı İslâm İlmihali*, Çile Yay., İstanbul 2002
- Yavuz, Yusuf Şevki, "Acbü'z-Zeneb", DİA, TDV Yay., İstanbul 1988, I, s. 319-320
- "Azap", DİA, TDV Yay., İstanbul 1991, IV, s. 302-309
- "İbn Hazm/İtikadi Görüşleri", İstanbul 1999, XX, s. 52-56
- Yazır, M. Hamdi, *Hak Dini Kur'an Dili*, Sad. Heyet, Azim Dağıtım, İstanbul Tsz.
- Yılmaz, Ali, "Kur'an-ı Kerim'de "Yevm/Gün" Kavramıyla Zikredilen Âhret İsimleri", EAÜİFD, sy. XVI, Erzurum 2001, s. 141-171
- Yörük, İsmail, "İslâm'da ruh tasavvuru", EAÜİFD, sy. VII, Erzurum 1986, s. 359-381
- Yörükkan, Yusuf Ziya, *İslâm Akaid Sisteminde Gelişmeler İmam-ı Azam ve İmam Ebû Mansur-ı Mâturîdî*, Ötüken Yay., İstanbul 2006
- Yücedoğru, Tevfik, "Varlığı Bilmek", *İslâm'a Giriş- Gençliğin İslâm Bilgisi*, 2. Baskı, D.İ.B. Yay., Ankara 2006
- Yüksel, Emrullah, *Sistemik Kelâm*, İz Yay., İstanbul 2005
- Zebidî, Muhammed Murteza el-Hüseyni *Tâcu'l Arus*, Darü'l Fikr, Tsz, Taftazani, *Şerhu'l Akaid*, Haz. Süleyman Uludağ, 4. Baskı, Dergah Yay., İstanbul 1999
- Zekaj, Ramiz, *Zhvillimi i Kultures Shqipetare ne Shekullin XX., (XX. Asırda Arnavutluk'ta Kültürün Gelişmesi)*, A.İ.İ.T.C. Yay., Tirane 2002
- Zemahşeri, Mahmud b. Ömer, *El-Keşşaf*, Thk. Ali Muhammed Mevdudi, Adil Ahmed Abdurrahman, Mektebetu'l Obekan, Riyad 1998, c. I-VI
- Zuhaylî, Vehbe, *İslâm Ansiklopedisi*, Çev. Nurettin Yıldız, Risale Yay., İstanbul 1994, c. I-X

ÖZGEÇMİŞ

Doğum Yeri ve Yılı : 28.05.1983 Arnavutluk/Burrel

Öğr. Gördüğü Kurumlar	: Başlama Yılı	Bitirme Yılı	Kurum Adı
Lise	: 1997	2001	Düz Lise
Lisans	: 2003	2006	Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

Yüksek Lisans : 2006

Medeni Durum : Bekâr

Bildiği Yabancı Diller ve Düzeyi: İtalyanca, İngilizce, Arapça

Çalıştığı kurum(lar) : **Başlama ve Ayrılma Çalışılan Kurumun Adı ve Tarihleri**

Yurtdışı Görevler:

Kullandığı Burslar : **Türkiye Diyanet Vakfı Bursu**

Aldığı Ödüller:

Üye Olduğu Bilimsel ve Mesleki Topluluklar:

Editör veya Yayın Kurulu Üyelikleri:

Yurt İçi ve Yurt Dışında Katıldığı Projeler:

Katıldığı Yurt İçi ve Yurt Dışı Bilimsel Toplantılar:

Yayımlanan Çalışmalar:

Diğer:

Tarih-İmza

Florida Kulla